

ЗАТВЕРДЖЕНО

Директор Державного науково-методичного
центру змісту культурно-мистецької освіти

М. М. Бриль

2020 р.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР
ЗМІСТУ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ОСВІТИ

Конспекти лекцій з навчальної дисципліни «Культурологія»

галузь знань 02 «Культура і мистецтво»
для мистецьких закладів фахової передвищої освіти

Київ – 2020

Укладач:

В. І. Білоконь

викладач предметно-циклової комісії «Менеджмент соціокультурної діяльності» КЗ «Мелітопольський фаховий коледж культури і мистецтв» Запорізької обласної ради, спеціаліст вищої категорії, викладач-методист

Рецензенти:

С. В. Мицик

директор, викладач циклової комісії культурологічних та інформаційних дисциплін Миколаївського фахового коледжу культури і мистецтв, спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, кандидат культурології

О. О. Лисюк

викладач циклової комісії режисури та арт-технологій КЗ «Харківський вищий коледж мистецтв», спеціаліст вищої категорії, викладач-методист

О. В. Гладких

голова циклової комісії режисури та арт-технологій КЗ «Харківський вищий коледж мистецтв», спеціаліст вищої категорії, викладач-методист

Відповідальна
за випуск

С. М. Трускалова

Рекомендовано

на засіданні методичної ради КЗ
«Мелітопольське училище культури»
Запорізької обласної ради мови
(протокол № 10 від 17 лютого 2020 р.)

© Білоконь В. І., 2020 р.

© Державний науково-методичний центр
змісту культурно-мистецької освіти, 2020 р.

**КОМУНАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ФАХОВИЙ КОЛЕДЖ
КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ»
ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ**

**Конспекти курсу лекцій
з культурології**

Розділ

**«Історія української
культури»**

(Укладач БІЛОКОНЬ В.І.)

Мелітополь – 2020

Передмова.

Курс лекцій з нормативної навчальної дисципліни «Культурологія» □ розділ «Історія української культури» □ складено відповідно до освітньо-професійної програми підготовки фахівців освітньо-професійного ступеня «фаховий молодший бакалавр» галузі знань: 02 «Культура і мистецтво», спеціальності 028 «Менеджмент соціокультурної діяльності». Лекції розраховані на здобувачів фахової передвищої освіти на основі базової загальної середньої освіти. Курс лекцій враховує традиційні та сучасні інноваційні технології викладання дисципліни «Культурологія», специфіку підготовки студентів для роботи в сфері культури.

Об'єкт вивчення: закономірності виникнення, розвитку і збагачення культури України, закономірності культурних процесів, явищ, що керують розвитком культурних потреб людей.

Предмет вивчення: культурні об'єкти суспільного життя, матеріальні пам'ятки, стильові особливості мистецтва й архітектури, особливості різних культурно-історичних процесів в Україні із давнини до початку ХХІ ст.

Міждисциплінарні зв'язки. При укладанні тексту курсу лекцій врахований принцип комплексного вивчення здобувачами фахової передвищої освіти дисциплін, що передбачають міждисциплінарні зв'язки з навчальними дисциплінами: «Українська література», «Історія української музики», «Історія України», «Історія образотворчого мистецтва України», «Народознавство».

1. Мета та завдання навчального матеріалу.

1.1. Мета курсу лекцій «Історія української культури» □ ознайомити здобувачів фахової передвищої освіти з фундаментальними досягненнями української культури, показати значущість культури в життєдіяльності людини, її роль у вдосконаленні особистості. Курс лекцій складено з урахуванням сучасних досягнень культурологічної науки, фундаментальних наукових видань з української культури, новітніх навчальних посібників з культурології та досвіду викладання у навчальних закладах.

Курс лекцій спрямований на збагачення і розширення гуманітарної підготовки здобувачів фахової передвищої освіти, формування творчої активності майбутніх фахівців сфери культури і мистецтв. Сприйняття і розуміння культури як суспільного явища допоможуть кваліфіковано аналізувати та систематизувати процеси духовного, соціально-політичного та культурно-мистецького життя України.

1.2. Основними завданнями вивчення розділу курсу лекцій «Історія української культури» стають:

- оволодіння основними термінами та поняттями культурології на рівні відтворення, тлумачення та використання в повсякденному житті;
- аналіз історичних і національних феноменів української культури;
- набуття навичок та вмінь застосування знань з культурології для визначення лінії особистої поведінки в умовах розмаїття культур.

В результаті вивчення розділу дисципліни «Культурологія» □ Історія української культури □ у здобувачів фахової передвищої освіти повинні бути сформовані компетенції випускників навчального закладу культури і мистецтв, що вимагаються по вивченні предмету.

Компетенції щодо вирішення проблем та задач соціальної діяльності, загальнонаукових та професійних задач.

1.3. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми здобувачі фахової передвищої освіти повинні:

знати:

- загальну періодизацію історії культури України;
- основні терміни та поняття культурології;
- закономірності культурного прогресу, як специфічного феномену;

- тенденції розвитку та взаємозв'язків світової та української культури на сучасному етапі.

вміти:

визначати основні етапи розвитку української культури;

- правильно оцінити сучасний стан культури й культурного розвитку;
- визначати проблеми розвитку культури українського народу в контексті світової культури, а також аналізувати культури народів в їхньому взаємозв'язку;
- реалізувати одержані знання для формування особистості в умовах розмаїття культур.

В курсі лекцій передбачається органічний взаємозв'язок лекцій та самостійного вивчення навчального матеріалу. Самостійна робота забезпечується переліком, додатковою літературою.

Поточний контроль знань здобувачів фахової передвищої освіти під час проведення занять здійснюється різними формами контролю: усний, письмовий контроль, тестування, практичні перевірки самостійної роботи.

Підсумковий контроль здійснюється у формі проведення контрольної роботи, диференційованого заліку.

На вивчення розділу дисципліни культурологія «Історія української культури» спеціальностями галузі знань «Культура» відводиться на 4 курсі у VIII семестрі 48 годин (в тому числі 34 год. лекції та 14 год. самостійна робота), 1,5 кредита ECTS.

Орієнтовні норми оцінювання відповідей здобувачів фахової передвищої освіти.

Оцінка «5» відповідь повна, самостійна, правильна, викладена літературною мовою у логічній послідовності. Здобувач фахової передвищої освіти знає теоретичний матеріал та вміє пов'язати його з практичними вміннями.

Оцінка «4» відповідь задовольняє вищевказані вимоги частково, містить певні неточності у викладі матеріалу, Недоліки легко виправляються при відповідях на додаткові запитання викладача.

Оцінка «3» відповідь загалом правильна, але допущені неточності; здобувач фахової передвищої освіти виявляє розуміння навчального матеріалу при недостатній повноті засвоєння понять, або непослідовному викладі матеріалу; слабо володіє практичними навичками.

Оцінка «2» відповідь неправильна, здобувач фахової передвищої освіти виявляє незнання основних понять предмета.

Навчально-тематичний план. Розділ «Історія української культури»

4 курс, VIII семестр.		Всього	Лекції			Самостійна ☐ робота
1.	Тема 3.1. Культура давнього населення України	2	2			
2.	Тема 3.2. Культура Київської Русі	6	4			2
3.	Тема 3.3. Українська культура другої пол. XIII ☐ першої пол. XV ст.	4	2			2
4.	Тема 3.4. Українська культура другої пол. XV – п. пол. XVI ст.	6	4			2
5.	Тема 3.5. Українська культура другої пол. XVI ☐ першої пол. XVII ст.	6	4			2
6.	Тема 3.6. Українська культура другої пол. XVII – XVIII ст.	6	4			2
7.	Тема 3.7. Українська культура XIX ст.	6	4			2
8.	Тема 3.8. Українська культура XX ст.	6	4			2
9.	Тема 3.9. Культура України в умовах незалежності.	4	4			
	Контрольна робота	2	2			
	Всього годин:	48	34			14

Розділ «Історія української культури» має на меті дати цілісну картину розвитку різних сфер культури українського народу в їх комплексі і взаємозв'язку. В ньому розкрито характер і структуру української культури, її життєздатність та місце у світі, її роль в утвердженні національного буття та державності українського народу.

Національна культура є спільним творінням і набутком незлічених поколінь, перебуває у постійному русі та самоствердженні, несе в собі відгомін давно минулих епох і готує ґрунт для існування власного носія в майбутньому. Будучи зосередженням історичного досвіду, культура дає лад суспільству, упорядковує стосунки між людьми, визначає особливості їх менталітету.

Культура людства твориться у взаємодії національних культур і реально існує як їх органічна складова. Однією із світових національних культур є українська культура. Вона проявляється у світогляді українців, їхній національній самосвідомості, релігійних віруваннях, правових нормах, наукових і художніх зверненнях, міфологічних і художніх образах, закріплених у національній мові та інших знакових системах.

Узагальнюючі питання історії української культури з нових позицій розглядаються в такому фундаментальному дослідженні, як найбільш ґрунтовне наукове видання «Історія української культури» у 5 томах 9 книгах. (Київ, Наукова думка, 2001–2011 рр.).

Періодизація української культури.

Усвідомлюючи відносну самостійність історії культури, враховуючи регіональні й світові обрії національної духовності, автори п'ятитомної «Історії української культури» виділяють в історії української культури п'ять великих періодів:

1. Історія культури давнього населення України.
2. Українська культура XIII – середина XVII століть.
3. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть.
4. Українська культура кінця XVIII – XIX століть.
5. Українська культура XX століття.

Визначеній періодизації автори «Історії української культури» дають таке обґрунтування.

Розвиваючись на величезних просторах Центральної і Східної Європи, протиукраїнський етнос мав постійні контакти із Заходом і Сходом. Язичницька культура наших пращурів стояла досить високо (ужиткове мистецтво, прикраси, фольклор, а надто календарно-господарський цикл). Прийняття християнства, входження культури наших предків у сферу дії писемної візантійсько-європейської культури, було своєрідним її пристосуванням до завдань нового суспільного і культурного життя.

Найвищі здобутки культури Київської Русі виникли як неповторний сплав давнього і нового. З прийняттям християнства розвивається професійна культура. Зокрема літописи, література релігійного та світського змісту, шкільництво, музика, архітектура, ансамблевість у містобудуванні, монументальний живопис у вигляді мозаїк та фресок, іконописання.

Із занепадом Київської Русі розпочинається так званий бездержавний період нашої історії і культури. Однак духовні традиції Києва зберігаються в культурі Галицько-Волинського князівства, пізніше живлять патріотичну діяльність русько-української еліти в Литовській державі, київських учених і письменників XVI-XVII ст. у боротьбі проти національно-релігійної нерівноправності.

Орди Батия не могли повністю паралізувати життя на великих русько-українських просторах. Культура великих міст з їхніми храмами, фресками і мозаїками соборів, бібліотеками, літературою, літописанням, школами, пишнотою княжого двору, легендарними вояками не могла зникнути безслідно.

Після Київської Русі можна назвати три періоди піднесення українського творчого генія: 1) за часів «Козацької республіки» і Гетьманщини (XVI – перша половина XVIII ст.); 2) у період слов'янського Відродження (кінець XVIII – перша половина XIX ст.); 3) період активізації національної свідомості (остання чверть XIX – перша третина XX ст.). Кожне з цих піднесень є певним підсумком духовних звершень нації, і тому в них найоб'ємніше виступають особливості входження культури у слов'янський та світовий контекст із своїми культуротворчими можливостями і здобутками.

Під впливом західноєвропейського Відродження в XV – початку XVII ст. спостерігається піднесення етнічного самоусвідомлення українців, що виявлялося як у народній, так і в професійній творчості. Під дією «Козацької республіки» – Запорізької Січі – формуються ті риси української культури, які визначатимуть її обличчя у наступних століттях.

Приблизно з кінця XV ст., коли козацтво заявляє про себе війнами з турками й татарами, і до останньої ліквідації царизмом Гетьманщини (остання чверть XVIII ст.) козацтво було тією суспільною, політичною і військовою силою, під захистом якої відбувався розвиток національної культури. Його присутністю позначені всі сфери українського інтелектуального життя і, насамперед, фольклор, з його культом козацької доблесті й патріотизму, професійне і народне мистецтво, наука, писемність – багатобарвна національна культура. Особливо велике значення не лише для України, а й всього слов'янського світу мали такі явища, як початок друкарства (1574), діяльність братств, початок книговидання при Києво-Печерській лаврі (1616), відкриття Києво-Могилянського колегіуму (1632). Розвиток української культури XVIII ст., яка входила в загальноєвропейський культурний простір, був перерваний падінням Гетьманщини.

Відродження пройшло два етапи у своєму розвитку – просвітницький (кінець XVIII – початок XIX ст.) і романтичний (20-40-ві роки XIX ст.). Національна ідея і шевченківська модель культури впродовж другої половини XIX ст. виявили свою живучість і нездоланність.

Українська культура XX ст. продовжує розвиватися, як і раніше, нерівномірно, з піднесеннями і спадами. В її розвитку чітко простежуються три періоди: 1) від 90-х років XIX ст. до кінця 20-х років XX ст. (з «розстріляним Відродженням» включно); 2) від початку 30-х до середини 50-х років XX ст. (до так званої хрущовської відлиги); 3) від другої половини 50-х років до кінця 80-х років XX ст. (розпад СРСР та країн Варшавської співдружності). Далі настає нова епоха □ епоха Незалежності.

Найнебезпечніша тенденція сьогодні □ це ігнорування створеного українським народом і його інтелектуальними силами за роки радянської влади, механічне перенесення на український ґрунт явищ масової культури, створеної під чужим небом і за незвичних для нас обставин. Певним регулятором зближення свого й чужого виступає творчий доробок української діаспори усіх поколінь, а надто старшого, яке не поривало зв'язків з українськими традиціями і яке, власне, активно підтримало національно-визвольний рух в Україні.

Якщо теза американського антрополога А. Кребера (1876-1960) – «Велич національної культури визначається кількістю її геніальних та великих синів» вірна, то український народ, який дав світові Нестора-літописця і безіменного автора «Слова о полку Ігоревім», Б. Хмельницького й І. Мазепу, Т. Шевченка й І. Франка, Лесю Українку і М. Грушевського, В. Винниченка і Леся Курбаса, М. Лисенка і Б. Лятошинського, О. Довженка і О. Архипенка, П. Тичину і А. Бучму, В. Вернадського і С. Корольова, має право на своє належне місце в пантеоні світової культури.

Нова історична епоха української духовності розпочинається 1991 роком □ роком проголошення незалежності суверенної України. Вона характеризується ліквідацією основних перепон на шляху розвитку національної культури, зокрема цензурних заборон, звільненням від ідеологічних догм і міфів, вільним доступом до здобутків сучасного світового культурного процесу, до всієї культурної скарбниці людства.

Культурний процес, як і все життя суспільства у перехідну епоху, розвивається суперечливо і неоднозначно. Відживають одні явища й цінності і народжуються інші. Освіта, наука, літературно-художня творчість незалежної України поступово пристосовуються до нових умов існування, набуваючи нового змісту і нових форм.

Тема 3.1. Культура давнього населення України.

План

1. Передслов'янське населення території сучасної України і його культура.
2. Культура населення скіфо-сарматського часу.
3. Культура давніх слов'ян.

Література.

1. Греченко В.А. Історія світової та української культури. Київ, 2000.
2. Історія української культури. У 5 т. Т.І. Історія культури давнього населення України. Київ, 2001.
3. Культурологія: українська та зарубіжна культура. Київ, 2004.
4. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ, 2001.
5. Семчишин М. Тисяча років української культури. Київ, 1993.
6. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. Київ, 2010.

1. Передслов`янське населення території сучасної України і його культура.

Україна не належить до тих регіонів, де виникли найдавніші вогнища культурогенезу, проте її земля містить чимало пам'яток, що засвідчують завершальний етап становлення культури первісної (розумної) людини. Археологічні дослідження виявили цілий ряд мисливських поселень (Мізин, Межиріч та ін.), які були центрами зосередження суспільної, естетико-художньої та обрядово-ритуальної діяльності давнього населення. На стоянках, що функціонували за доби пізнього палеоліту (40-10 тис. років до н.е.), найповніше представлені такі вияви культури, як образотворче і прикладне мистецтво, музика, обрядові дійства.

Суспільства мисливців та збирачів, які населяли територію України 40-10 тис. років тому, залишили численні свідчення стародавнього людства. Вони є невід'ємною частиною пізньопалеолітичних суспільств, поширених на просторах Європи. Епоха, що має назву пізній палеоліт, пов'язана з появою на історичній арені людини розумної □ людини сучасного фізичного типу, що супроводжувалось рядом важливих змін. Умови життя вимагали від людей створення соціальної організації з високим рівнем колективізму, без якого взагалі неможливо було вижити в умовах суворого клімату та полювати на великих стадних тварин.

Мистецтво найдавніших часів не є «чистим мистецтвом». Воно, вбираючи різні функції: обрядово-магічні, практично-пізнавальні, знаково-комунікативні, є важливим та невід'ємним компонентом культури. Одним із центрів розвинутого фігуративного мистецтва схематичного напрямку були Середня та Верхня Наддніпрянина. Схематичні статуетки жінок, вирізані із бивня мамонта (Мізин, Межиріч), бурштину (Добранічівка), були своєрідною рисою фігуративного мистецтва цих регіонів. Завдяки доповіді українського вченого Ф. Вовка у 1912 р. на міжнародному конгресі антропологів та археологів у Женеві першими стали відомі мізинські статуетки.

Високий розвиток геометричної графіки Мізина простежується і на інших типах речей. Привертають увагу два широковідомі браслети, виготовлені з бивня мамонта. Один з них має п'ять тонких пластин, оздоблених орнаментом, подібним орнаменту на жіночих статуетках. Мізинське мистецтво розкриває широкі композиційні можливості орнаментики. Неповторною рисою орнаментально-графічних композицій є використання такого елемента, як меандр. Мізинський меандр є найдавнішим у Європі.

У цілому різноманітні витвори мистецтва пізнього палеоліту України розкривають широке використання природних матеріалів. Первісні митці виготовляли високохудожні витвори, що створювало неповторне естетико-символічне середовище мисливських общин пізньопалеолітичної доби.

Наступний важливий етап формування первісної культури пов'язаний із становленням пізньородової общини і належить до доби неоліту (кінець VI-IV тис. до н.е.). У неолітичного населення України існували промислові культури. До них належить сукупність обрядів, спрямованих на досягнення надприродним шляхом успіху в мисливстві, рибальстві тощо. Можливо, саме у дні мисливських і скотарницьких свят були створені зображення на скелях Криму і плитах Кам'яної Могили під Мелітополем. До періоду неоліту на Кам'яній Могилі належать стилізовані зображення риб, оленя, людської стопи, малюнки човнів. Вони досить схематичні, що загалом характерно для доби неоліту.

Доба енеоліту, або мідно-кам'яного віку (IV-III тис. до н.е.), принесла низку нових відкриттів, які надали незвичайного динамізму розвитку первісного суспільства. Це насамперед освоєння міді та золота, зародження орного землеробства з використанням тягової сили бика, поява колісного транспорту, винайдення гончарного горна, ткацького верстата. Вершинний етап розвитку енеолітичного населення представлений пам'ятками культури Трипілья, генетично спорідненої з культурами Балкан та Подунав'я.

Трипільська культура є винятковою культурою первісного суспільства в Україні. Її розвиток продовжувався понад 2,5 тис. років. Охоплена нею територія займає майже всю Правобережну Україну та Молдову. Початок розвитку трипільської культури та її розквіт припадають на весь період мідного віку. Кінцевий етап і занепад – на початок бронзової доби. Перші пам'ятки трипільської культури були відкриті відомим вченим-археологом В. В. Хвойкою більш ніж 100 років тому. Кілька поколінь вчених продовжують вивчати численні пам'ятки трипільської культури на території України та Молдови.

Високий рівень матеріального виробництва сприяв, відповідно, піднесенню культури трипільців. Особливо високого технічного і художнього розвитку досягло виготовлення кераміки, яка й сьогодні вражає досконалістю і розмаїттям форм, незбагненою вишуканістю і

декоративністю орнаменту, його космогонічністю. Немає найменшого сумніву в тому, що кераміка трипільських племен мала не лише утилітарне, а й релігійно-магічне призначення.

Ще одною характерною етнографічною ознакою трипільської спільності є глиняна пластика. Це насамперед жіночі статуетки, фігурки тварин, моделі жител, олтарів. Широке побутування жіночих статуеток пов'язане з культом богині родючості Великої Матері, на користь чого свідчить наявність борошна і зерен злаків у глині, з якої вони виліплені. Імовірно, що саме з цим культом пов'язані й нечисленні чоловічі фігурки.

Певного поширення в енеолітичних культурах України набуло виготовлення антропоморфних стел з вирізьбленими символічними зображеннями. Стели ставилися на курганах і символізували пам'ять і повагу до похованої особи.

Останнім періодом первіснообщинної формації була доба бронзи (II – початок I тис. до н.е.). Вона характеризується насамперед винайденням першого штучного металу. У сфері культури ідея звеличення людини знайшла своє втілення в широкому побутуванні кам'яних антропоморфних стел, відомих і за попередньої доби. Культ предків посідав особливе місце в ідеології племен бронзової доби. Вони насипали над померлими високі кургани, які являли собою складні архітектурні споруди. Побут племен бронзового віку збагатився численними прикрасами з бронзи: браслети, підвіски, кільця тощо. Справжніми мистецькими витворами були відлиті у двобічних кам'яних формочках сокири, наконечники списів, серпи тощо. Цікавими пам'ятками прикладного мистецтва бронзової доби є кістяні вироби, оздоблені символічними ритуальними зображеннями, геометричним і рослинним орнаментом.

2. Культура населення скіфо-сарматського часу.

Початок першого тисячоліття до нашої ери позначився відкриттям заліза і освоєнням технології його виробництва, що значно прискорило розвиток продуктивних сил, сприяло загальному прогресу суспільства. В межах України на ранньому етапі залізної доби проживали історичні, відомі за писемними джерелами, народи: в степовій зоні киммерійці, скіфи, сармати, а в лісостеповій і поліській зонах скіфи-хлібороби, меланхлени, будини, гелони, сколоти. Ці два світи були різними за господарським укладом (кочівники-скотарі й хлібороби), етносом (іранці й праслов'яно-балти), але їх об'єднував єдиний стиль культури, що склався в умовах економічної та політичної взаємодії регіонів. У його підґрунті лежав так званий скіфський звіриний стиль, який розвинувся у Скіфії під впливом культур Переднього Сходу і Греції.

Історія народів Північного Причорномор'я раннього залізного віку умовно поділяється на такі періоди: киммерійський (IX-VIII ст. до н.е.), скіфський (VII-III ст. до н.е.), пізньоскіфський (III ст. до н.е. – II ст. н.е.), сарматський (II ст. до н.е. – IV ст. н.е.).

Киммерійський період. Саме в цей час закінчується дописемний період історії України. З'являються ще доволі скупі та уривчасті свідчення про народи, що населяли в ту сиву давнину терени нашої Батьківщини. Одним з перших таких кочових народів, чиє ім'я відомо нам достеменно не за умовною археологічною номенклатурою, а за свідченням асирійських хронік VII ст. до н.е. та за пізнішими творами античних авторів, є киммерійці.

За Геродотом, увесь той край, що нині охоплює степове Причорномор'я, здавна належав саме киммерійцям. Тут ще в V ст. до н.е. існували «киммерійські переправи», «киммерійські стіни», країна з назвою «Киммерія» тощо. Киммерійців, за Геродотом, витіснило з Причорномор'я могутнє військо скіфів, що насувалося з-поза Араксу на Європейську степову рівнину. Залишки киммерійців, які вціліли в братовбивчій війні, вимушені були мігрувати до південного узбережжя Чорного моря в Малій Азії.

Скіфський період. У найбільш чистому вигляді скіфська культура існувала в степах Північного Причорномор'я. Скіфія знаходилась між Дунаєм та Кримським півостровом, а також на Таманському півострові. Поступово скіфська культура в наслідок військових походів, підкорення та часткового асимілювання населення, а також через культурний вплив на сусідні племена розповсюджується в західному та північному напрямках.

Розкопки курганів скіфської знаті виявили величезну кількість неперевершених ювелірних виробів: золоті і срібні чаші, пекторалі, шийні гривні, гребені, амфори, дзеркала, золоті оздоби парадних уборів багатих скіфів та скіф'янок. Рельєфне зображення сюжетів і сцен зі скіфського життя в поєднанні з високою античною традицією ювелірної майстерності засвідчують народження нового культурного явища, яке вийшло далеко за межі іраномовних степових поселенців України.

Скіфська міфологія була частиною міфології іранського світу, яка, в свою чергу, відокремилася від індоіранської міфології. В скіфській міфології одним з головних сюжетів є космогонічний міф. Одна з версій космогонічного міфу передана Геродотом. Від першого чоловіка Таргітая – сина Зевса і дочки Борисфена (Дніпра) – народилися три сини, за яких на землю впали золоті священні дарунки: чаша, сокира та плуг з ярмом. Вони спалахнули вогнем, тому їх не змогли взяти старші брати. Лише молодший □ Колаксай □ зміг заволодіти чарівними дарунками. Брати зрозуміли значення цієї події і віддали йому все царство, яким вони спільно володіли. Від Колаксай пішов рід царських скіфів, від старшого брата Ліпоксай □ рід жерців, а від середнього Арпоксай □ хліборобів та скотарів.

Скіфський звіриний стиль. Художня спадщина скіфів вбирає в себе три головні складові частини: декоративно-прикладне мистецтво, кам'яну монументалістику та скіфо-еллінську торевтику.

Вироби, прикрашені звіриним стилем, виготовлялися з різноманітних матеріалів (кістка, ріг, бронза, срібло, золото, залізо тощо). Відповідно й технологічні прийоми їх виготовлення також різнилися: литво за восковою моделлю, штампування та гравіювання, витончене різьблення кістки. У декорі особливо коштовних речей застосовували філігрань та зрідка інкрустації різними матеріалами. Загалом зазначимо, що скіфські майстри-золотарі володіли практично усіма технологічними тонкощами, що притаманні ювелірному мистецтву подальших епох.

Скіфська скульптура зображує воїнів у бойовому обладунку. В граніті, пісковіку чи вапняку постає перед нами грізний образ володаря причорноморських степів. Закутий у крицю, озброєний мечем, кинджалом, бойовою сокирою, луком та сагайдаком зі вбивчими стрілами, воїн підносить до вуст ритон зі священним напоєм, що символізує приєднання його після смерті до гурту могутніх прадідів-героїв.

Такі кам'яні статуї височіли на могилах степової Скіфії від передгір'їв Кавказу до Румунії, що переконливо засвідчує межі панування причорноморських скіфів. Традиція встановлення кам'яних скульптур у Скіфії охоплює VII-IV ст. до н.е.

Неперевершеним шедевром елліно-скіфського мистецтва є золота пектораль з Товстої Могили. Ця місяцеподібна прикраса складається з трьох ярусів, чітко відокремлених один від одного товстими витими джгутами, що в цілому не порушує єдності в зображенні, а надає йому своєрідної ритмічної досконалості. Головним сюжетом усього твору є центральна сцена верхнього ярусу, де двоє напівроздягнених чоловіків, розтягнувши хутро на руках, готуються до якогось таїнства. Кожного з них наділено індивідуальними рисами, що нарівні з унікальністю твору становить найбільший інтерес серед зображень скіфів. Ліворуч і праворуч від основної сцени стоять корови і кобили з телятами, а за ними розташовані фігури скіфських служників, один з яких доїть вівцю, а інший корову, тримаючи в руках відповідно ліпний горщик та невеличку амфору.

Скульптурна довершеність образів верхнього фризу сягає вищого рівня художнього відтворення життя кочівників. Насичений трагічним динамізмом і нижній ярус пекторалі, де показані різноманітні сцени терзання тварин. Буяння рослин на середньому ярусі підкреслюється великими квітками, інкрустованими блакитною емаллю і скульптурними фігурками птахів. Майстер з повним знанням пропорцій тіла, з вражаючою природністю рухів тварин і людей, створив незабутню композицію, сповнену одночасно динамізмом і лаконічністю художніх засобів. Гра світлотіні на фігурах підкреслює об'єми, вражає реалізмом буття людей, тваринного світу і природи.

Сарматський період. Сармати □ іраномовні кочові скотарі з'явилися на території сучасної України на межі III-II століть до н.е. За походженням вони пов'язані зі світом східноіранських народів. На час появи сарматів в Україні серед них були відомі такі племенні угруповання: сіраки, аорси, язиги та роксолани. Роксолани займали степову смугу півдня Лівобережжя.

Кінець сарматської культури в Україні пов'язаний із навалою гуннів в середині другій половині IV ст. до н.е. Завойовники частково винищили сарматів, частково асимілювали їх, включивши до складу свого об'єднання. Нечисленні сарматські пам'ятки цього часу співіснують з гунськими та містять матеріали гунського культурного кола.

Мистецтво сарматів відомо з численних виробів прикрас, зброї, речей особистого вжитку, культових речей. Як і в більшості кочовиків, сарматське мистецтво мало прикладний характер. З I ст. н.е. серед сарматів України розповсюджується так званий звіриний бірюзово-золотий стиль. Як видно з назви, цей стиль являє собою зображення звірів, виготовлених з золота реальних чи фантастичних, найчастіше в боротьбі між собою. Характерною рисою цього стилю є інкрустація

постатей тварин бірюзою, сердоліком або емаллю. Чудові зразки «бірюзово-золотого» стилю знайдені в Порогах (гривна), Запорізькому (поясні пряжки) та Ногайчинському (гривна) курганах.

В історії давнього населення України визначне місце посідає культура античних держав, заснованих греками на північних берегах Чорного моря протягом VI-V ст. до н.е. На порівняно вузькій території, що переривчастою смугою тягнеться від Дністра до Керченської затоки уздовж узбережжя Чорного і Азовського морів, виникає велика кількість міст і поселень.

Античні держави розташовувалися в чотирьох основних зонах: по обох берегах Боспору Кіммерійського, в Західному Криму, в Нижньому Побужжі і Нижньому Подністров'ї з головними центрами Пантікапеєм, Херсонесом, Ольвією і Тірою. За своє тисячолітнє існування вони досягли значного розвитку в державотворенні, економіці та торгівлі, культурі, мистецтві й побуті. З середини I ст. до н.е. грецькі міста Північного Причорномор'я перейшли під протекторат Риму і перебували у складі імперії до 70-х років IV ст. н.е.

Населення північної периферії античного світу не тільки зберігало традиції, винесені зі своїх метрополій, а й постійно збагачувало власну культуру за рахунок запозичення нових досягнень еллінів в політиці, культурі, наукових знаннях, літературній, театральній і музичній творчості, мистецтві та побуті. Водночас греки північнопонтійських міст як носії вищого рівня культурного розвитку позитивно впливали на сусідні племена скіфів, таврів, сарматів тощо. У свою чергу всі ці народності впливали на мешканців античних міст і поселень Північного Причорномор'я.

Антична культура півдня України протягом всього періоду її існування в основних своїх рисах залишалася грецькою. В цілому антична культура мала велике значення в становленні культури всіх народів Європи. Кожна держава, на терені якої за давнини існували античні міста, може пишатися тим, що й її земля причетна до великої та унікальної культури, яка визначила загальний розвиток європейської цивілізації в цілому.

3. Культура давніх слов'ян.

Період становлення слов'янства можна умовно поділити на два етапи. Перший □ виділення праслов'ян із сукупності староевропейського населення, другий формування слов'янських етнічних груп з елементами культурно-мовної диференціації. Процеси формування на території України великих слов'янських племінних союзів підтверджується писемними, археологічними та лінгвістичними джерелами, що доповнюють одно одне. Можна не сумніватися в тому, що складовим компонентом племінних груп східних слов'ян у V-VI ст. були й предки українського народу.

Зародження усіх слов'янських народів, у тому числі й українського, припадає на епоху Великого переселення народів. Саме Україна була вихідною територією розселення слов'ян у VI-VII ст. Історичне значення Великого переселення народів, що охопило і слов'янський світ, полягає в тому, що воно започаткувало поділ слов'ян на ті етнічні групи, які заклали підвалини процесів формування сучасних слов'янських народів.

Починаючи з VIII-X ст. нам невідомі економічні, воєнні потрясіння, які б призвели до повної заміни населення лісостепової частини України. Населення цього великого регіону поступово стає рушійною силою процесів, в результаті яких утворюється Київська держава, а з розпадом імперії Рюриковичів виникає українська народність.

Важливою частиною слов'янського етногенезу є питання походження мови. Мовознавці багато зробили для реконструкції загальнослов'янської мови. Кропітка праця великих колективів дослідників різних країн дозволила відтворити праслов'янську лексику, виділити найдавніший шар сучасних слов'янських мов. Нині праслов'янську мову за кількістю та повністю реконструйованих елементів можна порівняти з латинською по відношенню до романських.

Встановлено, що слов'янські мови належать до індоєвропейської мовної сім'ї, куди крім них входять балтські, германські, грецька, вірменська, албанська та інші мови, що були поширені у давнину. Слов'янська мова належить до числа наймолодших у індоєвропейській сім'ї.

Духовна культура давніх слов'ян. Говорячи про духовну культуру давніх слов'ян, ми маємо на увазі весь комплекс їх міфологічних уявлень, який у літературі отримав назву слов'янського язичництва. Суть язичництва полягала в обожненні природи, поклонінні сонцю, небу, воді та землі, вітру, деревам, каменям тощо, у різних байках, віруваннях, святах та звичаях, створених і впроваджених на підставі цього обожнення природи.

Важливим джерелом для вивчення міфології слов'ян є ідоли, які ставилися на святилищах. Ідоли виготовлялися переважно з дерева. Проте такі ідоли до наших днів не збереглися. До нашого часу дійшли тільки виконані з каменю. Найвідомішим з них є так званий Збруцький ідол,

виявлений у р. Збруч біля села Личківці Тернопільської області у 1848 р. Це чотиригранний стовп заввишки 2,67 м, розділений на три нерівні частини (пояси) по вертикалі.

Верхня частина (160 см) заповнена чотирма фігурами божеств, увінчаних однією дзвоноподібною шапкою з відігнутими крисами. На лицьовій стороні зображено жіноче божество. У правій руці воно тримає ріг, тонким кінцем до низу. Ліва рука зігнута у лікті та прилягає до середини живота. З-під довгого одягу виглядають ноги. На поясі фігури бічної грані зображено підвішену на двох ременях криву шаблю під якою на одязі бога-воїна розміщено коня з головою, повернутою ліворуч. На третій грані стовпа жіноче божество тримає в руках кільце. Зображення людини на четвертій грані не має якихось ознак.

На середній частині стовпа (висота 40 см) чергуються зображення жінок і чоловіків. Біля лівого плеча жінки на одній з граней видно маленьку людську постать з розведеними руками, які нібито підтримують середній і верхній яруси.

Існує велика кількість гіпотез відносно розгадки або інтерпретації сюжету Збруцького ідола.

На нашу думку, найповніше загальний космогонічний зміст ідола і зображень на кожній з чотирьох граней розшифровано Б. О. Рибаківим. Витвір із Збруча, згідно з його інтерпретацією, символізує розподіл Всесвіту на небо світ богів; землю □ світ людей і підземний світ, таємничі мешканці якого тримають на собі землю. Головне місце серед зображень верхнього ярусу займає богиня родючості з рогом добробуту. Ліворуч від неї бог-воїн з шаблею Перун. Дві останні фігури із суворими очима, що підтверджує їх неземне походження, також належать до основних богів слов'ян. У середньому ярусі земля з хороводом жінок та чоловіків, що взяли за руки. У нижньому ярусі підземні боги.

Велику роль у міфологічних уявленнях слов'ян відігравала вода (річки, озера, джерела). Слов'янські святилища завжди розміщувалися поблизу води. Обожнюючи воду, людина приписувала їй особливу животворність. Весняні й літні народні свята завжди супроводжувалися купанням або обливанням, що вказує на віру в животворну, очищувальну силу води. Інша властивість води спонукання родючості, запліднення. Тому давні слов'яни молилися воді та приносили їй свої жертви. Звичай кидання у воду дрібних монет, що існує й сьогодні □ відгук прадавніх жертвоприношень.

Однак найбільш слов'яни, як і інші давні народи, обожнювали вогонь, який пов'язувався із сонцем та блискавкою, що давали тепло та посилали дощ. Культ вогню у слов'ян прадавній. Писемні джерела повідомляють, що люди здавна поклонялися Сварожичу богу вогню, неба, сонця. Останнє в уявленні слов'ян є великим, божим вогнищем. З поховальних джерел відомо, що слов'яни вважали вогонь очищувальною силою.

У загальному культі природи у слов'ян найбільш широко був розповсюджений культ дерев, гаїв, священних тварин. Відома символіка дерева життя та космічного дерева, яке сягає корінням підземного світу, а верхівкою неба. Серед дерев для слов'ян найбільше значення мав дуб. Людей вражали його велич, міцність, тривалість життя. Напевно тому, що в дуб найчастіше вдаряє блискавка, слов'яни вважали його перуновим деревом. Про зв'язок дуба з культом Перуна нам відомо з давньо-руських літописів.

Аналіз археологічних джерел дозволяє зробити висновок, що давні слов'яни мали досить розвинену і глибоку язичницьку міфологію і організовані форми культу. Економічною основою життя цих людей було хліборобство і тваринництво, що визначало характер язичницьких вірувань.

Глибинні традиції багатьох культурних явищ чітко виступають і на етапі політичного буття східних слов'ян, коли вони створили одну з найбільших і могутніх держав середньовічної Європи Київську Русь.

Перше тисячоліття нової ери для розвитку української культури було сповнене рядом подій історичної ваги: виникнення Києва – «матері міст руських»; об'єднання східнослов'янських племен і утворення держави Київської Русі; переможні походи руських князів та розширення державних кордонів; небувале піднесення культури від безпосереднього спілкування з хозарами, половцями, Візантією та іншими народами; і, нарешті, запровадження християнства. Все це разом поставило український народ та його культуру в один ряд з іншими високорозвиненими народами та культурами Європи і світу.

Тема 3.2. Культура Київської Русі

План.

Вступ.

1. Мова. Писемність. Освіта.
2. Літописання. Література.
3. Релігія і церква.
4. Право і законодавство.
5. Наукові знання. Філософська думка.
6. Музика. Театральні видовища.
7. Архітектура.
8. Монументальне мистецтво. Іконопис. Книжкова мініатюра.
9. Прикладне мистецтво.

Література

1. Історія української культури. У 5 т. Т.1. Історія культури давнього населення України. Київ, 2001.
2. Власенко О.И., Зайончковский Ю.В. Культурология. Харків, 2008.
3. Культурология: українська та зарубіжна культура. Київ, 2004.
4. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ, 2001.
5. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. Київ, 2010.

Вступ

У IX ст. в результаті тривалого розвитку східнослов'янських племен склалась одна з найбільших держав середньовічної Європи Русь. Її історичним ядром було Середнє Подніпров'я. Через те, що центром нової східнослов'янської держави впродовж багатьох століть був Київ, в історичній літературі вона отримала назву Київська Русь. Займаючи величезну територію від Балтики до Чорного моря, і від Волги до Карпат, Русь являла собою історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією, що обумовило швидке її входження в загальноєвропейську історико-культурну спільність.

Існування Київської Русі охоплює період з IX до середини XIII ст. Київська Русь проіснувала до 40-х років XIII ст. і впала під ударами монголо-татарських завойовників.

Київській Русі присвячена велика наукова література. М. Грушевський у своїй фундаментальній праці "Історія України Русі" присвятив два томи власне Київській Русі. Використавши широке коло писемних джерел, він показав усю суперечливість її історичного розвитку.

Багаторічні систематичні розкопки Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, а також численних городищ і селищ свідчать, що всі вони аж до монголо-татарської навали розвивалися за висхідною лінією. Орди Чингісхана і Батия перервали цей поступ, круто змінили долю Південної Русі, як і всіх давньоруських земель.

1. Мова. Писемність. Освіта.

Мова. Мова — одне із найбільших культурно-духовних надбань етносу, оскільки в ній акумулюється його знання про навколишній світ і про себе. З'ясувати походження конкретного народу неможливо без дослідження історії його мови.

Сучасні слов'янські мови утворюють три виразні підгрупи *східнослов'янську*, яку складають російська, українська, білоруська мови; *західнослов'янську*, котру утворюють польська, чеська, словацька мови; *південнослов'янську*, в якій об'єднуються болгарська, македонська, сербська, хорватська, словенська мови. Вони характеризуються великою близькістю унаслідок того, що слов'янські мови безпосередньо розвинулися з одного джерела праслов'янської мови.

Східні слов'яни XI-XIII ст. мали спільну писемно-літературну мову: або давньоруську, або старослов'янську (церковнослов'янську) чи обидві разом. В Київській Русі співіснували, активно й плідно взаємодіяли дві літературні мови: старослов'янська, яка обслуговувала потреби християнської релігії (літургія, обряди, проповіді, життя тощо), та давньоруська, що функціонувала в світських колах (юридичні акти, листування офіційне та приватне, літописи, художня література).

Обидві літературні мови Русі X-XIII ст. давньоруська писемно-літературна і старослов'янська (церковнослов'янська) були могутніми знаряддями духовної культури й об'єднуючим чинником у

державі. Органічним продовженням південного (русько-українського) варіанту давньоруської літературної мови була українська писемно-літературна мова наступних століть.

Писемність. Писемність є найважливішою складовою частиною культури будь-якого народу. Вона виникає тоді, коли в результаті соціально-економічного і культурного розвитку суспільства в ній з'являється потреба.

Кирилиця писемність, що відома за книжковими пам'ятками XI-XII ст., її азбука складається з 43 літер, у тому числі з 24 грецьких і 19 оригінальних слов'янських. Накреслення літер (графіка) близьке грецькому, візантійському алфавітові. Кирилиця складна творча переробка грецького алфавіту. До її складу увійшли 19 літер, зовсім не відомих грекам. Кирилиця цілком оригінальна система слов'янської писемності. Стосовно походження кирилиці, то вона виникла поступово з протокириличної писемності, до якої у ході користування слов'янами додавалися все нові й нові слов'янські літери, необхідні для покращення передавання особливостей фонетики слов'янської мови. Накреслення її літер в подальшому стали графічною основою сучасної української, болгарської, російської, білоруської писемності.

На відміну від кирилиці, глаголиця має дуже складне накреслення літер у вигляді кружечків і петелек, з'єднаних між собою, що дуже утруднює оволодіння цією системою слов'янського письма. Азбука глаголиці складається з 39 літер.

Виникненню писемності у східних слов'ян сприяло два головних чинники; 1) поява держави; 2) проникнення здавна на східнослов'янські території християнства, яке було тісно пов'язане з використанням писемності для релігійних потреб. Писемність була конче необхідна державі для функціонування її інститутів: укладання договорів, діловодства, написання різних князівських грамот, оподаткування населення тощо. В свою чергу, християнство, основою якого була писана книга, також сприяло поширенню початків писемності.

За князювання Ярослава Мудрого у Києві розвиток писемної культури в Русі став державною справою, оскільки був тісно пов'язаний з поширенням в країні християнства. Ярослав Мудрий наказав збудувати величний Софійський собор Руську митрополію, яка стала одним з головних осередків київської писемної школи. Тут в 1037 р. було створено першу державну бібліотеку-книгосховище, її книгами забезпечувалися новозбудовані церкви по всій країні. При соборі існувала велика майстерня-скрипторій, де переписувалися та перекладалися з іноземних мов книги, продовжувалося київське літописання.

Другим центром київської писемної школи трохи пізніше став Києво-Печерський монастир. Він виник у середині XI ст., його засновниками були Антоній, Феодосій та письменник Іларіон. Від самого початку монастир стає відомим як місце переписування богослужбових книг. Ченці переписували й виготовляли книги.

Третім центром київської писемної школи був Михайлівський Видубицький монастир, який починаючи з князювання у Києві Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) став одним із важливих центрів київської писемної школи, де продовжувалося київське літописання, переписувалися книжки, створювалися оригінальні літературні твори, існувала велика бібліотека. Отже, у Києві в XI-XII ст. існувало три осередки київської писемної школи: Софійський собор, Печерський та Видубицький монастирі. В них переписувалися та перекладалися книги з іноземних мов, з'являлися перші оригінальні твори, літописання. Вихованцями монастирів були високоосвічені літописці, письменники, церковні та державні діячі, їхніми трудами писемність і література Київської Русі досягла дуже високого рівня, що не поступався досягненням західних країн. З Києва богослужбові книги, життя святих, твори для повчального читання, церковно-публіцистична та історична література поширювалися по різних містах та землях Київської Русі, в чому й полягала значна заслуга Київської писемної школи.

Початкова та вища освіта. Про освіту у дохристиянські часи відомостей не збереглося. Проте, враховуючи потреби державних інститутів, можна висловити припущення, що навчання грамоти якоюсь мірою існувало і до реформи 988 р. Адже, згідно з договорами Русі з греками, хтось повинен був читати і писати князівські грамоти, вести записи податків тощо.

Після церковної реформи 988 р. виникла потреба у навчанні та вихованні грамотних людей, для чого були запроваджені державні школи. Літопис повідомляє про відкриття шкіл у Києві, Новгороді. До школи у Києві приймали дітей заможних верств населення, а у Новгороді брали дітей старост та попів. В школі навчали насамперед читання, а потім вже писання та рахування. У початкових школах елементарною наукою було читання. Навчання починалося з вивчення абетки, складів та читання по книгах Апостола та Псалтиря, які виконували роль підручників.

На Русі існувала й вища освіта. Під останньою малися на увазі богословсько-філософські дисципліни: богослов'я, філософія, риторика, граматики, співи та вивчення іноземних мов. Таку освіту можна було отримати в XI ст. у київській писемній школі при Софійському соборі, а у XII ст. при Печерському або Видубицькому монастирях.

Особливого значення у вищих школах надавалося вивченню іноземних мов. Серед них на першому місці, безсумнівно, була грецька мова, якою написані канонічні книги православної релігії і якою за тих часів та й значно пізніше нерідко велися церковні відправи. Саме тому володіння грецькою мовою було вкрай необхідне для вищих ієрархів церкви. Крім того, київські митрополити були переважно греками, більшість яких мали вищу візантійську освіту. Друге місце за значенням посідала латинська мова.

Крім початкових шкіл, утворених з ініціативи держави, існувало й приватне, індивідуальне, навчання. Ним займалися головним чином дяки при церквах та ченці монастирів, при яких були школи для дітей. Масовим матеріалом, що свідчить про проникнення грамотності у всі сфери життя, в тому числі й у побут, є берестяні грамоти та написи-графіті, знахідки яких вже налічуються сотнями.

2. Літописання. Література.

Літописи Київської Русі є одним з найпримітніших історико-культурних явищ середньовіччя. На відміну від хронік більшості країн Європи, написаних латиною, вони викладені рідною мовою. Саме цим і зумовлена надзвичайна популярність літописного жанру на Русі. Літописи були надбанням не лише давньоруської книжної еліти, а й широкого загалу грамотного населення. Вони читалися й переписувалися впродовж кількох століть, завдяки чому дійшли до нашого часу.

Традиція літописання склалася в Києві у X ст., але згодом поширилася практично на всі райони Русі. Літописи писалися в Новгороді, Переяславі, на Волині, у Галичі та інших містах. Практично усі літописи в своїй основі мають спільний київський літописний звід, відомий під назвою "Повість минулих літ", де широко подані загальноруські історичні явища і події. Поступово окремі хронікальні записи, повісті, сказання, повчання об'єднувалися в літописні зводи □ своєрідні історичні хрестоматії.

Одними із найдавніших літописних зводів, в яких широко представлено південноруське літописання X-XIII ст., є Лаврентіївський, Іпатіївський і Радзивилівський.

«*Повість минулих літ*». Яскравою пам'яткою давньоруського літописання кінця XI □ початку XII ст. стала «Повість минулих літ», яка увібрала в себе не лише весь досвід історичних знань, нагромаджений на Русі в попередню епоху, а й досягнення європейської історичної думки, традиції візантійської християнської культури. Особливо сильне враження справляє вступ до «Повісті минулих літ», де відтворено широку картину світової історії, показано місце слов'ян і Русі в системі тодішнього світу, стверджено прогресивну філософську ідею взаємозв'язку історії всіх народів.

«Повість минулих літ» це, власне, комплекс літописних праць, що склався у Києві між 1112—1119 рр., історико-художній епічний твір. Тут в єдине ціле об'єднано твори книжного і фольклорного походження різних жанрів. У «Повісті...» розповідається про виникнення східнослов'янської держави і її столиці Києва, про ратні подвиги русичів, народні заворушення, княжі міжусобиці. Увесь літопис просякнутий заклик до єднання князів у боротьбі проти зовнішніх ворогів, засуджуються князівські чвари.

Безпосереднім продовжувачем «Повісті минулих літ» є Київський літописний звід кінця XII ст. Більшість істориків погодилися з тим, що його укладачем був ігумен Видубицького монастиря Мойсей. Продовженням Київського літописного зводу кінця XII ст. є Галицько-Волинський літопис XIII ст. Цей літопис характеризується образністю мови, поетичністю стилю. Горизонт літописців на сході обмежений кордонами Галичини і Волині; їх мало цікавлять справи київські і практично зовсім не цікавлять справи Північно-Східної Русі. Натомість досить часто і докладно вони описують події, які відбувалися в західних сусідів: угорців, поляків, пізніше литовців.

«*Повчання Мономаха*». Володимир Мономаху належить унікальний літописний твір, виконаний у формі літопису-автобіографії, який увійшов в літературу під назвою «Повчання Мономаха своїм дітям» і хронологічно охоплює період від 1066 до 1117 рр. За змістом твір Мономаха поділяється на дві частини: власне повчання і книгу шляхів Мономаха □ короткий літопис його князівських походів і перемог. Повчання звернене до дітей □ спадкоємців державної влади.

Автор «Повчання» Володимир Мономах був свідком значних соціальних конфліктів у Києві: народних повстань 1068 та 1113 р. Тому головним питанням, яке його хвилювало, був соціальний мир на Русі. Основна думка його твору тривога про подальшу долю Русі, заклик до безкорисливого служіння батьківщині, до об'єднання князів через взаємні договори. Героєм Мономаха є ідеальний князь, захисник рідної землі. Водночас він і досвідчений господар, і зразковий сім'янин. Протиставляючи ідеального правителя князям, які дбають лише про особисте збагачення і прагнуть влади, автор наполегливо проводить ідею внутрішнього миру.

Незважаючи на фрагментарність, наявний літописний фонд достатньо повно відтворює історичне життя Київської Русі IX-XIII ст. на всьому її державному просторі від київського півдня до новгородської півночі і від Карпат до Волго-Окського межиріччя. Літописні зводи і повісті різняться за рівнем систематизації і відбором фактів, ідейною спрямованістю, але за сумою своїх свідчень відтворюють правдиву картину життя однієї з найбільших країн середньовіччя.

Література. Важливим явищем культурного життя Київської Русі стала поява літератури: історичної, філософсько-публіцистичної, юридичної, художньої та церковної. Виникнення і розвиток давньоруської літератури тісно пов'язані з соціально-економічними, політичними та культурними успіхами Русі, поширенням писемності в усіх сферах суспільного життя.

Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існувала багата усна народна творчість: обрядові пісні, перекази, замовляння, заклинання, епічні та ліричні пісні. Особливого поширення набули за давнини епічні пісні-билини, що виконувались під музику в речитативно-декламаційній формі.

Із зростанням Київської Русі, зростав у народі й інтерес до минулого, до подій та діячів давно минулих часів. Виникали згадані вже історичні перекази, що передавались усно і поширювались у формі героїчних билин. Билини це епічні пісні, що відображають історичну долю Русі та присвячені історичним подіям з життя народу, захисту країни від ворогів. Улюбленими героями билин Київського циклу були воїни-богатирі: Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович та ін. Найпопулярніший серед них Ілля Муромець — селянський син, узагальнений образ руського воїна-патріота, безкорисливого захисника руської землі. Популярним героєм билин був і орач Микула Селянинович, в образі якого оспівано працю і подвиг простої людини.

У XI-XII ст. Київська Русь стає відомою в усіх кінцях світу. Саме в цю бурхливу і знамениту добу і створюються оригінальні літературні твори. Серед них найвизначнішими є «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Послання» Климента Смолятича, твори Кирила Туровського, «Повчання» Володимира Мономаха, «Слово о полку Ігоревім», «Житіє і ходіння Данила» та ін.

Одним з найкращих творів є «Слово про закон і благодать» Іларіона. Це не тільки пам'ятка літератури, а й твір ораторського мистецтва. З його змісту випливає, що воно було виголошене перед представниками вищої київської знаті на чолі з Ярославом Мудрим у Софійському соборі у зв'язку з якоюсь святковою подією.

«Слово про закон і благодать» має три частинну побудову. Торкнувшись спочатку теми вселенського значення християнства, взаємозв'язків Старого та Нового заповітів, «закону» і «благодаті», автор послідовно розвиває основну ідею про рівноправність народів у духовному житті. Він доводить, що народу Русі не потрібна опіка Візантії, це новий народ, якому належить майбутнє. У другій частині автор підкреслює, що Русь отримала християнство за власним бажанням князя Володимира. Третя частини твору похвала Володимирі Святославичу і продовжувачу його справ Ярославу Мудрому.

Продовжувачем справ Володимира автор вважає Ярослава Мудрого і складає йому подяку за будівництво та оздоблення Софійського собору, оборонних споруд навколо Києва, зведення Золотих воріт з надбрамною церквою Благовіщення.

«Слово про закон і благодать» Іларіона видатний твір давньоруської літератури першої половини XI ст. У ньому в художній формі втілено патріотичну ідею незалежності Русі в усіх галузях суспільного життя, прославляються її видатні та культурні діячі — Володимир, Ольга, Ярослав.

Кирило Туровський відомий церковний діяч набув популярності своїми повчаннями, урочистими словами, молитвами. Він як письменник у давнину був дуже популярний. Його сучасники писали про нього: «Златоуст, паче всех воссиявший нам на Руси».

Для давньоруської літератури є характерним і такий жанр, як паломництво, тобто опис подорожей до різних релігійних центрів □ Константинополя, афонських монастирів, Палестини. Одним з прочан, який відвідав «святі місця» між 1106-1108 рр., був ігумен Даниїл. Він не тільки

оглядав легендарні пам'ятки біблійної історії, а й зробив ґрунтовний опис усього, що бачив, відтворивши топографію середньовічної Палестини, записав чимало легенд і сказань. Його твір – «Житє и хождєньє Данила Русьскыя земли ігумена» перейнятий ідеєю глибокого патріотизму, любові до рідної землі. Мандруючи далеко від батьківщини, Даниїл завжди відчував себе представником Русі. «Житє и хождєньє Данила...» твір-путівник, написаний простою, зрозумілою мовою, без ораторських прикрас. Доступний для всіх верств населення, цей твір набув широкого поширення в Русі.

Шедевром давньоруської художньої літератури XII ст. є «Слово о полку Ігоревім». Оригінал пам'ятки до нашого часу не зберігся, а єдиний її список XVI ст. згорів під час пожежі Москви 1812 р.

Хто був автором і де саме воно створювалося невідомо. «Слово о полку Ігоревім» написане в тяжкий для Русі час нападу половців. У ньому в художній формі розповідається про трагічний епізод боротьби з кочовиками невдалий похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 р.

До пам'яток оригінальної літератури Київської Русі належить і досі загадковий твір, відомий як «Слово» або «Посланіє» Данила Заточника (XII ст.). «Слово» цікаве своєю світськістю, яскраво виявленою авторською індивідуальністю й художністю. В основі «Слова» ідея сильної княжої влади.

На початку XIII ст. складено оригінальний збірник легенд і житій – «Києво-Печерський патерик», куди увійшли житія святих, повчання, різні оповідання тощо. У його основі лежать невеликі за обсягом легенди і перекази XI-XII ст. «Патерик» написано ченцями Києво-Печерського монастиря, які ставили собі мету показати та обґрунтувати першість свого монастиря серед інших на Русі. «Києво-Печерський патерик» упродовж століть залишався однією з найпопулярніших книг давньоруської літератури.

3. Релігія і церква

Протягом кількох століть свого існування перша східнослов'янська держава послідовно дотримувалася двох основних релігійних систем язичництва, а пізніше християнства. Перше з них сформувалося та розвивалося на власній основі і у IX-X ст. досягло свого апогею. Однак у ці самі століття поступово завойовувало свої позиції й християнство, яке поширилося на Русь з Візантії. Кінцевим результатом цього процесу на східноєвропейській території наприкінці першого і на початку другого тисячоліття н.е. стало входження Русі в загальноєвропейський історико-культурний простір.

Державне язичництво. Розглянемо релігійну ситуацію за часів правління перших київських князів. У цей час на Русі існували не тільки примітивна забобонність села, а й державна язичницька релігія міста й соціальних верхів з розробленим космологічним епосом, з уявленнями про божественне походження великокнязівської влади, різноманітним ритуалом і розгалуженим станом жерців, які володіли таїнствами витончено розробленої символіки, а також різноманітних магічних дій. Обряди справлялися в спеціально збудованих святилищах, нерідко круглої форми, які склалися з двох концентричних валів (на них розпалювали багаття по колу). У внутрішньому колі ставились ідоли, звичайно дерев'яні, а також горів жертвний вогонь, біля якого приносили дари божествам. Ця частина святилища називалась «капищем». Зовнішнє коло, мабуть, призначалося для споживання жертвної ритуальної їжі й називалось «требищем». За усіма ознаками язичництво IX-X ст. стало державною релігією Київської Русі.

Залишки таких святилищ відкриті археологами в різних місцях східнослов'янської території. Ці святилища є одним з матеріальних підтверджень першої релігійної реформи князя Володимира Святославича, яку він провів у 980 р.

На чолі пантеону стояв Перун покровитель великого князя та його військової дружини, чим закріплювався принцип одновладдя. Перун уособлював грім і блискавки, тобто був грізним божеством, але водночас і мудрим богом із сивою (срібною) головою. Другим в пантеоні був Хорс – бог сонця і тепла. Інші божества також виконували певні функції: Дажбог добробуту, забезпечення теплої та ясної погоди; Стрибог холоду й негоди; Симаргл (крилатий пес) – охорони посівів і зерна; Мокош заступництво різноманітних жіночих занять.

Поширення християнства на Русі. Виникає питання, чому вже після восьмирічного функціонування язичницького пантеону в Києві князь Володимир Святославич переходить до нової релігійної доктрини?

Переважаюча кількість дослідників вбачає основну причину введення християнства на Русі в тому, що старі язичницькі вірування та ідеї, сформовані за часів панування первіснообщинних відносин, вже не відповідали новим державним структурам. На їхню думку, саме для освячення експлуатації широких народних мас молодим класом феодалів і був необхідний новий Бог. Тому внаслідок всебічної оцінки різних релігійних систем верхівка давньоруського суспільства і обрала християнство за православною обрядовістю як найвигіднішу ідеологічну доктрину.

Християнство сприяло розвитку духовності, знайомству з досягненнями культури інших європейських держав і народів, а також з античною спадщиною.

Основу кардинальних змін в релігії на Русі 980-988 рр. слід вбачати у завершенні формування феодального розвитку східнослов'янського суспільства.

Хрещенню передувала своєрідна експертиза кількох релігій, яку провели довірені особи Володимира Святославича. Із самого початку був відхилений іудаїзм, а з магометанством, католицизмом та православ'ям знайомилися досить докладно. Київська Русь увійшла в християнський світ як рівноправний партнер не тільки Візантії, а й інших могутніх держав того часу.

На Старокиївській горі було споруджено церкву Святої Богородиці, що на певний час стала кафедральним собором столиці. На її будівництво та утримання виділено десяту частину князівських прибутків тому вона й отримала назву Десятинної. Релігійне життя Київської Русі вступило у нову епоху свого розвитку.

Монастирі на Русі почали утворюватися разом з утвердженням нової віри на початку II тис. н.е. Перші з них також з'явилися в Києві, а потім в інших містах. Крім чоловічих засновувалися й жіночі монастирі. Крім пожалувань великих князів, монастирям відписували значні багатства члени різних князівських родин, що поступово створювало міцну матеріальну базу. Жертвували монастирям й інші верстви населення.

Серед монастирів виділялися Києво-Печерський, Михайлівський, фамільні князівські та деякі інші. Особливо відомим був Києво-Печерський монастир, який був і школою для вищого духовенства: з його стін вийшли для наступної релігійної діяльності близько 50 єпископів, а також багато інших церковнослужителів.

Населення Київської Русі не могло відразу відмовитися від старих язичницьких вірувань і «одногосно» сприйняти нову віру. В цьому ситуація не була оригінальною □ подібні явища зафіксовані в західноєвропейських країнах та й у Візантії вже після ствердження нової державної релігії.

Можна впевнено говорити, що на рубежі I та II тис. н.е. Київська Русь увійшла в християнський світ як рівноправний партнер і отримала від цієї акції значні та позитивні імпульси, що сприяли розвитку її культури в цілому. Однак в той же час давньоруська епоха стала епохою протистояння старої і нової релігійних систем, що привело до появи такого духовного феномена, як двовір'я. IX-XIII ст. стали перехідним етапом в розвитку християнства на терені сучасної України. Повне утвердження християнства розпочалося в другій половині XIII ст., коли в результаті внутрішнього духовного розвитку суспільства, а також глобальної для країни катастрофи навали орд Батия і загибелі Київської держави східні слов'яни повністю повертаються до християнства, а прадідівські божества стають переважно реліктами.

4. Право і законодавство

Найважливішим елементом будь-якої культури, найвищим показником рівня будь-якої цивілізації є її правова система. Повного мірою це стосується і давньоруського суспільства.

Першовитоки національної правової культури княжої доби дійшли до нас завдяки праці літописців і археографічним пошукам XVIII-XX ст. Йдеться насамперед про джерела правової культури Київської Русі, викладені Нестором, Сильвестром та іншими літописцями на початку XII ст. і збережені у Лаврентіївському, Іпатіївському та інших списках.

Нам залишається, спираючись на першоджерела українського права, лише у найзагальніших рисах дати характеристику першовитоків вітчизняної правової культури і які можна штучно поділити на три групи: 1) договори Русі з Візантією; 2) «Руська Правда»; 3) княжі устави та уставні грамоти.

На сьогодні в науковому обігу існують чотири тексти договорів Київської держави з Візантією X ст. (907, 911, 944 та 971 рр.), які дійшли до нас не в оригіналах, а у складі «Повісті минулих літ». Головна риса договорів це юридичне закріплення в стосунках Києва і Царгорода панування сили, що було на той час цілком природним.

Київський князь Ярослав уклав юридичний збірник, що увійшов в історію під назвою «Правда Ярослава», або «Найдавніша Правда». Умовно її можна поділити на чотири частини: 1) правові норми про вбивство; 2) правові норми про тілесні ушкодження; 3) правові норми про образу; 4) правові норми про порушення права власності. Однаково каралось і навмисне, і необережне вбивства. Звичай кривавої помсти залишився і при побитті людини, та, якщо постраждалий не мав такої змоги, винуватець повинен був сплатити йому як за образу, так і за лікування. Штраф у 3 гривні встановлювався за втрату пальця, 12 гривень за удар батоном, жердиною, рогом, не оголеним мечем, 40 гривень за відтинання руки або ноги.

Прагнення Ярослава Мудрого до створення юридичного підґрунтя Київської держави продовжили після 1054 р. його три сини Ізяслав, Всеволод і Святослав, які періодично збиралися на княжі з'їзди, де розглядали найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики та приймали нові законодавчі акти. Нормотворча діяльність цих князів відбивається в першому Великому доповненні «Руської Правди», яке отримало назву «Правда Ярославичів». Найголовнішими досягненнями «Правди Ярославичів», з одного боку, було скасування кровної помсти і її заміна на грошові стягнення, а з іншого спрямування штрафу не до постраждалих, а до державної скарбниці.

«Розширена Правда» в цілому і Устав Володимира Мономаха зокрема набагато ширше регулювали коло суспільних відносин, ніж попередні пам'ятки правової культури Київської Русі. Тут вже закладені не лише норми цивільного, процесуального і кримінального, а й сімейного, шлюбного, спадкоємного, опікунського та інших галузей права.

Третя велика група пам'яток права і законодавства Давньоруської держави □ це княжі устави і уставні грамоти. Найвидатніші з них Устави Володимира Святославича і Ярослава Володимировича. Дослідники називають їх і церковними уставами, тому що вони призначалися переважно для встановлення правових основ взаємовідносин держави і церкви, світської і церковної влад, правового статусу духовенства і юрисдикції руської церкви.

Розглядуваний документ фіксує факт хрещення Русі, віддзеркалює договірні відносини між княжою і церковною владою, визначає місце церковної організації у Київській державі, віддає їй десяту частину земель, надходжень від княжих торговельних, судових зборів і мита, врожаю та приплоду домашніх тварин і птиці, звільняє духовенство і підлеглих йому церковних людей від світського судочинства.

До компетенції церковних судів віддавалися всі справи про розлучення, про порушення подружньої вірності, про викрадення дівчини або чужої дружини, про зґвалтування, про майнові спори між чоловіком і дружиною, про укладання шлюбних відносин між родичами та свояками, про спадкоємство братів, про лайливу образу особистості, про церковні крадіжки, про розриття могил, нищення хрестів. Міри покарання, як правило, в Уставі не визначались.

Устав Ярослава Мудрого це другий етап письмового оформлення правового становища давньоруської церкви. Складений він був великим князем і митрополитом Іларіоном між 1051 і 1054 рр. Устав Ярослава Мудрого спрямований проти язичницьких шлюбних звичаїв викрадення дівчини з метою укладання шлюбу, передбачає суворі грошові покарання за зґвалтування жінок (залежно від станової групи: від 30 гривень за простолюдинів до 1,6 кг золота за аристократок-бояринь), встановлює санкції за народження позашлюбної дитини, за позашлюбні статеві стосунки, за статеві стосунки у колі кровних родичів, двоєженство, непідкорення батьківській волі тощо. Окремі статті Уставу вміщували вказівки на злочин дії ченців, попів та попівен (блуд, пияцтво, порушення меж своїх приходів при виконанні обрядів, зв'язок з іновірцями або відлученими від церкви, самовільний розстриг). Відлучення від церкви і прокляття загрожувало тому, хто втручатиметься в справи церковних судів.

Ці акти створювались на вітчизняному ґрунті і стали втіленням найвизначніших моральних традицій мешканців Наддніпрянщини українсько-руських племен, їх державотворення, що у IX-XI ст. сприяли формуванню і ефективному розвитку великої державної системи Київська Русь. Ці акти увібрали в себе найвищі досягнення світової правової думки, насамперед давньогрецького, римського, німецького і скандинавського права. Ці акти були безпосередньо взяті на озброєння і стали основними правовими джерелами у Володимиро-Суздальському, Московському, Новгородському, Псковському, Смоленському та інших російських князівствах.

5. Наукові знання. Філософська думка.

Наша країна мала досить розвинену і глибоко розроблену натурфілософію, а уявлення про реальний світ спиралося на науковий матеріалістичний ґрунт.

Основним джерелом знань про навколишній світ була життєва філософія суспільства. Розвиток сільського господарства вимагав ґрунтового пізнання ботаніки, метеорології. Тваринництво передбачало оволодіння знаннями в галузі зоології. Мисливство і промисли знайомили наших предків з дикою флорою і фауною Східної Європи. Будівельне мистецтво не могло розвиватися хоча б без елементарного знайомства наших предків з геометрією та механікою. Ремесло (особливо такі його галузі, як металургія та склоробство) потребувало обізнаності з основами фізики та хімії. Необхідність боротьби з хворобами і травматизмом викликало зародження лікувальної медицини, хірургії, анатомії, фізіології.

Київська Русь засвоїла знання, поширені у Візантії, які являли собою спадщину античної натурфілософії. Через Візантію вона знайомилася з творами Піфагора, Сократа, Платона, Демокріта, Арістотеля, Епікура та інших мислителів Давньої Греції та Риму. Уривки з тих творів входили до складу численних збірників під назвою «Пчела» і були головним джерелом для ознайомлення наших предків з науковими ідеями.

Математика. Математика в Київській Русі (як і в інших середньовічних країнах) мала переважно прикладний, ужитковий характер. Людина ще віддавна усвідомила, що рух небесних тіл демонструє найдосконалішу систему періодичної повторюваності. Однак незалежні астрономічні цикли не збігаються в своїх параметрах, що й породжує суто математичні складності, наприклад, при вирахуванні Великодня. Стародавня Русь знала і реально застосовувала різні принципи хронологічних обчислень: сонячні та місячні роки, тощо.

Фізика і хімія. Реальні знання в галузі фізики і хімії середньовічне природознавство черпало з виробничої практики. Маємо на увазі розвиток металургії, склоробної промисловості тощо. Ця діяльність передбачала оволодіння даними щодо властивостей речовин, що застосовували в процесі переробки. Так було і в Київській Русі, яка мала добре розвинену промислову галузь.

Чорна металургія виготовляла предмети із сталі різного гатунку. Археологічні дослідження свідчать, що у першому тис. до н.е. поділ праці в сфері чорної металургії спричинився до появи поселень, мешканці яких тільки виплавляли якісну сталь.

Ще красномовнішим виглядає стан склоробної справи та так чи інакше пов'язаних з нею галузей. Йдеться про виготовлення кольорового скла та скляних мас, які застосовували в інших сферах виробництва (продукування намистин, скляних браслетів, посуду тощо), а також у будівництві (виготовлення полив'яних плиток, якими прикрашалися храми, палаци). Згадаймо й кольорові поливи, якими вкривали глиняні посудини. Особливо високого рівня досягло мистецтво емалі та черні.

Ще складнішим було виготовлення смальти для декоративних мозаїк в давньоруських храмах. У Київській Русі існували спеціальні майстерні, відкриті, зокрема, у Києві, на території Печерського монастиря. Це виробництво відзначалось особливим багатством барв. Так мозаїки Михайлівського Золотоверхого собору (XI-XII ст.) демонструють півтораєста відтінків основних кольорів: понад 20 синього, стільки ж жовтого, 15 зеленого, 10 рожевого.

Астрономія. Почесне місце в системі позитивних знань Київської Русі належить астрономії □ найбільш точній серед природничих наук.

До нас дійшов спеціальний астрономічний трактат, вміщений в Ізборнику 1073 р. Він являє собою оригінальну інтерпретацію Птолемеєвої системи. За цим трактатом у центрі Всесвіту знаходиться земля, довкола якої обертаються кілька небесних сфер. Перші з них □ планетні, тобто пов'язані з рухомими тілами, які пересуваються кожне за своєю орбітою відносно нерухомого неба. Крім Сонця та Місяця, було відомо ще п'ять планет; решту відкрито вже після винайдення телескопа.

Особливу увагу привертала комети із шлейфом, що в давньоруських текстах називали «хвостатими зірками» або «зорями-списами», їх неодноразове згадування в джерелах пояснюється, можливо, тим, що наявність шлейфа ототожнювала їх з добре знаними елементами зоряного неба.

Другою категорією астрономічних реалій були сонячні та місячні затемнення, їх природа була добре знана в Русі. Так, в «Християнській топографії» Козьми Індикоплова зазначено, що сонячні затемнення бувають тоді, коли Місяць стає поміж Землею і Сонцем, а місячні □ коли Земля стає між Сонцем і Місяцем.

Географія. Вченим Київської Русі були відомі три частини світу: Європа, Азія та Африка. Америка, хоча й була відкрита ще у IX-X ст. норманськими вікінгами, але не усвідомлювалася як окрема структурна частина земного суходолу. Зовсім невідомою була Австралія, та й Європа, Азія і Африка знані частково.

Медицина. Ця галузь у Київській Русі була добре розвинена, подекуди навіть краще за сучасну, так звану народну, медицину. Лікар (знахар) був досить популярним в Стародавній Русі. Лікарі були в усіх більш-менш значних містах і мали тут фахову практику.

Монастирі також мали серед ченців медиків. Серед них □ найвидатніший медик домонгольської Русі Агапіт, що жив наприкінці XI в першій половині XII ст., який прийняв постриг в Печерському монастирі і діяв там до кінця життя, здобувши неабияку славу і популярність в народі.

На той час монастирі були своєрідними академіями, де концентрувалися основні кадри інтелігенції, в тому числі й медичні. Це було передбачено Студійським статутом, запровадженим у Київській Русі Феодосієм Печерським. Статут зобов'язував чернечі осередки засновувати лікувальні заклади. Зокрема, при Печерській лаврі було створено шпитальний монастир св. Миколи. Процвітала й аптечна справа.

Найдавнішими розділами медицини були акушерство та хірургія. Народження дитини є дуже складним, важким і небезпечним процесом, тому й з'явилися баби-повитухи. Існували і своєрідні хірурги, які лікували травми, якими нерідко супроводжувалися лови, а ще більше збройні сутички.

Якими ж засобами користувалася давньоруська медицина? Вона базувалася переважно на трьох китах: психотерапії, фітотерапії, фізіотерапії. Застосування перших двох засобів засвідчено джерелами. Зокрема, відзначено, що згаданий вище Агапіт зіляв хворих молитвою та «зелієм». Творячи над хворим молитву, лікар приводив психічний стан хворого до оптимальної форми, яка найкраще сприяла боротьбі враженого хворістю організму і цим забезпечувала його видужання.

Лікування «зелієм», тобто ліками рослинного походження, теж було поширене з найдавніших часів і в Київській Русі. Тогочасні лікарі володіли знаннями, нагромадженими протягом століть. Наші предки знали лікувальні властивості численних рослин і вміли успішно оперувати своїми знаннями.

Третім найпоширенішим лікувальним чинником давніх епох була фізіотерапія застосування різного роду процедур з тими або іншими наслідками. Це різноманітні компреси й пов'язки, масаж, кровопускання, лазня тощо, які широко застосовувалися середньовічними лікарями.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що наука в Київській Русі була адекватною загальному стану позитивних знань європейського, а почасти й східного середньовіччя. Їхній рівень не відрізнявся від рівня візантійської культури.

Філософська думка. Становлення філософії відбувалося в межах духовної культури Київської Русі. Найдавніші збережені пам'ятки писемності Київської Русі, що є джерелом пізнання історії філософської думки нашого народу, датуються кінцем X серединою XI ст.

Суттєве значення для розвитку тогочасної філософської думки мало введення на Русі християнства. Завдяки цьому Київська Русь отримала можливість прилучитися до досягнень світової культури. Інтенсивні контакти з Візантією дають можливість використовувати як джерело філософської думки здобутки античної й візантійської філософії.

У межах киеворуської культури склався притаманний українській духовній традиції тип мислення не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування. Відповідно до цього в киеворуській культурі виробляється розуміння філософії і філософа. Філософом вважався той, хто, спираючись на книжні знання, не просто здобув істину про сенс людського існування, а перетворив отриману істину на керівництво у власному житті. Філософія мислилась не тільки як теоретизування, а й як практична мораль.

Філософія визначалася як «Знання божих та людських речей, що навчає, як людина може наблизитись до Бога, як ділами своїми уподібнитись творцеві своєму».

Суттєву роль в етичних поглядах Київської Русі відіграє і розробка образу святого. Темі святості присвячувалися численні «Житія» святих, які утворюють самостійний шар у давньоруській літературі — «агіографію». Образ святого у вітчизняній агіографії набуває характеру розповіді про тяжкий шлях, який проходить видатна особа до реалізації вищої життєвої мети обожнення. Тим самим в культурі Київської Русі формується уявлення про святість як втілений моральний ідеал поведінки.

Тип філософствування, що складається в культурі Київської Русі, протягом наступних століть суттєво визначав своєрідність подальшого розвитку філософської думки українського народу. Специфічні особливості філософської думки Київської Русі зумовлювались, зрештою, особливостями соціально-культурної ситуації, що характеризувала життя тогочасного суспільства.

6. Музика. Театральні видовища

Музика складала невід'ємну частину культури Київської Русі. Умовно можна виділити три основні напрями тогочасного музичного життя народну музику, професійну інструментальну музику і професійні церковні співи.

Народну музику часів Київської Русі можна відтворити лише у загальних і приблизних рисах. Зародилася музика ще за язичницьких часів, протягом тисячоліть зазнала певних змін і заховалася в сучасному слов'янському фольклорі. Найдавніші форми народної музики пов'язані з календарною обрядовістю, зі змінами в житті природи, трудовою діяльністю людини, хліборобським культом.

Значне місце в культурі Київської Русі посідала епічна творчість. Це було літературно-музичне мистецтво поезія виконувалась як музичний твір, в якому значну роль відігравав урочистий речитатив. Очевидно, саме так і звучало «Слово о полку Ігоревім». До таких творів належать також билини, що збереглися на східнослов'янській півночі, але своїми коренями сягають у часи Київської Русі.

У текстах літописів і на мініатюрах, де зображено язичницькі ритуальні ігрища, постає певний перелік музичних інструментів; бубни, сопелі, гуслі та ін. Бубном називали круглий або конусоподібний барабан. Сопелі □ це дерев'яні духові інструменти (пізніші народні дудки-сопілки). Особливе місце серед інструментів посідали гуслі. Струни натягувались на резонаторний ящик прямокутної, трапецієподібної або трикутної форми. Залишки гуслів часів Київської Русі знайдені в Новгороді. Вони мали 5-6 струн і були прикрашені різьбленими зображеннями. Гуслі це інструмент широких виконавських можливостей і гра на них вимагала певного вміння.

До останнього часу незаперечним джерелом про народну музичну культуру Київської Русі вважалася відома фреска «Скоморохи», яка збереглася на стіні південної башти собору Св. Софії в Києві (XI ст.). Цю композицію неодноразово друкували у численних науково-популярних виданнях, де вона трактувалася як гурт народних місцевих музик і танцюристів. І тільки окремі дослідники зазначали, що інструменти, які зображені на фресці, не належать до народних, і що зображення не можна пов'язати зі східними слов'янами.

Після розчищення фрески від олії відкрилися невідомі раніше деталі первісного малюнка, які дали можливість зробити науково обґрунтовану реконструкцію цієї композиції.

З 13 фігур, зображених на фресці, дві праворуч акробати з жердиною є своєрідною цирковою виставою. Решта 11 постатей учасники великого музичного ансамблю. Ліву частину композиції займає переносний пневматичний орган: фасадом до глядача зображено типову візантійську шафу з органними трубами. Праворуч від неї органіст-виконавець. Ліворуч два помічники, які стоять на міхах і качають повітря в органні труби. У верхньому ряду ліворуч музикант, що грає на поперечній флейті, в центрі музикант з металевими тарілками, праворуч двоє музик з довгими сурмами. Нижче сурмачів музикант, що грає на лютні.

За різноманітністю і кількістю інструментів на фресці зображено один з найбільших ансамблів середньовіччя. Він відрізняється довершеністю інструментів. Щоб забезпечити злагоджене звучання такого ансамблю, виконавці повинні були бути професіоналами. Отже, це не мандрівні народні музики, а великий оркестр, який відбиває вище досягнення середньовічної музичної культури.

Таким чином, назва «Скоморохи» не відповідає дійсному змісту фрески Софійського собору.

Невід'ємну і дуже вагомую частину музичної культури Київської Русі становили християнські церковні співи, які стали відомі на Русі ще до офіційного хрещення і після введення християнства князем Володимиром набули значного розвитку і поширення.

На відміну від народної пісні, яка існувала винятково в усній традиції, церковні співи записувались. Це була знакова нотація, поширена у Візантії й інших країнах. На Русі ці знаки називали «крюками» або «знаменами», звідки й самі церковні співи Київської Русі, записані «крюками», дістали назву «знаменного співу». З XI□XIII ст. збереглося близько 80 крюкових рукописів.

Церковні співи були одноголосними, рух мелодії спокійний, урочистий, суворий. Метричного розподілу на такти (в сучасному розумінні) не було, метрику визначав сам текст.

Мелодії давніх церковних співів вважались священними, отже, недоторканими. Однак поступово в Київській Русі розпочався процес пристосування грецьких норм до місцевих умов, взаємовплив візантійських співів і місцевої народної музики. Згодом це привело до певних змін знаменного розспіву і виникнення нових його різновидів, зокрема славетного Київського розспіву.

Мистецтва церковних співів і у Візантії, і на Русі навчали спеціальні вчителі, яких називали доместики (від латинського «начальник, поводитир»). Доместики поєднували обов'язки співака-соліста, вчителя співу і диригента хору. Це були професійно підготовлені музиканти. Вони вивчали зі співаками увесь комплекс співів, необхідних для служб.

Музика Київської Русі стала тим підґрунтям, на якому розвивалася подальша українська музика і яка вплинула на мистецтво східних слов'ян у цілому.

7. Архітектура.

Блискучими сторінками світової архітектури стали творчі здобутки архітекторів Київської Русі: Десятинна церква та Софійський собор у Києві, Спаський собор та П'ятницька церква в Чернігові, Успенський собор та церква Пантелеймона в Галичі, церкви в Путивлі, Новгород-Сіверському та багато ін. Високого рівня досягло містобудівництво, будівництво князівських та боярських хоромів, оборонних споруд.

Визначним явищем в архітектурі Київської Русі було виникнення і подальший розвиток кам'яного монументального будівництва. У X ст. Київська Русь владно входить у процес світової архітектури і надалі розвивається в її контексті, не втрачаючи притаманних їй особливостей, що значно вирізняє її з-поміж архітектури інших країн Європи.

Першим християнським кам'яним храмом в Київській Русі була Десятинна церква, споруджена у 989-996 рр. Характер її мурування та пропорції плану, безперечно, підтверджують участь візантійських майстрів, про що свідчить літопис. Десятинну церкву зруйновано татарами у 1240 р.

До наших днів збереглися руїни київських Золотих воріт, збудованих Ярославом Мудрим у 1037 р. Дві паралельні стіни, складені з цегли й каміння, утворювали проїзд в земляному валу шириною 7,5 м, перекритий системою корбових склепінь. У 1982 р. над залишками воріт збудовано павільйон у вигляді можливої реконструкції первісного вигляду Золотих воріт з церквою Благовіщення над ними.

Найвидатнішою будовою Київської Русі, де напрочуд яскраво виявилися архітектурна майстерність давньоруських зодчих, є славнозвісний Софійський собор у Києві. До нашого часу Софійський собор дійшов з численними відбудовами та переробками (XVII-XIX ст.). Однак, незважаючи на це, добре збереглися давні форми собору, що дало можливість дослідникам повністю визначити його первісний вигляд.

У центрі Софійського собору лежить тип п'ятинефного хрестовокупольного храму. З трьох боків він оточений двома рядами галерей двоповерховою внутрішньою і одноповерховою зовнішньою, на якій зроблено відкритий балкон «гульбище». Згодом, десь у XII ст., над галереями надбудовано другий поверх. Із заходу до собору прибудовано дві масивні асиметрично поставлені вежі, в яких широкі сходи вели на другий поверх – «полаті». Такі вежі не характерні для візантійської архітектури, тому ми можемо вбачати певний зв'язок з традиціями романської архітектури Європи.

Київський Софійський собор стає зразком для двох видатних давньоруських будівель: Софійського собору в Полоцьку та Софійського собору в Новгороді. Незважаючи на притаманні їм самотні риси, в них чітко простежується київський прототип.

Заснований у 1051 р. Печерський монастир у Києві розпочинає капітальне будівництво спорудженням Успенського собору (освячений 1089 р.). За свідченням Печерського патерика, для будівництва запрошено майстрів з Візантії. У наступні століття собор неодноразово відновлювався та перебудовувався, поки він у XVIII ст. не набув особливої форми українського бароко. У 1941 р. собор зруйновано, відновлено у 2000 р.

Майстри печерської архітектурної школи на замовлення князя Святополка Ізяславича будують собор Михайлівського Золотоверхого монастиря (1113 р.). Під пізнішими нашаруваннями добре збереглися стародавні первісні форми споруди, але у 1935 р. собор зруйновано в зв'язку з намірами будівництва помпезної урядової площі. Відновлено собор у 2000 р.

Майстри князя Мстислава на його замовлення будують у 1132-1136 рр. в Києві на Подолі церкву Богородиці Пирогощі, де риси нового стильового напрямку оформилися остаточно. За типом це порівняно невеликого розміру (14 x 19 м) шестистовпний хрестовокупольний храм з однією банею. Фасади церкви розчленовані пілястрами з півколоннами, що є характерним для стильового напрямку. Площини фасадів майже позбавлені декору.

Найвідомішою пам'яткою архітектури XII ст. є Кирилівська церква в Києві, збудована в середині XII ст. Під барочним одягом XVII-XVIII ст. Кирилівська церква добре зберегла свої первісні форми. За типом це шестистовпний хрестовокупольний храм, досить великого розміру (15 x 20,5 м).

З усіх Придніпровських земель у XII ст. найвища будівельна майстерність і найдосконаліша архітектура притаманна Чернігівській землі. У Чернігові до наших днів збереглися три споруди стилю XII ст.: Борисоглібський і Успенський собори та Іллінська церква.

Прославленою пам'яткою Придніпров'я часів «Слова о полку Ігоревім» є П'ятницька церква в Чернігові. У 1941-1943 рр. її зруйновано і, після багатьох років досліджень, відбудовано в первісному вигляді. Храм в Чернігові порівняно невеликого розміру, чотиристовпна, хрестовокупольна споруда (16 x 11,5 x 12 м), винятково струнких пропорцій з вишуканою і гармонійною композицією.

Архітектура Київської Русі, не гублячи власних традицій та індивідуальних рис, відповідає світовому архітектурному процесу і розвивається в його контексті.

8. Монументальне мистецтво. Іконопис. Книжкова мініатюра.

Створені на Русі за цієї доби всі види мистецтва вирізняються серед інших шкіл світового мистецтва тим, що загальнолюдські морально-етичні ідеали та естетичні уподобання втілюються дуже своєрідно. Радісне й піднесене почуття «народу нового», який причастився до віри Христової, знайшло свій вияв у архітектурі й образотворчому мистецтві.

Монументальне мистецтво на Русі з'являється з проникненням в середовище нашого народу християнської релігії. Для культових відправ необхідні були церкви, для поклоніння ікони, а для проведення відправ книги, відповідно ілюстровані. Київська Русь приєдналася до світового культурного процесу християнізації у IX-X ст. саме тоді, коли у Візантії запанували іконошанувальники і мистецтво почало розвиватися швидким темпом: створені численні мозаїчні та фрескові ансамблі, досягли високого рівня іконопис та оздоблення рукописів численними мініатюрами.

Найкраще зберіг монументально-декоративне оздоблення, хоч і не повністю, Софійський собор у Києві. У доборі сюжетів оздоблення середхрестя храму чільне місце в куполі відведено мозаїці Вседержителя з чотирма архангелами на схилах як почту Царя Небесного та 12 апостолам в простінках між вікнами навколо Христа. Тісно пов'язана із сакральним змістом і мозаїка «Благовіщення».

В оздобленні візантійських храмів зображення Богоматері відіграло важливу роль, але в Києві воно набуло своєрідної інтерпретації. У Києві акцент перенесено на Богоматір-Оранту — Софію-Премудрість Божу як охоронницю Києва й держави, як «нерушиму стіну, захисницю градів і весей». З мистецького погляду мозаїка Богоматері Оранти в Софійському соборі є найдовершенішим твором візантійського мистецтва. Вона стоїть одна з піднесеними руками в молитві за Русь.

Нижче Богоматері-Оранти вміщено мозаїку «Причастя», яка в символічній формі інтерпретує останню вечерю Христа з учнями. На північній стіні є мозаїки святих Миколая, Григорія Богослова, Климента папи Римського та Єпіфанія. Останніх двох особливо шанували в Києві, першого за премудрість, а другого як патрона Русі, моці якого Володимир вивіз з Херсонеса. На південній стіні зображено святих Василя Великого, Івана Златоуста, Григорія Ниського — трьох найвидатніших святих отців церкви, та Григорія Чудотворця.

Дві сходові вежі розписані на теми епізодів подорожі княгині Ольги до Царгорода та прийом її імператором Костянтином Багрянородним. Остання сцена займає велику площу (більше 70 м) в обох вежах. Відвідини княгині Ольгою Царгорода набули широкого розголосу. У Радзивилівському літописі цій події присвячено три мініатюри. У північній вежі зображено епізоди прийому в палаці, сцени «Боротьба ряджених», «Полювання на ведмедя», різні птахи й звірі, мисливці й музики. У південній вежі зображено епізоди візиту княгині Ольги «Відвідин іподрому», де княгиня спостерігає за змаганнями колісниць, іграми та забавами.

Система монументально-декоративного оздоблення собору не тільки зрозуміла й глибока за ідейно-сакральним змістом, а й органічно поєднана із архітектурою. Це свідчить про те, що сам храм та його оздоблення розроблялися будівничими та митцями разом. Усі персонажі мозаїк та фресок Софійського собору є взірцем органічної єдності духовної й тілесної краси.

Можна сказати, що в Софійському соборі головною ідеєю є триумф християнства на Русі, що переконливо довів Іларіон: «Христос переміг! Христос подолав і Христос воцарився! Христос прославився! Великий еси, Господи, і чудесні діла твої, Боже наш! Слава Тобі!».

Якщо мозаїки й фрески втілювали триумф християнства, то ікони насамперед були поклонними. Ним молилися, в них сподівалися знайти зцілення й допомогу в житті. Великі розміри названих ікон добре узгоджувалися з монументальним мозаїчним та фресковим малярством київських храмів.

Високий мистецький рівень небагатьох ікон першої половини XI ст. можна пояснити тим, що їх виконували ті самі митці, що клали мозаїку та писали фрески в київських храмах. Серед цих творів назвемо ікону Георгія (174 x 132 см) з Успенського собору Московського Кремля, ікону Георгія в зріст (230 x 142 см) з Юрієвого монастиря та ікону Петра і Павла (236 x 147 см) з Софійського собору в Новгороді.

Першим твором іконопису другої половини XI ст. слід назвати ікону Дмитра Солунського, яка, безперечно, є твором київської школи і була храмовою іконою в однойменному соборі святого. Вона написана на замовлення великого київського князя Ізяслава Ярославича в 1069—1073 рр., коли він відстоював своє право на великокнязівський стіл. Саме тому святий на іконі зображений з напівголим мечем, символом вручення влади.

Ікона Богоматері Печерської (Свенської). Ікона «Борис і Гліб».

Глибокий слід київська малярська школа оставила й на оздобленні рукописів □ мініатюри, орнаменти й заставки. Видатним твором цього виду малярства є Остромирове Євангеліє, переписане на замовлення новгородського посадника Остромира дяком Григорієм (1056□1057 рр.). Книга призначалася для Софійського собору в Новгороді. Євангеліє виконано на дуже високому рівні книжкової справи. Винятково багатим є й художнє оформлення книги, прикрашеної малюнками євангелістів, заставками, великими ініціалами. У манускрипті вміщено мініатюри євангелістів Марка, Луки та Іоанна. Крім мініатюр, Євангеліє розкішно оздоблено великою заставкою, 17 малими заставками та 207 ініціалами. Витонченість техніки, висока довершеність мініатюр ставлять Остромирове Євангеліє в один ряд зі світовими шедеврами мініатюр XI ст.

Ізборник 1073 р. збірник статей різних авторів, які повинні були відповісти читачам на різні питання з старозавітної та новозавітної історії. Ізборник є розкішне оздобленим кодексом з п'ятьма мініатюрами. Привертає увагу вихідна мініатюра, що зображує замовника книги Святослава Ярославича з княгинею та синами.

«Коронування Ярополка» (Трирська Псалтир) одна з найрозкішніших мініатюр книги. Вона має золоте тло, на якому яскраво вималювані постаті Вседержителя, Ярополка та Ірини, яких до Христа підводять інші святі патрони. Над головами княжого подружжя Христос тримає вінці. Поза сумнівом, це найвірогідніше портрети того часу. Своєю переконливістю зображення Ярополка та Ірини стоять на рівні кращих зразків портретного малярства у візантійському мистецтві XI-XII ст.

Про розмаїття мистецького життя Київської Русі свідчить також різьблення по каменю. Збереглися чотири рельєфи: на двох зображені св. Юрій Кападокійський та Федір Стратилат, а на двох других св. Дмитрій та Нестор. Вершники перших двох рельєфів сидять на міцних невеликих степових конях. Як святі, так і коні вирізьблені таким прийомом, який скоріше нагадує різьблення, характерне для дерева.

9. Прикладне мистецтво.

Запровадження християнства на Русі сприяло розвитку прикладного мистецтва, що призвело до масового виробництва речей християнського культу — хрестів, іконок, медальйонів. Запозичені з Візантії образи і декор набувають місцевого забарвлення, і поступово формується нова, християнська і світська, іконографія творів мистецтва.

Давньокиївським майстрам по металу вже з XI ст. були відомі всі основні технічні прийоми, якими володіли на цей час майстри країн Заходу і Сходу. Металевий посуд з міді, бронзи та срібла виготовляли куванням і штампуванням та оздоблювали гравіровані ним малюнком. Унікальною пам'яткою ювелірного мистецтва є чернігівська срібна чаша. На денці чаші карбуванням зображено чоловіка, який грає на арфі, і жінку-танцюристку. На зовнішній поверхні чаші, в медальйонах в складному плетиві, що відображає восьмикутні зірки, вміщені зображення левів, птахів, грифонів, вершників зі списами і луками.

Так само а також шляхом художнього литва, виготовляли й різкі вироби для церкви: панікадила, свічники, лампади, кадильниці.

Карбуванням і литим орнаментом оздоблювали зброю та військово-опорядження. Крім згаданих прийомів, застосовували інкрустацію, позолоту, накладання черні. Золотом і сріблом декорували мечі, шоломи, бойові сокири, булави. Найяскравішими зразками художньої творчості в галузі ужиткового мистецтва в різноманітні жіночі та чоловічі прикраси: шийні гривні, діадеми, сережки, браслети, намиста, підвіски, нашивки на одяг тощо. Більшість ювелірних виробів із золота та срібла, особливо жіночих прикрас, виготовляли в техніці філіграні, оздоблювали зерню, емаллю та черню.

Техніка зерні та філіграні надзвичайно складна, є два типи філіграні «ажурна філігрань» (скань), коли прикрасу виробляли лише з скрученого дроту, та накладка, коли звитий з дроту візерунок накладался на срібну чи золоту основу і припаювався. Здебільшого прикраси з накладною філігранню оздоблювали також і зерню малюнком, складеним з дрібних кульок металу, які також напаяли на платівку чи на звитий з дроту каркас.

Розвиток мистецтва перегородчастих емалей припадає на середину XI ст. Емаллями оздоблювали витончені роботи діадеми, намиста, сережки; відомі також прикрашені перегородчастими емаллями оправы книжок. Ця техніка була надзвичайно складною і копіткою. Малюнок на предметі виконували з тоненьких платівок, поставлених на ребро і припаяних на золоту основу. Проміжки між цими перетинками заповнювали емаллю того кольору, який пасував до тієї чи іншої частини зображуваного сюжету. Іноді виконували настільки тонкий малюнок, що його можна розгледіти лише в лупу.

Інтенсивний розвиток декоративно-ужиткового мистецтва Русі в середині XIII ст. був загальмований монголо-татарською навалою, але не все те, що було досягнуто творчими зусиллями народу, загинуло. Традиції давньоруського мистецтва мали велике значення для формування культури трьох народів українського, російського і білоруського.

Культура Київської Русі досягла у X першій половині XIII ст. високого рівня розвитку й не поступалася культурі передових країн свого часу. Розвиток давньоруської культури припинила монголо-татарська навала. Але культурні здобутки давньої Русі не загинули, вони стали тим джерелом, з якого взяла початок культура російського, українського та білоруського народів. Давньоруська культурна спадщина заслужено посідає визначне місце у скарбниці світової культури.

Тема 3.3. Українська культура XIII – першої половини XV століття

П л а н

1. Загальна характеристика періоду.
2. Освіта, книгописання, книгозбірні.
3. Архітектура і будівництво.
4. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво.
5. Література.
6. Пісенний фольклор і музичне мистецтво.
7. Наукові знання та філософські уявлення.

Література

1. Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія культури. Київ, 2004.
2. Історія української культури. У 5-ти т. Т.2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. Київ, 2001.
3. Власенко О.И., Зайончковский Ю.В. Культурология. Харків, 2008.
4. Культурология: українська та зарубіжна культура. Київ, 2004.
5. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ, 2001.
6. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. Київ, 2010.

1. Загальна характеристика періоду.

Будь-яка періодизація — річ умовна, тому не слід ігнорувати рис тяглості, що об'єднують кожний період з попереднім і наступним. Деякі важливі історичні події започатковують такі великомасштабні зміни, що цілком очевидним стає саме з ними пов'язувати межі принципово різних періодів культурного розвитку. Такою подією була монголо-татарська навала, що

спустила впродовж 1239-1241 рр. українські землі, зруйнувала економічний і культурний центр Східної Європи □ Київ.

Княжа доба. З останньої чверті XIV ст. всі українські землі опинилися поділеними між державами, володарі яких були іноземцями. Зрештою, саме тоді справді почалося багатовікове іноземне поневолення. В XIV-XV ст. (точніше до 1470 р.) на українських землях існували більші й менші князівства, які, ставши васалами великого князя литовського, зберегли істотні атрибути державності. Останні століття княжої доби були також останніми століттями періоду політичної роздробленості. Культурним зв'язкам між князівствами сприяло те, що всі їхні землі належали до Київської митрополії.

В другій половині XIII ст. зросла могутність Галицько-Волинського князівства. З кінця XIV ст. Галицька земля і Холмщина були надовго захоплені Польським королівством. Буковина опинилась у складі Молдавського князівства. Закарпаття було загарбане Угорщиною.

Великий князь литовський Ольгерд Гедимінович, скориставшись ослабленням Золотої Орди, у 60-х рр. XIV ст. підпорядкував собі інші українські землі Поділля, Київщину, Переяславщину. У землях і князівствах, які опинилися у васальній залежності від великих князів литовських, □ а це була більшість українських земель устрій значною мірою був продовженням устрою великих князівств попередньої доби, зберігалися традиції з доби Київської Русі.

Той факт, що українські землі опинилися в складі різних держав, не міг не позначитися негативно на стані культурного життя, гальмував появу нових явищ у сфері духовної культури.

2. Освіта, книгописання, книгозбірні.

Освіта. Упродовж XIII — першої половини XV ст. освіта в українському середовищі зберігала риси, які сформувалися за часів Київської Русі після прийняття християнства і були властиві усім країнам візантійсько-слов'янської культури. Родинна освіта передбачала вироблення в молоді практичних навичок праці в сільському господарстві та ремеслах. При княжих дворах готували молодих дружинників ("отроків"). Внаслідок збільшення кількості церков у XIII-XIV ст. зростала потреба в освічених людях, адже при кожному храмі мали бути священик і дяк.

Про те, що письменність була доступна не лише клірові, а й світським людям, зокрема частині ремісників, свідчать написи на ремісничих виробах, таких як посуд, свинцеві пломби для товарів, ювелірні вироби.

Більшість з тих, хто вчився, здобувала лише елементарні знання, тобто вміння читати і писати, виконувати прості арифметичні дії. Однак збереглися відомості і про високоосвічених людей. Цілком природно, що головні осередки освіти виникали при церквах, особливо у великих і середніх містах. Навчали грамоти і в багатьох монастирях. Саме в монастирях отримували освіту книжники переписувачі й редактори книг. У монастирях культивували знання Святого Письма, творів отців церкви, благоговійне ставлення до книжок як джерел духовності.

Осередки освіти виникали і при дворах князів та шляхтичів. Всіляко сприяли розвитку культури високоосвічені князі. Володимир Василькович обдаровував монастирі та церкви коштовним церковним начинням та книжками. Його меценатство поширювалося і на освітню діяльність. Адже письменних людей потребували в князівських канцеляріях.

Щонайменше з XIV ст. вихідці з України виїжджали до західноєвропейських університетів. У Празькому та Краківському університетах відповідно 1397 і 1409 рр. засновано окремі бурси (гуртожитки) для прибульців з українських, білоруських та литовських земель.

Після заснування у Західній Україні впродовж другої половини XIV першої половини XV ст. католицьких єпископських кафедр виникали і перші латиномовні католицькі кафедральні школи (при тих храмах, де були єпископські кафедри). У католицьких школах велику увагу приділяли вивченню латинської граматики (студенти мали вільно розмовляти латиною), риторики, канонічного і цивільного права. Уже наприкінці XIV ст. у документах згадано католицьку школу у Львові, яка незабаром отримала статус кафедральної і діяла при костьолі Успіня Діви Марії. Міщани, на той час переважно німці за походженням, брали на себе фінансові та матеріальні витрати на утримання навчального закладу, а духовенство наглядало за самим процесом навчання.

Книгописання. Зазвичай освітні осередки водночас ставали й центрами виготовлення книжок. На розвитку українського книгописання негативно позначилася втрата української державності наприкінці XIV ст. Тому особливе значення мало зміцнення культурних контактів з південними слов'янами. Через посередництво болгарів та сербів в Україну проникали раніше не перекладені з грецької мови твори візантійської літератури, а також південнослов'янські та

поодинокі пам'ятки західноєвропейської літератури. Зрозуміло, що такий літературний потік відчутно збагачував тогочасний тематичний репертуар української книжки.

З Болгарії та Сербії в Україну часто приїздили або відвідували її в дорозі до російських земель літератори і книжники (Кипріян, Григорій Цамблак). Наслідком літературної праці ставали нові переклади і редакції (зокрема «сербська» редакція «Александрії», що з'явилася в Україні в XV ст. і швидко витіснила поширені раніше варіанти). Південнослов'янські книжники створили і низку перекладів з латиномовних літератур, а також із раніше не відомих східнослов'янській книжності творів візантійських авторів, які від XV ст. поширювалися і в Україні. Серед таких пам'яток можна назвати «Повість про Троянську війну», «Євангелія учительні» Іоанна Златоуста тощо. В Україну проникали і новостворені південнослов'янські літературні пам'ятки, що стимулювали до творчості українських письменників. На українському ґрунті виникали нові оригінальні твори: літописи, агіографічна (здебільшого житія українських святих), повчально-проповідницька проза. Контакти української культури із західноєвропейською в цей час були ще обмеженими, оскільки релігійна орієнтація на православний світ домінувала в усіх сферах духовного життя.

Репертуар богослужбової книжки поступово поповнювався новими назвами, що було продиктовано потребами процесу літургії. Йдеться, зокрема, про Требник, збірники, що вмщували фрагменти канонічних і богослужбових текстів, молитов та піснє співів.

Важливим різновидом рукописних книг були пам'ятки юридичної літератури. Серед них можна згадати насамперед «Руську Правду» (першу редакцію укладено ще в X ст.), Устав князя Володимира про суди, десятини і церковних людей. Оскільки такі рукописні кодекси частіше, ніж будь-які інші, використовувалися в щоденній адміністративно-судовій практиці, то, зрозуміло, швидше вилучалися з обігу. Тому до нашого часу дійшли лише пізніші копії, до яких внесено доповнення і зміни.

Від кінця XIV ст. в Україну проникали пам'ятки повістєвої літератури. Одним з найстаріших списків популярної в Європі «Повісті про Варлаама та Йоасафа» є перепис кінця XIV – початку XV ст., який колись зберігався в одному з монастирів Галичини.

У XIV ст. пам'ятки старокиївської художньої літератури (зокрема «Слово о законі і благодаті» Іларіона) поширювалися здебільшого у складі збірників, причому не лише в Україні, а й поза її межами в білоруських та російських землях, у південнослов'янській книжності. На початку XIII ст. у Києво-Печерському монастирі створено Києво-Печерський патерик, що є одночасно твором історичним і художнім, а також цінною мовною пам'яткою.

У першій половині XV ст. тематичний репертуар збагатився цікавою пам'яткою – «Златоустом» збірником призначених для домашнього читання творів Іоанна Златоуста та тих, що йому приписували. Кожен укладач komponував книжку індивідуально, добираючи ті статті морально-повчального змісту, які видавалися йому найвідповіднішими. Тому збірники неповторні за складом і обсягом. Від початку XV ст. певну популярність в Україні здобула інша збірка морально-повчальних статей – «Пчола». Ця пам'ятка збереглася в пізніших списках, починаючи від XVI ст.

Загалом упродовж XIII – першої половини XV ст. репертуар української книжки становили типи пам'яток, що були успадковані від Київської Русі, відбивали візантійську традицію і здебільшого стали спільними для всіх східно і південнослов'янських культур.

Матеріалом для виготовлення кодексів до середини XIV ст. майже винятково служив пергамент. Від середини XIV ст. в Україні з'явилися перші книжки на папері, імпортованому з Франції та Італії.

Серед рукописів XIV ст. виняткову мистецьку цінність має Київський Псалтир 1397 р., найдавніший східнослов'янський Псалтир із сюжетними ілюстраціями на берегах, виконаними за візантійським прототипом. Цей кодекс справжній шедевр книжкового мистецтва

Упродовж XIII – першої половини XV ст. найважливішим книгописним осередком залишався Київ. Уже невдовзі після Батієвої навали відновилося книгописання при київському митрополічому престолі («Кормча» перед 1284 р.), а в монастирях такий процес, очевидно, і не припинявся. Центром міжнародного масштабу була Києво-Печерська лавра, де йшла інтенсивна літературна робота і пов'язана з нею активна книгописна діяльність.

Найкраще було організовано книгописання в монастирях. Виготовлення книжок входило до чернечих обов'язків, за порушення яких накладалися певні покарання, зафіксовані в пам'ятках церковного права.

Книжковий обмін. Упродовж XIII □ першої половини XV ст. книжка виступала предметом культурного обміну і всередині країни, і поза її межами. Одним з основних маршрутів міжнародних книжкових міграцій був торговельний шлях з Візантії на Русь, що ним подорожували грецькі ієрархи, руські паломники, які везли із собою книжки з Русі і привозили з Константинополя, Афону чи Палестини.

Водночас рукописи з Києва, Волині, Галичини мігрували до Сербії та Болгарії, де в XIII ст. стали відомими київські святі, культурні діячі, літературні пам'ятки. Наприклад, у XIII ст. у Болгарії здійснено скорочений переклад «Житія» Феодосія Печерського, який згодом вміщено до сербської редакції Пролога. Українські книжки вивозили також до Молдавського князівства, особливо в першій половині XV ст.

Книгозбірні. Рівень розвитку книжкової культури XIII першої половини XV ст. характеризують також відомі з тих часів бібліотеки: великі монастирські, князівські, порівняно малі збірки деяких приватних осіб. Книгозбірні концентрувалися в монастирях. За уставом, кожен монастир мусив мати свого бібліотекаря (книгохранителя), який дбав би про належне збереження книжок.

Найбагатша і найцінніша за складом бібліотека сформувалася у Києво-Печерському монастирі. Тут зберігалися не лише рукописні пам'ятки попередньої доби, а й тогочасні книжки. Крім того, тут осідали й грецькі, болгарські, сербські кодекси, що прибували сюди разом із церковними ієрархами вихідцями з Балкан та Греції. Рукописи привозили також ченці, які поверталися з Афонських монастирів.

У XIII □ першій половині XV ст. формувалися також поодинокі приватні книжкові збірки, власниками яких виступали переважно церковні ієрархи. У джерелах зустрічаються згадки про книги київських митрополитів: Кирила, Максима, Петра, Кипріяна.

3. Архітектура і будівництво.

Містобудування. Упродовж XIV□XV ст. на Україні зростала кількість міст і фортець. Визначальним моментом у розвитку архітектури та будівництва було притаманне середньовічній культурі домінування ансамблю. Розвиток тогочасної архітектури пов'язаний насамперед з містами. Їхнє планування було вільним, визначалося передовсім особливостями рельєфу місцевості, що найкраще видно на прикладі Кремінця чи Кам'янця.

Найхарактернішим прикладом міст Данила Галицького виступає Львів. Тогочасна містобудівна система передбачала спорудження міст насамперед як укріплених поселень.

Храми. Попри важливість світських напрямів розвитку архітектури, як джерелами, так і оригінальними пам'ятками набагато краще засвідчене церковне будівництво.

На українських землях це чергове в історії мистецької культури □ звернення до Заходу найповніше проявилось насамперед на львівському ґрунті. З підтвердженням місту Магдебурзького права (1356) й дальшим впливом сюди німецьких колоністів, Львів став поступово перетворюватися у найхарактерніше на західноукраїнських землях міське поселення на німецькому праві висунутий надалі у східному напрямку осередок німецького колонізаційного руху на Схід. Посиленню і зміцненню цих тенденцій у його розвитку послужила дальша розбудова нового центру міста, відкоригована відповідно до засад планувальної структури міст на Магдебурзькому праві. Поодиноким «націям» руській, вірменській та єврейській у межах середмістя було виділено для заселення лише окремі невеликі квартали. З Ринковою площею, ратушею в центрі й системою вулиць, що виходили з кутів Ринку. Сторони центральної площі були розділені на рівні вузькі, витягнуті в глибину ділянки, призначені для житлової забудови. Ця планувальна структура середмістя визначила характер його забудови впродовж майже всієї її історії.

Незважаючи на зовні несприятливі умови, в другій половині XIV ст. на західноукраїнських землях продовжувало розвиватися церковне будівництво. Насамперед тут виділяється Львів, де в цей час зводиться два мурованих храми східної традиції — монастирська церква св. Георгія (Юра) та вірменський кафедральний собор Успіння Богородиці. Вірменський собор □ перша львівська споруда, яка, попри значні пізніші добудови, досить добре зберегла первісний вигляд.

Найпоказнішим західноукраїнським храмом цього періоду є церква Різдва Богородиці у Рогатині (з добудовами), у якій простежується своєрідне поєднання традицій мурованого церковного будівництва княжої доби і європейської готики. Рогатинська церква демонструє найраніший приклад використання європейського готичного досвіду в українській мурованій церковній архітектурі.

Пам'яткою молдавської будівельної традиції на території України є Воскресенська церква в Лужанах поблизу Чернівців.

Перелічені пам'ятки вказують на розвиток традиції мурованої церковної архітектури в різних напрямках, проте загалом вона займала скромніше місце у церковному будівництві епохи.

Рання львівська архітектура готичного періоду складає досить цілісну групу пам'яток, у якій домінують збережений парафіяльний костюл.

Серед трьох найстаріших готичних храмів Львова особливе місце мав посідати новий парафіяльний костюл. Спорудження головного латинського парафіяльного храму Львова велося на кошти самих міщан.

Поза Львовом найхарактернішою пам'яткою ранньоготичної архітектури на західноукраїнських землях є парафіяльний костюл у Дрогобичі, який наслідує планово-просторову структуру львівського парафіяльного костюлу.

Окремим регіоном розвитку культової архітектури західної традиції на українських землях перед серединою XV ст. було Закарпаття. Тут збереглася чимала, як на ті часи, кількість мурованих костюлів, які репрезентують провінційну готичну будівельну традицію. До найхарактерніших належать пам'ятки, збережені у Берегові, Хусті.

Оборонне будівництво XIV-XV ст. Очевидно, ще до цього періоду належать початки класичних резиденцій волинської княжої знаті на зразок частково збереженого замку Острозьких в Острозі. Проте найважливішим на Волині, безперечно, був Луцький замок, який включав Верхній замок, збережений у досить доброму стані, і частково вцілілий Нижній замок, мурована частина якого мала стіну і чотири вежі, з яких до нашого часу дійшла вежа князів Чарторийських.

До регіонів, на території яких найактивніше поширювалася оборонна архітектура, належить також Поділля. Тут з-перед кінця XIV ст. розвивається унікальний оборонний комплекс Кам'янець-Подільського, характер якого багато в чому визначений розташуванням міста на острові, утвореному глибоким природним каньйоном. Кінець XIV ст. ознаменований виникненням на Поділлі цілого ряду укріплених замків — у Бучачі, Тербовлі, Хотині, пізніше неодноразово перебудовуваних, від яких починається історія мурованого резиденційного оборонного будівництва на місцевому ґрунті.

Починаючи від XIV ст., досить активно укріплюється територія Закарпаття. З кінця XIV ст. веде свою історію найкраще збережений у регіоні Мукачівський замок. Його первісним ядром був донжон (втрачений), навколо якого згодом розросталася розбудована система укріплень.

Особливу сторінку в історії оборонного будівництва на українських землях становлять укріплення Криму. Це було кам'яне оборонне будівництво західноєвропейської традиції, відповідні укріплення, природно, збереглися лише частково. Найпотужнішою фортецею генуезців на території Криму були найкраще збережені укріплення в Судаку. У 1383-1386 рр. було закінчено міську фортецю у Феодосії (Кафі).

До найпотужніших оборонних споруд на українських землях належить фортеця у Білгороді-Дністровському. У 1438-1454 рр. під керівництвом майстра Федорка було споруджено найбільшу на українських землях муровану фортецю, до комплексу якої входило 35 веж.

Період XIII — середини XV ст. посідає важливе місце в історії архітектури та будівництва в Україні. Як і мистецька культура українських земель загалом, він на своїх початках виступає як час активного розвитку будівельної справи у Галицько-Волинському князівстві середини — другої половини XIII ст. Вироблене й утверджене в середині XV ст. співіснування двох напрямів розвитку будівельної справи — пов'язаного з продовженням власних традицій і привнесеного після цього періоду відгалуження європейського будівництва — визначило основні тенденції розвитку архітектури і будівництва на українських землях у наступні періоди їхньої історії.

4. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво.

Мистецьке життя розвивалося у якнайтіснішому контакті із східнохристиянським світом та Західною Європою. Малярство відіграло провідну роль серед образотворчих видів мистецтва. Його майстри працювали передовсім у монументальному малярстві, іконописі та книжковій мініатюрі.

Монументальне малярство. Продовжуючи старокиївську традицію, монументальне малярство посідало досить вагомі позиції у мистецтві українських земель XIII-XV ст. Проте поза фресками, збереженими на території Польщі, вціліли лише поодинокі фрагменти малярських ансамблів та лічені документальні свідчення про них.

Єдиним свідченням розвитку монументального малярства у Києві є літописне повідомлення 1409 р. про участь ченця Антонія та його помічника Ігнатія в малюванні кафедрального собору Святої Трійці у Пскові. Доручення таких робіт вже само по собі характеризує майстра і вказує на продовження традиції на київському ґрунті та збереження київським малярським осередком його авторитетності.

Діяльність майстрів монументального малярства поза Україною ніколи не набирала такого розмаху, як наприкінці XIV □ у першій третині XV ст., коли їм довелося працювати на теренах Польщі. Передумови цього коріняться у маловідомій нині історії монументального малярства попередньої доби. Вони полягають у високому рівні його розвитку, закладеній у східнохристиянській традиції широті й теологічній глибині богословських програм.

Серед малярських ансамблів особливе місце посідають завершені 1418 р. артіллю на чолі з майстром Андрієм фрески Троїцької каплиці замку в Любліні. Це найповніше збережений малярський комплекс розглядуваного часу.

Ікони. Станкове малярство XIII-XV ст. репрезентоване виключно іконописом. Він розвивався на ґрунті традицій княжої доби як їхнє безпосереднє продовження. Поширенню іконопису сприяла вироблена на візантійській основі система декорації храму, в якій його роль поступово зростала.

У XIII □ першій половині XV ст. у церквах було порівняно небагато ікон. Зусилля богословів та митців були, зокрема, зосереджені на богородичній тематиці. До важливих здобутків української середньовічної культури належить розроблення тематики прославлення Богородиці. Рання його стадія пов'язана з темою Покрову Богородиці. Вона впливала з ідеї заступництва Богородиці, яка набрала значного поширення в духовній культурі українських земель княжої доби. Візантійський образ Богородиці, зверненої в молитві до Христа, на київському ґрунті був поєднаний з темою молитви Богородиці та темою прославлення заступництва Богородиці.

Найстарішою пам'яткою іконопису вказаного періоду є ікона Богородиці Одигітрії з монастирської Успенської церкви у с. Дорогобужі на Волині. Мистецькі особливості ікони вказують на її походження із середовища еліти, що робить пам'ятку унікальним свідченням високого рівня її культури.

До ранніх зразків станкового малярства Волині належить також Богородиця Одигітрія з Покровської церкви в Луцьку. «Св. Миколай з житієм» з Успенської церкви в Наконечному та «Великомучениця Параскева з житієм» з церкви св. Параскеви в Старому Язові.

Відомі західноукраїнські ікони XIV ст. засвідчують широкий спектр творчих пошуків майстрів станкового малярства від наслідування традицій до використання досвіду новітніх малярських течій візантійського мистецтва XIV ст. Багатоплановість напрямів малярських ініціатив вказує на інтенсивний розвиток іконопису, його активні контакти з мистецтвом Візантії, і навіть західноєвропейським малярством.

Ледь відокремлену групу утворюють згадувані пам'ятки кінця XIV □ першої чверті XV ст. з церкви св. Параскеви в Радружі – «Св. Миколай в житті» та «Зішестя Святого Духа» і якнайтісніше пов'язаний з ними житійний «Св. Миколай» з церкви св. Георгія у Вільшаниці.

Книжкова мініатюра. Найменш відомою сторінкою історії українського малярства другої половини XIII □ першої половини XV ст. є мініатюра рукописних книг.

Найвідоміша пам'ятка української мініатюри розглядуваного періоду □ Київський псалтир 1397 р. Він належить до порівняно невеликої групи багато ілюстрованих псалтирів візантійської традиції, та для мистецької спадщини українських земель є пам'яткою унікальною. Його сторінки прикрашають сотні якнайтісніше пов'язаних з текстом мініатюр, що наслідують оригінал константинопольського імператорського скрипторію XI ст. Така орієнтація свідчить не лише про смаки замовників, але й орієнтири української мистецької культури княжої доби.

Книжкова мініатюра — найменш відображений в оригінальних пам'ятках напрям розвитку малярської традиції другої половини XIII □ першої половини XV ст. Проте наявні ілюстровані кодекси вказують на її помітне місце у мистецькій культурі епохи та відповідні позиції в ній нарівні з монументальним та станковим малярством.

Скульптура та різьблення. Порівняно скромне місце в мистецькому житті українських земель XIII □ першої половини XV ст. посідала скульптура. Належна до цивілізації східного християнства, Україна зберігала його настанови щодо ролі й місця пластичних мистецтв у культурному процесі. Скульптура хоч і набула певного поширення, але явно залишалася на другому плані, поступаючись малярству. Однак розвиток скульптури на українських землях виходив не лише із східнохристиянської традиції. Сюди потрапляли окремі твори

західноєвропейських майстрів — прикладом може бути згадана в Галицько-Волинському літопису червоно-мармурова водосвятна чаша із змійними головами, яку король Данило привіз для церкви Богородиці в Холмі з Угорщини.

Про майстрів скульптури XIII □ першої половини XV ст. відомостей майже не збереглося. Єдине зазначене в писемних джерелах ім'я □ Авдій, різьбяр церкви Богородиці у Холмі. Оскільки професія скульптора для того часу малохарактерна, він, очевидно, належав до княжих майстрів.

Після включення галицьких земель до складу Польської держави з другої половини XIV ст. у місцевій скульптурі виникає нова тенденція. З напливом німецького та польського населення тут починає витворюватися окремих мистецький напрям, орієнтований на «латинський Захід», де скульптура відігравала помітнішу роль. Вона призначалася для оздоблення як інтер'єрів, так і екстер'єрів костьолів, виступала також у світських будівлях. За майже цілковитої відсутності оригінальних пам'яток та відповідних документальних матеріалів важко окреслити конкретне місце скульптури в мистецькому житті західноукраїнських земель перед серединою XV ст. З поодиноких ранніх зразків до першої половини століття можна віднести два погруддя королів, збережені завдяки повторному використанню у костьолі Святої Трійці в Нижанковичах (ЛКГ). Масивні, із скупко обробленого блока каменю погруддя мають характерну для готики деталізацію рис обличчя, складок одягу, корони, пір'я на шоломі. Це залишок єдиного в своєму роді циклу, збереженого з-перед середини XV ст.

Нижанковицькі погруддя □ приклад скульптури архітектонічного призначення, що домінувала у тогочасній мистецькій практиці. Поряд з нею наприкінці XIV □ першій половині XV ст. розвивалася й самостійна кругла скульптура. Її прикладом може бути Розп'яття фундації львівського міщанина Миколая Шулера, встановлене перед міськими воротами при Галицькій дорозі перед 1421 р.

Наявні відомості про розвиток скульптури на українських землях у другій половині XIII □ першій половині XV ст. дають підстави зробити висновок, що вона посідала скромне місце в мистецькому процесі. Суть змін, пережитих нею впродовж двох століть, полягала, з одного боку, у відмиранні скульптурної системи кам'яних храмів княжої доби й поширенні статуарної скульптури, з іншого — у поступовому утвердженні на західних землях місцевого варіанта західноєвропейської скульптурної традиції.

Декоративно-ужиткове мистецтво. У XIII □ на початку XIV ст. найвизначніші здобутки декоративно-ужиткового мистецтва пов'язані з княжими замовленнями. Починаючи з другої половини XIV ст. у нових історичних умовах зберігає значення церковне замовлення й зростає роль міського цехового ремесла, що найвиразніше простежується на західноукраїнських землях. З напливом майстрів з Німеччини та Польщі тут набуває організаційних форм міське цехове ремесло західноєвропейського зразка. Найкраще воно відоме у золотарстві на львівському ґрунті.

Майстри декоративно-ужиткового мистецтва найбільше працювали над виробами церковного призначення. По-своєму не менш цікавими були і світські напрями їхньої діяльності, що залишаються маловідомими. Певне уявлення про них може дати опис одягу короля Данила (1248), на який німці, за словами літописця, «дивилися і багато дивувалися». Князь сидів у золоченому сідлі, його «стріли і шабля золотом оздоблені та іншими прикрасами, що аж дивно, а жупан із золототканого єдвабу грецького, широким золотим облямуванням обшитий, і чоботи зелені козлові обшиті золотом». Інші відомі з літопису світські вироби □ княжі пояси, намиста, золотий і срібний посуд.

Акцентуючи увагу на золотарстві, літописний перелік церковних внесків князя Володимира Васильковича вказує, що одним з важливих напрямів діяльності майстрів золотарського ремесла було виготовлення оправ богослужбових книг. Нині відомий лише один скромний зразок книжкової оправы □ Галицьке Євангеліє у палітурках XIV ст. їхні дошки обтягнуті тканиною, верхню палітурку прикрашає накладний виливний середник з «Розп'яттям» та наріжні окуття з чотирма євангелістами.

Поряд із золотарством продовжували розвиватися й інші види мистецької обробки металу. Значного поширення набуло художнє ливарництво. Діяльність майстрів включала широке коло робіт від складних виробів монументального характеру до дрібного литва. Прикладом перших можуть служити згадані в літопису двері церкви св. Георгія в Любомлі, а також, очевидно, мідний поміст церкви св. Іоанна Златоуста в Холмі. Дрібне литво □ це насамперед мідні іконки та натільні хрести. Значного поширення набуло виробництво зброї з високомистецьким оздобленням.

Окрему сторінку історії ужиткового мистецтва становить виливання дзвонів. Знанням центром їхнього виробництва був Київ. Звідтіля король Данило привіз дзвони для собору св.

Іоанна Златоуста в Холмі, інші вилито місцевими майстрами. Для церкви св. Георгія в Любомлі князь Володимир Василькович вилив, за словами літописця, «дзвони дивного звуку, яких не було в усій землі». Унікальний зразок ливарства □ львівський святоюрський дзвін майстра Якова Скори 1341 р.

Друга половина XIII ст. □ перша половина XV ст. були періодом інтенсивної еволюції гончарства. Поряд з дальшим розвитком традиційних напрямів тут поширюються нові види виробництва та техніки декорації виробів. Керамічне виробництво □ це передовсім виготовлення посуду повсякденного вжитку міського та сільського населення. З XIV ст. набуває поширення виготовлення кахлів. Ранній етап їхнього розвитку демонструють зразки з різних міст України: Києва, Крем'янця, Луцька, Львова, Острога та ін.

5. Література.

Галицько-Волинський літопис. Література цього періоду розвивається в річищі традицій Київської Русі: продовжують функціонувати ті самі жанри, подібною залишається тематика. Однак характер часу накладає свій відбиток на явища українського письменства. У більшості вцілілих творів цього часу так чи інакше згадується монголо-татарська навала, її тяжкі наслідки для України, приділяється значна увага боротьбі з іншими іноземними загарбниками. Ця тема є однією з найважливіших як у літописанні, так і в ораторській та агіографічній прозі.

Найвидатнішою літературною пам'яткою є Галицько-Волинський літопис. Багатопланове охоплення матеріалу складається в цілісну і символічну картину світу, на тлі якої витворюється авторський образ історії.

Перша його частина (зведення Данила Галицького) була створена приблизно у другій половині 40□50□х рр. XIII ст. Це зведення було складене в Холмі для обґрунтування політики Данила, який вважав своє князівство законним спадкоємцем давнього Києва.

На відміну від багатьох інших літописних пам'яток, літопис Данила Галицького — цілісне оповідання, без хронологічної сітки. Літопис подає біографію князя, прославляє подвиги Данила і його дружинників.

Волинська частина літопису починається 1261 р. — діяння Володимира Васильковича

Попри наявність структурних підрозділів, що їх пов'язують з різними авторами, Галицько-Волинський літопис виглядає як завершена пам'ятка зі спільними для всього тексту рисами.

Література післямонгольського часу. В епоху монголо-татарської навали було написано невелике за обсягом «Слово о погыбели Рускыя земли и о смерти великого князя Ярослава» (створене між 1238 і 1246 рр.). Композиційне твір складається з трьох частин. Початок — це пристрасний гімн величчю, красі й багатству Київської держави. У другій частині автор розповідає про величезну територію, яку обіймала Київська Русь, та описує її минулу могутність. В останній частині автор звертається до образу ідеального володаря □ Володимира Мономаха. «Слово...» багато в чому перегукується зі «Словом о полку Ігоревім».

«Житіє Михайла Чернігівського» також присвячене періодові поневолення України-Русі ордами монголо-татар. Вважається, що твір написано до 1271 р., незабаром після загибелі князя Михайла. Тема його — один з трагічних епізодів вітчизняної історії середини XIII ст. 1246 р. чернігівський князь Михайло Всеволодович з боярином Федором приїхали до хана Батия, щоб одержати ярлик на Чернігівське князівство. Князь, з'явившись до хана, відмовляється пройти обряд очищення вогнем та вклонитися татарським ідолам, вважаючи це негідним для християнина. Татари, русичі, Михайлів онук Борис, які перебували тоді в Орді, вмовляють князя виконати татарські обряди Але чернігівський князь тримається мужньо: він відмовляється прислухатися до благань земляків. Тоді віровідступник Доман жорстоко вбиває князя Михайла. Після страти непокірного князя ординці пропонують пройти поганський обряд його супутникові □ Федорові, обіцяючи за це Чернігівське князівство. Але і той відмовляється і також гине.

Первісна редакція «Житія Олександра Невського» була створена незабаром після смерті цього новгородського князя (1263) у Володимирі-на-Клязьмі. За жанровими особливостями «Житіє Олександра Невського» є поєднанням агіографічної та воїнської повістей. Під пером книжника Олександр Невський постає ідеальним правителем □ мудрим, сильним, вродливим та хоробрим.

Основна частина твору має риси воїнської повісті. Увагу письменника зосереджено на бойових подвигах князя, на описах переможних битв зі шведським військом та лівонськими лицарями. Певне місце приділено й дипломатичній діяльності Олександра, його подорожі до хана Батия в Ордю.

Після татаро-монгольської навали частина київських і галицько-волинських книжників емігрує на північ. Там вони часто дістають високі церковні посади. Не припиняється і вплив талановитих людей у російські князівства й після 1299 р., коли митрополичу кафедру було перенесено з Києва до Володимира-на-Клязьмі.

Видатним представником ораторської прози епохи пізнього середньовіччя був киянин Серапіон. Відомо, що 1238 р. він був архімандритом Києво-Печерського монастиря, а 1274 р. поставлений єпископом у Володимирі-на-Клязьмі. До наших днів дійшло п'ять проповідей, що належать йому. Провідна ідея проповідей — страх перед гнівом Божим, що нагадує про себе різними страшними подіями. Підкорення Київської держави ворогами — це кара Бога за гріхи людей. Єдиний спосіб урятувати Русь від іноземного ярма проповідник вбачає у каятті, у приверненні ласки Божої моральним самовдосконаленням.

Найяскравіший образ спустошення Київської Русі дано у третьому слові, де автор звертається до слухачів.

Центральна тема Серапіонових творів — ординське лихоліття, і певні конкретні питання постають у проповідях не як абстрактні риторичні міркування, а як картини з реального життя. Усі п'ять "слів" проповідника пройняті духом сучасності: тяжкі випробування, що прийшли на рідну землю, наклали на них яскравий відбиток. Ідеї і теми творів Серапіона продиктовані як потребами суто церковної проповіді, так і щирим патріотичним почуттям. Описуючи біди ординської навали, автор закликає людей перед обличчям грізної небезпеки увільнитися від гріхів, дрібних і великих.

Переклади і переробки. У XIII — середині XV ст. в Україні продовжує розвиватися перекладна література. Найінтенсивніше переробляються і доповнюються збірники, куди входять твори учительного, літургійного і повчально-оповідного характеру. До відомих ще у часи Київської Русі — «Златоуста», «Златоструя», «Пчоли» додається новий — «Ізмарагд», що виник на початку XIV ст.

«Ізмарагд» — літературний збірник, відомий у численних списках XIV — XVII ст. Пам'ятка об'єднує ряд «слів» та повчань, більшість з яких має релігійно-моральний характер. Численність переробок «Ізмарагду» призвела до того, що кількість статей у різних списках неоднакова (від 35 до 361 слова).

У XV ст. з'являються нові редакції творів, відомих з часів Київської Русі. 1406 р. тверський єпископ Арсеній, виходець з Києва, укладає так звану Арсеніївську редакцію Києво-Печерського патерика. У ній було змінено структуру збірника, внесено ряд скорочень, включено службу і похвалу Феодосію Печерському, а також оповідь про заснування монастиря.

Згодом у Києві виникають так звані Касіянівські редакції Патерика, перша з яких датується 1460 р., а друга — 1462 р. У них вміщено нові статті: ряд літописних звісток та «Слово про перенесення мощів Феодосія Печерського», виклад витримано у хронологічній послідовності. На оформлення тексту мала вплив ораторсько-учительна проза: частини названо "словами", а в їх побудові є спільні риси з проповідями. Провідною ідеєю Касіянівських редакцій є звернення до спадщини Київської Русі, підкреслення значення Києва та Києво-Печерської лаври.

6. Пісенний фольклор і музичне мистецтво.

Музичне мистецтво XIII — першої половини XV ст. розвивалося переважно у звичних формах і жанрах: це пісенний фольклор, церковний спів та інструментальна музика. Зміцнення міст й утвердження їхніх привілеїв сприяло появі нових замовників і нових форм музичного мистецтва. Складається новий тип побутової музики. Билини поступово перетворюються, з одного боку, на історичні думи та пісні, а з іншого — на балади. З'являються нові музичні інструменти — кобза, лютня.

Помітної еволюції зазнає церковний спів, який значно розширює середовище побутування і наповнюється місцевими пісненими рисами.

Пісенний фольклор. Хоча пісенний фольклор цього часу і залишався в основних рисах традиційним, але прийняття християнства надало йому іншого вигляду. Християнські мотиви найвиразніше проявляються у зимовому циклі, де язичницька образність колядок і щедрівок переплелася з темою Різдва Христового. Такий симбіоз помітний і в інших жанрах: веснянок — з Великоднем, купальських пісень — з Різдом Іоанна Хрестителя. Християнська обрядовість зумовила появу колядок космологічного змісту, в яких оспівується християнська історія створення світу.

Побутова музика, музичні інструменти. Носіями нових музичних ідей були насамперед мандрівні музики-скоморохи, які поступово осідали на постійне життя. Закономірною стала поява українських музик на службі у капелах польських королів і магнатів.

В цей період значно розширюється сфера інструментального музикування. Гра на музичних інструментах була поширена при княжих дворах, війську, в міському середовищі. Труби, бубни, сурми, тулумбаси були головними інструментами у військах княжих дружин.

Подальшого розвитку в цей період набуває група духових інструментів, переважно з родини флейтових: сопель, сопілка, фрівка, флюяра, пищавка та ін.

У військовому середовищі, княжому побуті в ужитку були різноманітні труби □ дерев'яні сурми (назва походить від східної зурни), зігнуті мисливські роги, зокрема з рогу тура. Збереглося чимало зображень військових труб у книжкових мініатюрах. У великих містах магістратські музики служили трубачами на ратушах. 1430 р. у Львові на вежі Галицької брами було поставлено годинника, до якого приставили трубача та міського сторожа. У військовій музиці поширеними були також ударні інструменти □ подвійні тулумбаси (тобто литаври). Пізніше у Запорозькому війську їх називали котлами, а музик □ довбишами.

Військова музика добре мобілізувала військові дружини, сприяла їхній чіткій взаємодії; для цього служив спеціальний сигнальний репертуар. Окрім того, рев труб і гуркіт бубнів мав наганяти ворогові страху.

Зі Сходом були пов'язані й деякі струнно-щипкові інструменти. Це передусім кобза і бандура з родини лютневих, а згодом поширюється і сама лютня. В Україні були поширені цимбали. З XV ст. стає відомою скрипка, яка прийшла з Балкан.

У XIII-XIV ст. ще живою залишалася традиція мандрівних музик, що, зрештою, було властиве і всій Європі. Скоморохи, шпільмани, ваганти мандрували по всьому європейському континенті і були основними носіями міжнародного пісенно-танцювального репертуару. У цей процес включилися й українські музики, зокрема кобзарі та бандуристи, яких часто можна було бачити при дворах польських і угорських королів, шляхти і магнатів. Вони приносили з собою український репертуар на Захід, який зайняв певне місце в лютневих і органних творах.

Церковний спів. Основним жанром професійної музики цього періоду залишається церковний спів в одноголосному нотному записі.

Церковний спів розвивався у двох основних сферах. З одного боку, функціонування церков з невеликою кількістю парафіян зумовлювало зменшення числа служб і звуження кола активного фонду церковно-пісенного репертуару. З іншого □ у великокняжому та митрополичому оточенні культивувалися насамперед грецький та болгарський церковні співи.

Формується коло нотованих книг, які зафіксували репертуар сакральних співів в Україні. До нашого часу збереглося близько ста нотованих книг XI-XV ст., окремі з них збереглися в Україні до сьогодні.

Звуження пісенно-церковного репертуару зменшило репертуар нотованих богослужбових книг і згодом в Україні обмежуються єдиною пісенною нотованою книгою, що отримала назву Ірмолой (від найпоширенішого жанру ірмос). Головними осередками церковного співу продовжують залишатися єпископські кафедри Києва, Чернігова, Володимира, Луцька, Холма та ін., а також великі монастирі й насамперед Києво-Печерський. Поступово церковний спів охоплює значно ширші осередки, зокрема невеликі міста, містечка й села, які швидко множаться і розвиваються у цей час. Опановуючи необхідний церковно-пісенний репертуар, невеликі парафії спрощують і скорочують його, наповнюють місцевими мелодичними рисами. А це сприяло демократизації церковного співу, наближало його до ширших потреб і можливостей.

Ймовірно, що саме у цей період у церковній музиці народжуються ранні форми багатоголосся (демественний спів; перша згадка належить до 1441 р.).

Дзвонарське мистецтво. Поширюються в цей час дзвони і звичай дзвоніння, що було привнесене в Україну разом з християнським обрядом, але не з Візантії, де дзвони не були поширені, а з латинського Заходу. У Свято-Юрському соборі у Львові зберігається дзвін з 1341 р. Зберігся також дзвін з 1466 р., що належав до Зимненського монастиря .

Дзвони сповіщали про початок церковної служби, відзначали її найурочистіші моменти й закінчення, стихійні лиха, небезпеку ворожого нападу. Дзвонарське мистецтво передавалося з покоління в покоління. Кафедральні собори і великі монастирі мали повний набір дзвонів: від могутнього благовіста до значної кількості менших дзвонів різної величини. Саме тут формувався репертуар і виконавські особливості дзвонарського мистецтва. У церковних монастирських чиновниках регламентуються порядок і способи дзвоніння на різних службах.

7. Наукові знання та філософські уявлення.

Наука. Складовою частиною кожної національної культури є знання про природу і суспільство, які спершу мають емпіричний характер і лише з часом набирають характеру наукових узагальнень. Вивчення різних періодів історії науки є необхідним елементом дослідження історії культури в цілому і має важливе значення для пізнання культурних процесів тієї чи іншої епохи.

У системі наукових зацікавлень середньовіччя провідне місце посідала астрономія □ наука про походження світу та його будову. Землеробство було органічно пов'язане з річним циклом погодних змін, вимагало відліку часу. Точних астрономічних знань вимагала церква (складання пасхалій □ таблиць про дати Великодня та інших рухомих свят), календарів чергування відправ і молитов у межах літургійного року.

На прикладі цих двох перекладних □ «Християнська топографія» та «Шестоднева», розглянемо, яким багажем астрономічних знань володіла українська книжна верства того часу.

«Християнська топографія» Козьми Індикоплова доводить, що Земля □ це площина, що має форму чотирикутника, оточеного з усіх сторін океаном. По краях Землі стоїть мур, що сходиться з небом, яке є склепінням над Землею. Рухами Сонця, Місяця та зірок керують ангели, і це вони робитимуть до кінця світу, поки зорі не впадуть з неба.

У праці Іоанна екзарха Болгарського «Шестоднев» астрономічна проблематика висвітлювалася з урахуванням досягнень античної космографії за Аристотелем та Птоlemeєм. В основу свого твору автор поклав «Шестоднев» Василя Великого, в якому містився опис шести днів біблійного переказу про створення світу, і який він переклав із грецької мови на церковнослов'янську. Використовуючи досягнення античної космографії, зокрема астрономічні ідеї Аристотеля, Іоанн екзарх скопіював працю, яка значно ближче підійшла до наукового пояснення світобудови, ніж трактат Козьми Індикоплова. Якщо останній твердив про плоску форму Землі, то болгарський вчений наводить думку Аристотеля, який обґрунтував її кулястість. Ця кулеподібна Земля, за «Шестодневом», розташована в центрі сферичного небозводу, з яким пов'язані кілька рухомих концентричних небесних «кругів», тобто аристотелівських сфер. Потім Іоанн екзарх викладає учення про два світила — Сонце й Місяць і про нерухомі зірки.

Уже з цього стислого викладу матеріалу видно, що рівень астрономічних знань, які наші освічені предки черпали з «Шестоднева», був порівняно високим. Цей твір подавав відомості про зодіакальні сузір'я, рівнодення і сонцестояння, про нахил екватора, про зміну чотирьох пір року.

Технічний прогрес у виробничих процесах потребував певного рівня знань з різних наук □ фізики, хімії, біології тощо. Про певний рівень фізичних знань, якими оперували наші предки, може свідчити і процес метало виплавки і металообробки, добре знаний в XIII-XV ст. Деякі компоненти середньовічної металургії виразно вказують на знання людьми того часу фізичних властивостей металів і матеріалів □ вогнестійкості, текучості (при компонуванні сплавів), конденсації солей, акустики тощо. Це необхідно було, зокрема, для відливання дзвонів і виготовлення зброї. Є історичні свідчення, що цими виробництвами славився Львів. Перші свої гармати він дістав 1394 р., а трохи пізніше тут вже існувала ливарня гармат. З 1404 р. є перша згадка про годинник на ратушній вежі.

Виробничі промисли потребували певних хімічних знань, потрібних для виготовлення розчинів, вичинки шкіри, фарбування тканин. У зв'язку з лікарською практикою розвивалася хімія ліків, а водночас з іконописанням □ хімія фарб. Але хімічні знання, виступаючи безпосереднім елементом практики, були позбавлені теоретичних аспектів. У більшості випадків хімічні операції залишалися справою вміння і навичок, що передавалися з покоління в покоління, і лише незначна частина їх зафіксована в писемних пам'ятках.

Філософська культура. Упродовж всього середньовіччя філософська і богословська думки розвивалися в нерозривному зв'язку. Осмислення світу і місця в ньому людини було поєднане з осмисленням сутності Бога і ставлення до нього людини. Центрами філософсько-богословської культури були великі монастирі (насамперед Києво-Печерський), окремі митрополічі й єпископські кафедри. Книжники, зацікавлені філософсько-богословськими питаннями, були і при княжих дворах. Літопис розповідає про осередок писемності, в тому числі богословсько-філософської, при дворі володимирського князя Володимира Васильковича.

Філософська культура українських православних книжників другої половини XIII □ середини XV ст. — це культура способу філософствування, спрямованого не на пізнання світу, а на само і богопізнання. Це, безумовно, позитивно впливало на утвердження та зміцнення

моральних устоїв суспільства, однак цього було замало для повнокровного культурного розвитку. Потрібні були радикальні зміни суспільно-політичного й церковного характеру, щоб збудити інтерес до нових віянь у царині науки й філософії. І такі зміни настали в середині XV ст., про що йтиметься у наступних розділах.

Тема 3.4. Українська культура другої половини XV □ першої половини XVI століття

План

1. Загальна характеристика періоду.
2. Освіта і книгописання.
3. Перша друкована книжка українського автора.
4. Початки кириличного друкарства.
5. Архітектура та будівництво.
6. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво.
7. Література.
8. Зародки театру: ігри й обряди, скоморохи, літургійне дійство.
9. Музика.
10. Філософська та науково-природнича думка.

Література

1. Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія культури. Київ, 2004.
2. Історія української культури. У 5 т. Т.2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. Київ, 2001.
3. Власенко О.И., Зайончковский Ю.В. Культурология. Харків, 2008.
4. Культурология: українська та зарубіжна культура. Київ, 2004.
5. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ, 2001.
6. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. Київ, 2010.

1. Загальна характеристика періоду

Цей розділ присвячено розвитку української культури впродовж століття □ приблизно з середини XV ст. до третьої чверті XVI ст. Початок періоду можна пов'язати з такими подіями, як: впровадження польського права в Галицькій Русі (1432), ліквідація удільних князівств Волинського (1452) та Київського (1471).

Додатковим чинником було остаточне відновлення Київської митрополії як окремої одиниці церковного управління для православних України й Білорусі. Це сталося шляхом розподілу 1458 р. колишньої Київської митрополії на дві □ Київську, що репрезентувала українсько-білоруську церкву, і Московську, до якої належала церква Московського князівства, та інших етнічно російських земель.

Кордони, які визначали поділ українських земель між кількома державами, залишалися майже незмінними, лише Чернігівщина з початку XVI ст. перейшла від Великого князівства Литовського до Московського князівства.

Зміни в соціальному устрої були вкрай повільними, але вони були. Хоча влада Великого князівства Литовського, до якого належала більшість земель України, декларувала «ми старини не рухаємо, а новини не вводимо», певні зміни зверху запроваджувалися.

Важливим чинником внутрішньої і зовнішньої політичної ситуації стає Кримське ханство, яке в останній чверті XV ст. визнало васальну залежність від Османської імперії. 1482 р. військо кримського хана Менглі-Гірея зруйнувало Київ. 1498 р. татарське військо разом з військом молдавського господаря страшенно спустошило Поділля і Галичину. За таких умов оборона українських земель стала першочерговим завданням самого населення.

Прийнято вважати, що перша джерельна згадка про козаків належить до 1492 р. Упродовж розглядуваного періоду козацтво як стан ще тільки зароджувалося. Коли з часом завдання захисту від татарського лихоліття стали брати на себе козаки, це здобувало їм авторитет у народі і перетворювало його на вагомий політичний силу.

Католицьке духовенство, яке було основним натхненником національного гноблення, чинило всілякі насильства над православними та дошкуляло всій людині різними повинностями. На Волині, Поділлі, Київщині таких обмежень православної церкви, як у Галичині, не могло бути: місцеві панівні еліти були там православними, а кількість католиків □ мінімальною. Проте

католицька церква мала непропорційно багато майна як на незначну кількість вірників. У містах Великого князівства Литовського діяла королівська заборона будувати нові православні храми, і хоч ця заборона не виконувалася, сам факт її наявності засвідчував принижене становище релігії, яку сповідувала переважна більшість населення.

Культура українських і білоруських земель розвивалася, особливо на рівні професійної та елітарної культури, в єдиному руслі. Окремі досягнення культури доби ренесансу і ранньої реформації поширювалися в Україні, її відвідували відомі свого часу вчені-гуманісти, зокрема з Італії. Вихідці з України також відвідували провідні у Західній Європі центри ренесансної культури. Все це засвідчує різноманітність чинників, які впливали на характер культури українського народу впродовж другої половини XV □ першої половини XVI ст.

2. Освіта і книгописання.

Православні і католицькі школи. Упродовж другої половини XV □ першої половини XVI ст. в Україні співіснували традиційна православна освіта і нечисленні школи західного типу. Загалом освіта залишалася традиційною. Рівень шкіл не перевищував початкового, тобто результатом навчання було здобуття елементарної письменності і внаслідок цього □ можливості займатися самоосвітою або ж продовжувати навчання в університетах Центральної та Західної Європи.

Оскільки писемна українсько-білоруська мова мала статус державної у Великому князівстві Литовському, то нею повинні були володіти не лише державні урядовці (насамперед писарі), а й решта представників суспільної верхівки. Важливо наголосити, що письменність була поширеною й серед жінок-шляхтянок. Монастирська освіта велася відповідно до усталених звичаїв, її організаційні форми не регламентувалися. Характер викладання повністю залежав від рівня освіти та доброї волі ченців, які навчали дітей і дорослих.

Очевидно, процес професіоналізації освітньої справи викликав появу нової категорії вчителів □ мандрівних дяків, які, не маючи постійного місця перебування, переходили від села до села. У більшості випадків йшлося про засвоєння кириличної грамоти, вироблення навичок читання, письма та лічби. Основними посібниками були Псалтир, Часословець, Апостол. З першої половини XVI ст. з'явилася можливість використання для освоєння грамоти друкованих книг.

Латиномовні школи в українських землях у другій половині XV □ першій половині XVI ст. діяли при католицьких кафедрах і окремих парафіях. Кафедральні школи були організовані за зразком західноєвропейських шкіл середнього рівня. Їхня програма охоплювала сім вільних наук тривіум (латинська граматики, риторика, діалектика) і квадривіум (арифметика, геометрія, музика та астрономія). Окрім того, вивчалися католицькі церковні обряди, основи теології. Основною метою таких шкіл була підготовка професійного духовенства середньої ланки. Основною мовою навчання була латинська.

Вихідці з України значно частіше, ніж у попередній період, виїздили на навчання у європейські університети.

Найчастіше студенти з України виїздили на навчання до Краківського університету, де існувала «руська» бурса. Юрій Котермак з Дрогобича у Краківському університеті одержав ступені бакалавра (1470) та магістра (1473). Потім він навчався у Болонському університеті де одержав диплом доктора медицини, читав тут упродовж 1478 □ 1482 рр. лекції з астрономії, а 1481 р. був його ректором. Про високу оцінку його кваліфікації свідчить те, що Юрієві визначено подвійну платню □ двісті лір замість звичайних ста. Від початку XVI ст. вихідці з України навчалися в університетах Болоньї, Парижа, Віттенберга та ін.

Чимало вихідців з України по завершенні студій поверталися на батьківщину. Із собою вони привозили видані в Європі книжки з філософії, астрономії, математики і, таким чином, значною мірою сприяли поширенню академічних та прикладних знань в освіченому середовищі.

Рукописна книга. Розвиток освіти сприяв зростанню попиту на книжку. В православних школах користувалися рукописними книгами як виготовленими в Україні, так і привезеними з інших православних країн.

Більшість книг, які поширювалися в Україні, розповсюджувалася саме в українському середовищі і була пов'язана насамперед з проблемами релігії та церкви. Саме тому в них превалювала церковнослов'янська мова. Проте в низку пам'яток проникали елементи української книжної мови.

Часто поширювалися в Україні збірки творів Іоанна Златоуста – «Златоуст». Кожен укладач komponував книгу індивідуально за тематичним принципом добору статей морально-повчального змісту. Поширювався й інший збірник морально-повчального характеру – «Ізмарагд». Сюди

входили статті про корисність читання, «слова», адресовані християнам, а також фрагменти з творів отців церкви.

У другій половині XV □ першій половині XVI ст. основними центрами книгописання були монастирі □ київські (Печерський, Пустинно-Микільський), галицькі (Онуфріївський у Львові, Унівський), волинські (Луцький, Дубенський). Значну роль як осередок книгописання відігравав Києво-Печерський монастир. Працювали переписувачі і в Києво-Софійському монастирі.

Загалом характеризуючи книгопереписні осередки, слід зауважити, що в другій половині XV ст. особливо важливу роль відігравали старі, відомі ще з першої половини століття чи й раніше — Київ, Львів, Галич, Луцьк, Володимир. Натомість у першій половині XVI ст. виникла ціла низка нових центрів, зокрема на Волині, Перемищині, Поділлі, причому книгописання поширилося з великих міст на менші та на села.

3. Перша друкowana книжка українського автора

Юрій Дрогобич — типовий середньовічний вчений. Друковані книги стали поширюватися у Східній Європі незабаром після винайдення друкарства. 7 лютого 1483 р. з римської друкарні вийшла у світ невелика книжка □ «Прогностична оцінка поточного 1483 р. магістра Юрія Дрогобича з Русі доктора мистецтв і медицини славетного Болонського університету». Це перша відома друкована праця автора родом з України.

За формою і змістом вона є астрологічним календарем, де на основі аналізу взаємного розташування небесних світил і оцінки різних небесних явищ зроблено прогнози про земні події. Визначено з точністю до години і хвилини час двох майбутніх місячних затемнень і фаз місяця впродовж усього року, подано певні вказівки про видимий рух планет. Заслугують на увагу наведені у книжечці відомості з географії.

1490 р. Юрій Дрогобич написав ще одну працю — трактат про способи оцінки наслідків затемнень, який і тепер зберігається у Парижі. В рукописі йдеться про вплив сузір'їв у різних географічних широтах, у зв'язку з чим подаються відомості з географії Західної та Східної Європи, Близького Сходу.

В цілому за змістом і оформленням перша друкована книга, написана автором з України, стоїть на одному рівні з іншими аналогічними західноєвропейськими виданнями того часу.

4. Початки кириличного друкарства

Друкарня Швайпольта Фіоля. Склалося так, що східнослов'янська кирилична друкарня була заснована в столиці тогочасного Польського королівства □ Кракові, де в той час мешкало багато українців і білорусів. Саме тут німець Швайпольт Фіоль у 1491 р. видав перші чотири книжки, надруковані кирилицею церковнослов'янською мовою: Часослов, Осмогласник, Тріюдь пісна і Тріюдь цвітна. Українці в мові його видань найприродніше пояснити тим, що Фіоль користувався допомогою українських книжників і був виконавцем їхніх замовлень.

Гадаємо, що справжні ініціатори видання □ православні □ воліли залишатися у тіні, бо знали, що німця-католика меншою мірою зможуть запідозрити у бажанні видавати книжки на шкоду католицькій вірі. Згадка про те, що друкар □ «німецького роду», мала на меті створити враження, що друкарня □ чисто комерційне підприємство. Незважаючи на такі заходи обережності, над друкарнею збиралися хмари. У листопаді 1491 р. Фіоль ув'язнили як еретика.

Другою після краківської кириличної друкарнею, що діяла в 1494 □ 1496 рр. у Цетіньє — столиці Чорногорії, керував ієромонах Макарій. В її друках вперше у слов'янському кириличному книговиданні з'являються передмови й післямови літературно-публіцистичного характеру, в яких не лише наводяться вихідні дані, а й розповідається про мету книги. Рівень поліграфічного виконання значно вищий, ніж у першодруках Швайпольта Фіоля.

З-поміж південнослов'янських видавців першої половини XVI ст. найвизначнішими були Божидар і Віченцо Вуковичі. Емігрувавши з загарбаної турками Чорногорії до Венеції, Божидар видавав там церковнослов'янські кириличні книги впродовж 1519-1540 рр., а його син Віченцо □ в 1546-1561 рр. їхні видання вирізняються ошатністю оформлення.

Франциск Скорина та його послідовники. У першій чверті XVI ст. виникло національне білоруське друкарство, яке швидко досягло високого рівня, стало чинником відродження білоруської культури. Це мало істотне значення й для України. Основоположником білоруського друкарства став Франциск Скорина. Задумавши видавати книжки, Скорина найсприятливішим для цього місцем визнав Прагу, де гуситський рух започаткував небувале піднесення культурного та політичного життя. У Празі в 1517 р. вийшов у світ Псалтир.

Одразу після Псалтиря Скорина приступив до видання Біблії руської. Всього впродовж 1517-1519 рр. у Празі вийшов Псалтир і 22 книги Біблії руської загальним обсягом понад 2.000 аркушів. Свою видавничу діяльність Франциск Скорина продовжив у Вільні. Тут у 1525 р. він видрукував «Апостол».

5. Архітектура та будівництво

Забудова міст. Містобудування у рамках розглядуваного періоду поживається, особливо з першої половини XVI ст. Цьому сприяла стабілізація внутрішньої ситуації.

Продовжує розвиватися система міських укріплень як давніх історичних міст, так і ново заснованих. Поряд з постійною загрозою з боку татар інтенсивний рух, спрямований на заснування нових міст, робить міські укріплення важливим напрямом розвитку українського оборонного будівництва.

Оборонні споруди. Розглядуване століття було черговим важливим періодом в історії оборонного будівництва. На його еволюцію помітно вплинуло утворення в середині XV ст. Кримського ханства й початок регулярних набігів кримських татар на українські землі.

Особливо важливий етап у розвитку оборонного будівництва на українських землях у зоні контакту з татарським степом припадає на 30-40 рр. XVI ст. У цей час з огляду на посилення турецької загрози тут істотно модернізуються наявні на той час муровані укріплення й споруджується низка нових дерев'яних фортець, внаслідок чого утворилася унікальна в історії оборонного будівництва на українських землях укріплена лінія. Крайнім її пунктом на заході була розташована на утвореному каньйоном острові фортеця у Кам'янці-Подільському, що посідала центральне місце серед оборонних комплексів Поділля, доповнена комплексом міських укріплень.

Значно розширено також Хотинську фортецю, відбудовану після знищень 1540-х рр. В середині XVI ст. докорінно перебудований давній замок у Меджибожі, який внаслідок цього став однією з найпотужніших фортець у регіоні. Він нерегулярний у плані, прив'язаний до площі мису між річками Бугом і Бужком, включає п'ять різноманітних за конфігурацією башт і декілька будівель для гарнізону з приміщеннями для припасів та військового спорядження.

Архітектура православних храмів. Поряд з оборонною архітектурою активно розвивається церковне будівництво.

На території Поділля з розглядуваного часу відомо лише декілька зразків мурованої церковної архітектури. Центральне місце серед них займає споруджена 1476 р. унікальна на українських землях за характером церква Покрови Богородиці в Сутківцях. Оборонний характер споруди підкреслюють масивні стіни, невеликі вікна-бійниці і суцільний вінець бійниць у завершенні стін. Сутківська оборонна церква □ яскраве породження специфічної подільської історичної ситуації □ такого акцентування оборонних елементів у мурованих церквах в Україні ніде більше немає.

Пізня готика. В історії храмового будівництва західної традиції на українських землях середина XV □ середина XVI ст. виступає насамперед як заключний етап розвитку готичного стилю. У Львові він ознаменувався завершенням понад столітніх робіт над спорудженням кафедрального костюлу, на прискорення яких не вплинуло навіть піднесення храму до рангу архієпископського у 1414 р.

До розглядуваного періоду належить найстаріша збережена пам'ятка релігійної архітектури іудейської традиції в Україні □ синагога 1532 р. у Сатанові. Особливості цього типу будівель визначалися релігійними приписами, згідно з якими основу споруди складало прямокутне приміщення, до якого примикали додаткові □ для жінок та школи (хедер). Зовні стіни синагоги прикрашені декоративним карнизом.

В історії архітектури і будівництва на українських землях період середини XV □ середини XVI ст. виступає насамперед як продовження традицій попередньої епохи. В оборонній архітектурі це період появи могутніх замків насамперед на Волині й лінії фортець на загроженому з боку татар Поділлі та степовому кордоні, які не лише виконували оборонні функції, але водночас були центрами державної адміністрації.

6. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво

Мистецький розвиток українських земель у другій половині XV □ першій половині XVI ст. відбувався за нових умов, що були наслідком змін історично-культурної ситуації. Відійшла в історію давня княжа еліта, її місце зайняла нова феодална верхівка.

Малярство було найважливішою складовою частиною мистецького процесу. Зберігали творчу активність давні осередки малярської культури, одночасно зросли нові, зокрема на західноукраїнських землях все більшого значення набирає Львів.

Монументальне малярство. Монументальне малярство становить порівняно менш відому сторінку історії українського мистецтва другої половини XV □ першої половини XVI ст. Опосередковані дані вказують на можливість певного звуження сфери його поширення. Проте і за несприятливих умов монументальне малярство продовжувало розвиватися.

Найактивнішим осередком монументального малярства виступає Перемишль □ більшість збережених виводяться з його середовища, що свідчить про продовження і на місцевому ґрунті традицій першої половини століття.

На Поділлі в цей час виконано декорацію церкви Покрови Богородиці в Сутківцях, від якої частково збереглося орнаментальне малювання склепіння. В процесі відновлення замку в Хотині після турецького зруйнування 1538 р. між 1541 □ 1546 рр. розмальована замкова каплиця, у якій сучасними дослідниками виявлено фрагменти декількох фігур та орнаментів.

Найбільший ансамбль фресок цього часу зберігся у Воскресенській церкві в Лужанах поблизу Чернівців. Вони виконані на замовлення боярина Федора Вітолти, який 1453 р. придбав село, й, очевидно, незабаром відновив церкву та її малярське оздоблення.

Іконопис. У станковому малярстві всі відомі пам'ятки другої половини XV □ першої половини XVI ст. належать до іконопису. Проте ікона розглядуваного століття становить новий етап у багатовіковій еволюції українського станкового малярства. На другу половину XV ст. вона відійшла від традицій княжої доби.

Перша половина XVI ст. відзначена не лише змінами у внутрішній структурі іконостасу, але і його подальшою розбудовою. На основі традиційного ансамблю двох рядів ікон розпочинається розвиток багаторядного його варіанта. Першим кроком на цьому шляху стало поповнення комплексу іконами циклу великих празників. Найраніші зразки дають пам'ятки з церкви св. Дмитрія в Жогатині та згадувана подвійна ікона «Благовіщення» «В'їзд до Єрусалима», цикли празників з церкви Успіння Богородиці на Вовчому в Перемишлі, Святої Параскеви у Даляві та церкви Покрови Богородиці в Полянці.

Розвиток іконостасу відбувався паралельно з розбудовою ансамблю оформлення інтер'єру храму в станковому малярстві за рахунок монументальних композицій на теми «Страстей» та «Страшного Суду». З другої половини XV ст. вони стають невід'ємною складовою частиною ансамблю декорації інтер'єру храму. Їхня поява продиктована пристосуванням виробленої в монументальному малярстві системи декорації до найпоширенішого типу храму □ дерев'яної парафіяльної церкви.

Між перемишльськими пам'ятками виділяються три іконостаси з церков св. Кузьми і Дем'яна в Милику і Тиличі та церкви Різдва Богородиці у Ванівці. З Милика походить чин «Моління» з одинадцятьма фігурами й намісним Спасом, з Ванівки □ семифігурний чин з храмовою іконою. Ванівські ікони належать до обширної групи творів другої половини XV ст., які є продукцією споріднених майстерень. До неї належать також комплекси з Хрестовоздвиженської церкви у Здвижені та церкви св. Дмитрія в Жогатині.

Їх об'єднують характерні риси стилю, іконографії та типажі, що, вказує на походження творів із значного осередку іконопису, в якому слід бачити Перемишль. Особливе місце серед них посідають здвиженські ікони, до яких належить найстаріше «Розп'яття» зі сценами страстного циклу та, мабуть, запрестольний образ «Воздвиження хреста з євангельськими сценами».

У спадщині львівського іконопису першої половини XVI ст. особливе місце належить іконам, які репрезентують вироблений на місцевому ґрунті варіант іконографії Богородиці Одигітрії. Серед них виступає варіант Одигітрії, поширений у місцевому малярстві західної орієнтації, □ на зразок ікони 1534 р. із каплиці палацу вірменських архієпископів, представлений іконою з церкви Симеона Богоприїмця у Звертові).

Поза розглянутими іконами певнішого львівського походження з першої половини XVI ст. збереглося ще декілька пам'яток з виразними ознаками європейської мистецької традиції, як храмовий «Св. Юрій» з церкви в Ступниці, «Св. Юрій та великомучениця Параскева» з церкви св. Кузьми і Дем'яна в Корчині, декілька «Одигітрій», □ наприклад, з церкви Різдва Богородиці в Терлі та церкви архангела Михаїла у Кам'янці.

Декілька визначних ікон першої половини XVI ст. походять з Волині. Малярство цього регіону розвивалося у системі тісних мистецьких взаємозв'язків, сформованих на сході Європи.

Свідченням цього є грецьке походження «Спаса з апостолами» з церкви Покрови Богородиці в Річиці та чудотворних ікон Богородиці Почаївського і Зимненського монастирів.

З небагатьох творів тодішнього волинського малярства найранішим є «Покров Богородиці» □ храмова ікона з Річиці. Композиція подана у традиційній редакції з рідкісною в українській іконографії Марією-Орантою □ в українських іконах вона найчастіше виступає як Заступниця у молитовному зверненні до Христа.

До першої половини XVI ст. належить ікона «Богородиця» з церкви апостола Луки в Доросині. Запозичений із західної іконографічної традиції рисунок гравійованого орнаментального тла та німбів має також чудотворна ікона Богородиці Одигітрії в Троїцькій церкві у Межирічі під Острогом. Ікона наслідує візантійські зразки □ на них вказують типи ликів, положення рук Марії, особливо правої, якою вона торкається коліна Христа.

До найкращих волинських пам'яток першої половини XVI ст. належить «Спас у славі» з церкви архангела Михаїла у Пільганах, у якому знайшла яскраве вираження притаманна волинському іконопису монументальність.

Книжкова мініатюра. Розвиток книжкової мініатюри в другій половині XV □ першій половині XVI ст., порівняно з іконописом, відомий набагато менше. Подібно до іконопису у мініатюрі першої половини XVI ст. помітні готичні впливи.

До середини століття мініатюра помітно активізується, на що вказує значна група пам'яток, окремі з яких належать до помітних явищ не лише в мініатюрі, а й у малярстві взагалі. Серед них особливе місце посідає датоване 1546 р. Євангеліє з церкви апостола Филипа в Хишевичах.

Особливе місце в історії української книжкової мініатюри першої половини XVI ст. посідають три ілюстровані рукописи холмського походження: Службник (Москва, Державний історичний музей), Євангеліє (Новгород, Історико-художній музей) та мініатюри, вшиті до Холмського Євангелія XIII ст. Останнє Євангеліє доводить холмську належність мініатюр

Пам'ятки першої половини XVI ст. демонструють значне поживлення мініатюрного малярства, особливо перед серединою століття, в чому виявилася одна з характерних тенденцій тогочасного мистецького життя.

Скульптура. Як і раніше, різьблення та скульптура посідали скромне місце у мистецькому процесі на українських землях. В мистецькій творчості європейської орієнтації на західноукраїнських землях скульптура та декоративне різьблення утверджуються як один з активних напрямів мистецької творчості й набувають більшого поширення.

Українська скульптура та різьблення другої половини XV □ першої половини XVI ст. відомі за поодинокими пам'ятками, серед яких виділяються рельєфи з Києво-Печерської лаври □ «Богородиця Оранта зі св. Антонієм та Феодосієм Печерськими» і «Богородиця Оранта».

Друга половина XV □ перша половина XVI ст. відзначені дальшим розвитком скульптури західної орієнтації. Як і раніше, відомості про неї та самі пам'ятки збереглися лише на львівському ґрунті. Серед них наявні привізні твори. У 1473 р. із Кракова привезено розп'яття для тріумфальної арки львівського кафедрального костюлу.

Іншу, експресивнішу, лінію у скульптурі репрезентує Розп'яття з тріумфальної арки костюлу св. Мартина у Новому Місті.

Нечисленні пам'ятки західноукраїнської скульптури з-перед середини XVI ст. засвідчують наявність декількох напрямів скульптурної творчості, як наслідок активності на місцевому ґрунті майстрів, які виходили з відмінних мистецьких традицій і походили з різних осередків.

Поза фігурною скульптурою як у церковному, так і в світському будівництві значного поширення набуло декоративне різьблення. Воно передусім мало орнаментальний характер і найчастіше виступало в обрамленні вікон та дверей. Декілька таких різьблених готичних порталів збереглося на нижніх поверхах будинків Ринкової площі у Львові, найкращий зразок бачимо в сінях будинку № 26.

Хоч обсяг наявних відомостей до історії скульптури з середини XV до середини XVI ст. порівняно невеликий, даний період посідає важливе місце в еволюції мистецтва скульптури на українському ґрунті, особливо європейського напрямку.

Декоративно-ужиткове мистецтво. Одним з важливих напрямів розвитку мистецької культури українських земель другої половини XV □ першої половини XVI ст. було декоративно-ужиткове мистецтво.

Єдиною порівняно краще відомою сторінкою історії декоративно-ужиткового мистецтва розглядуваного століття є золотарство, яке репрезентує один з найактивніших напрямів еволюції

мистецької культури. У другій половині XV □ першій половині XVI ст. розвиток золотарства у найбільших містах України відбувався в рамках цехової структури.

Нечисленні пам'ятки українського золотарства першої половини XVI ст. походять передусім з тих українських земель, які входили до складу Великого князівства Литовського. Найранішою з них є оправа Євангелія 1507 р. □ вкладу князя К. І. Острозького до Дерманського монастиря. Разом з ним князь подарував монастиреві срібні позолочені чашу, ложку та воздвижальний хрест.

В орнаментальних мотивах декорації оправи Дерманського Євангелія позначився вплив готичного стилю. Він відчутний і в ряді інших пам'яток першої половини століття.

У рамках розглядуваного століття поза золотарством поширилися й інші види художнього обробітку металів. Ливарництво зберігало свої традиційні напрями розвитку, з-поміж них найбільше значення мало, мабуть, відливання дзвонів. Найстарішими пам'ятками в межах даного періоду, зафіксованими в літературі, є дзвін 1476 р. у церкві Покрови Богородиці в Сутківцях та дзвін Зимненського монастиря 1466 р. фундації Олександра Загоровського. Набуло дальшого поширення виробництво гармат. Їхні зразки збереглися з-перед середини XVI ст., зокрема гармата з гербом Львова 1544 р.

Одним з найпоширеніших напрямів розвитку ужиткового мистецтва залишалося керамічне виробництво, яке мало найбільший попит насамперед як виготовлення посуду повсякденного вжитку. Продовжувало розвиватися виробництво кахлів, яке становило порівняно молодий напрям діяльності гончарів.

7. Література

Літописання. З літературою останніх десятиріч XV ст. і перших двох третин XVI ст. нерідко асоціюється образ «пропащого часу», тобто часу, що ніяк або дуже мало проявив себе в літературних пам'ятках. М.Грушевському належить заслуга в тому, що «пропащий час» відшукався і став часом, який проглядає через писане слово.

З літописом в українській літературі незмінно пов'язується універсальна картина світу, в яку Божою волею і силою своїх князів-володарів вписана рідна земля. Літописна єдність часів □ минулого, теперішнього і майбутнього □ має здебільшого причинно-наслідковий характер і спрямована насамперед на виховання державницького мислення.

У межах чужої вже держави продовжується давня українська літописна традиція як єдина реально існуюча традиція писемної культури для тих народів, які увійшли до нової держави. Вже самим своїм продовженням ця традиція виказує трагізм української історії. Міняються імена князів, чужі витискують своїх. Наприклад через включеність у літописну тканину окремих оповідань □ як ось: історія розсварення Витовта з Ягайлом, про захоплення Поділля поляками, про втечу Витовта до німців 1382 р., про те, як Витовт відібрав Поділля, похвала Витовтові, виявляється єдність з давнішим літописним рядом.

Оригінальна і перекладна література XV ст. Паломницькі записки, як і літописи, □ жанр, який безперервно функціонував у літературному процесі. І хоч у цей період він не відзначається якоюсь особливою інтенсивністю, але тяглість зберігається. До XV ст. належить твір Арсенія Селунського «Слово о бытии Іерусалимском». Незважаючи на те, що немає певності ані щодо походження автора, ані щодо джерел цього твору, безсумнівними є в ньому елементи староукраїнської мови і манера викладу, що дуже нагадує «Хожденья» Данила Паломника.

Характерною тенденцією літературного процесу цього часу є нові редакції та доповнення старих пам'яток, насамперед Києво-Печерського патерика, зумовлені посиленням аскетичних і містичних настроїв та плеканням старої церковної риторики.

Популярними в цей період були нові переклади книг Святого Письма, зокрема Пісні пісень, а також повісті про Тантила, про Тристана та Ізольду, «Сказання про Сивілу», нова редакція «Александрії».

Твором, у якому оригінальне українсько-білоруське мистецтво слова досягло найвищого розвитку, є «Посольство до папи Римського Сикста IV від духівництва, і від князів, і від панів руських» (1476) □ послання, складене отцем Іоанном. Дві основні ідеї твору були тісно переплетені між собою: з одного боку □ «Посольство» □ панегірик папі Сиксту IV, а з другого □ твір, що протистоїть спробам Риму позбавити православну церкву самостійності.

Латиномовні автори. Латиномовна лінія української літератури поєднує кілька визначальних моментів, серед яких: універсальна функція латини для культури європейських народів цього часу; оволодіння латиною в межах тієї освіти, що її здобули багато вихідців з українських земель;

Найважливішою постаттю серед новолатинських поетів, причетних до української літератури, вважається Павло Русин з Кросна. Його творчий доробок (близько 4000 рядків), об'єднаний під назвою «Pauli Crosnensis Rutheni Carmina» (Відень, 1509), — лірика, яка продовжує в європейській поезії традицію, започатковану Горацієм. Творчість Павла Русина сповнена віри в поезію, в книгу як найкращий витвір людського духу.

Одним із найвизначніших латиномовних письменників був Станіслав Оріховський. У його творчості важливе місце посідають теми, актуальні для українського життя й літератури XVI—XVII ст.: боротьба з турецько-татарськими нападами, захист православно-руської церкви та культури. Оріховський осуджував польську шляхту й магнатів, які не захищали від нападів підвладні їм українські землі, турбуючись лише про збільшення доходів. Його творчість відзначається великою тематичною і жанровою розмаїтістю, справжньою ренесансною універсальністю.

8. Зародки театру: ігри та обряди, скоморохи, літургійне дійство

Театральні елементи в іграх та обрядах. В Україні з давніх-давен зберігалися театральні елементи в народних обрядах та іграх, синтетично поєднаних з піснею і танцем.

У різдвяно-новорічній обрядовості, цьому універсальному періоді українського народного календаря, використовувалися всі найтиповіші види народно-драматичної творчості і насамперед — колядування, тобто поздоровлення і побажання, що висловлювалися перед Новим роком у формі величальних пісень групою колядників (здебільшого молоді). Колядки мали магічно-міфологічну функцію: побажання всій сім'ї, господареві, господині, членам їхньої родини, усій сільській общині здоров'я, щастя, добробуту, багатства. У цих святкових обходах застосовувалися рядження, тобто маскування і переодягання.

Сягаючи своїм корінням доісторичної давнини, рядження в українців мало типологічну спільність з народно-святковою системою інших народів. Такими були зооморфні образи — «коза», «кобилка», «ведмідь» т. д., що були пов'язані з тотемістичними уявленнями давніх слов'ян. Найпоширенішою формою рядження у східних слов'ян було ходіння з "козою" в супроводі хорového співу і колективного виконання окремих магічних дій. Процес театралізації обряду йшов через розвиток сюжету і становлення діалогової форми.

Обряд «Маланка» відбувався 31 грудня, у день св. Меланії, а другим персонажем виступав Василь, день якого припадав на 1 січня. Згідно з цим обрядом ряджені розігрували в хаті, куди вони приходили, комедійні сценки. Парубок, переодягнений у молодицю «Маланку» пародіював жіночу роботу, причому всі рухи суперечили встановленій логіці: все вона перевертає, розливає воду на долівку, сміття підмітає від порога до середини хати, мокрою ганчіркою протирає піч, а глиною натомість обмазує меблі і начиння. Тобто створювався образ, діаметрально протилежний народному ідеалові жінки-господині. Обряд «Маланка» пропонував його учасникам вільну імпровізацію поведінки.

У весняній обрядовості українців виділяється цикл хороводів (танків) та ігор, який представляє окремий тип народно-драматичної творчості. Цей тип репрезентований передусім тими звичаєво-обрядовими піснями та іграми, які на Наддніпрянщині, Поділлі і Волині мають назву веснянки, а в Галичині — гаївки чи гагілки. Різниця лише у тому, що гаївки співаються переважно в час великодних свят, а веснянки — від ранньої весни (включаючи гаївки) аж до Зелених свят. І веснянки, і гаївки співали дівчата на вулицях, на цвинтарі або ж на вигоні за селом.

Веснянкові та гаївкові ігри поділяються на два типи — хороводні ігри, де дійство має словесно-музично-хореографічну форму, і власне драматичні ігри, де дійство обмежується словесно-пластичною формою. Ці ігри відтворюють дію, яка зображується, передбачають перевірення учасників дійства в певний образ і супроводжуються пісенним або словесним діалогом. В ігрових піснях слово і дія органічно пов'язані між собою, являючи єдине ціле. Поза грою ці пісні не могли існувати. Їхня жанрова специфіка зумовлена ігровим, «драматургічним» виконанням.

Чимало українських хороводів побутового характеру (теми кохання, родинні взаємини тощо) також мають діалогічну форму і систему відповідних рухів, що символічно відтворювали поведінку звірів і птахів або людини у ставленні до них.

Так само, як веснянки і гаївки, драматичний елемент містили і русальні пісні, пов'язані з християнським святом Трійці і виконувані під час переходу весни у літо, а саме, впродовж русального тижня, що розпочинався у зелену неділю і в якому четвер називали «русальним Великоднем». Русальні ігрові пісні, що збереглися до XIX — початку XX ст., сягають корінням

сивої давнини, принаймні у давніх пам'ятках зустрічаються згадки про веселі ігри та «сатанинські» пісні під час русалій.

Драматичний елемент був присутній також у піснях купальського циклу, тобто в тих, що приурочувались до літнього свята Івана Купала, яке походило з доісторичної доби. Комплекс цих ігор переростав у величну містерію-виставу "Купало", яка відбувалася в ніч з 23 на 24 червня, тобто під язичницьке свято Івана Купала, яке з часом зрослося з християнським святом Іоанна Хрестителя.

Так само й українське весілля □ це обрядове дійство, сповнене більшого за обсягом театрального елемента. Уже давно в етнографії усталася думка, що весілля умовно поділялося на дії (сватання, заручини, весілля, пропій), характеризувалося поєднанням та взаємопроникненням трагічних і комічних елементів □ смутку, жалю та сміху і жарту, об'єднувало велику кількість дійових осіб (молоді, їхні батьки, свати, дружки і дружби та ін.). Також весільна драма поділяється на словесну і хорову частини. Драматичний елемент відтворювався у діалогічному стилі, полягав у наявності окремих цілком самостійних і завершених сцен.

Театральні елементи простежуються також і в поховальній обрядовості українців, передусім тій частині, що була пов'язана з народною вірою у необхідність «стерегти мерця» перед злими духами.

Скоморохи. Друга половина XIII □ перша половина XVII ст. період дальшого розвитку такого явища в нашій культурі, як діяльність скоморохів □ лицедіїв-мімів, співаків, музикантів, танцюристів, клоунів, фокусників, акробатів, борців, дресирувальників. У середньовічних пам'ятках зустрічаються такі назви цих лицедіїв, як ігрєць, гудець, свірець, сопільник, плясець, глумець, глумотворець, сміхотворець, перелесник та ін. У ранніх письмових пам'ятках як синонім вживається слово «скоморох». Етимологію цього слова остаточно не з'ясовано. Відомо, що слово «скоморох» грецького походження і колись означало «майстер сміхотворства».

Для визначення поняття «театр» і «видовище» вживались слова «игрище», «позорище». Цікаво, що в сербській та хорватській мовах слово «позориште» і нині означає «театр».

Про побутування в Київській Русі і в Україні XIII □ першої половини XVII ст. скомороства свідчать згадки про них у билинах київського циклу, зображення на фресках Софійського собору в Києві (XI ст.), на пластинчатих браслетах з Києва та інших міст, на срібній чаші з Чернігова (XII ст.), на мініатюрах Радзивилівського літопису (XV ст.).

Скоморохи поділялись на осілих і мандрівних. Осілі виступали переважно на княжих забавах, масових ігрищах під час свят, на весіллях тощо. Мандрівні об'єднувались у ватаги й переходили з місця на місце, відвідуючи далекі країни.

Українські ігрєці були відомі під цією назвою у Польщі, в свою чергу на українські землі заходили польські весолки, ваганти, куглярі, тобто жонглери. Комедійні сцени, іноді імпровізовані, скоморохи розігрували на майданах, посеред вулиць, на ярмарках просто неба, користуючись звичайними ширмами, за якими вони переодягалися, накладали на обличчя маски і гримувалися.

Джерелом мистецтва скоморохів була народна творчість. Вони виступали не тільки виконавцями, а й творцями усної поезії, музичного і танцювального фольклору. Нерідко в гострій, сатиричній формі скоморохи висміювали не тільки загальнолюдські вади, а й конкретну церковну і світську знать.

З часом внаслідок посилення церковних і світських репресій проти скоморохів на тій частині України, що увійшла до складу Російської держави, скомороство зникає. Скоморохи зосереджуються на Правобережній Україні і в Галичині.

Літургійне дійство. З прийняттям християнства Київська Русь перейняла й елементи так званого церковного театру. Із небагатьох зразків релігійної драми, що існували у візантійському культурі, в Україні був відомий аж до початку XX ст. один – «Умивання ніг», пов'язаний з Великоднем. Зміст цього дійства ґрунтувався на євангельському оповіданні про Тайну вечерю, під час якої Христос умив ноги своїм учням. Розігрувалася ця сцена у страсний четвер посеред церкви. Роль Христа виконував архієрей, ролі апостолів — дванадцять, а часом одинадцять священиків, бо ніхто не хотів зображувати Юду Іскаріотського. Цей зразок церковного дійства є одним з небагатьох свідчень не розкритої до кінця у православному богослужінні тенденції звертання до масових видовищ.

У XIII ст. з'являється так звана містерія, велика інсценізація на релігійні теми, що складалась іноді з кількох циклів. Найбільшого розвитку містерія досягає в XVI ст. у Франції,

Англиї, Німеччині. У католицькій же літургії й надалі використовуються театралізовані дієства на основі канонічних текстів.

9. Музика

Інструментальна музика. У нових умовах продовжують функціонувати попередні форми організації музик. Це передовсім скоморохи, які репрезентували давній тип мандрівних музик. З часом мандрівні скомороші ватаги поступаються місцем осілим і добре організованим музичним цехам, капелам та іншим об'єднанням світських музик-інструменталістів. Цього вимагали зростаючі вимоги до професійного рівня музик, що диктувалися потребами міст, окремих магнатів. Проте у побуті ще довго зберігалися окремі форми мандрованих музик □ кобзарі, бандуристи, лірники, мандрівні дяки, учні братських шкіл і колегій, Острозької та Київської академії.

Унормоване життя міста, соціально-правовий захист його мешканців, оборона перед військовими нападами зумовили потяг музик до міст, до осілого способу життя. Музика ширше входить у міські структури та форми його життя. Міські музики відігравали значну роль в організації щоденного життя міста та його розпорядку, були неодмінними учасниками міських церемоній, процесій, ритуалів, обрядів.

У великих містах міські трубачі спеціальними сигналами сповіщали про початок і кінець дня, про урочистий в'їзд до міста знатних гостей чи наближення до міських мурів ворога, про пожежу та інші стихійні лиха; брали участь у міських церемоніях та святах..

Пісенний фольклор. У цей період зароджуються історичні думи та пісні, які в наступну епоху переростають в одне з найяскравіших явищ національної культури. Їхня генеза тісно пов'язана з давніми плачами й голосіннями, билинною епікою княжої доби, південнослов'янськими історичними піснями.

Найдавнішою верствою цієї епіки є думи, тематика яких тісно пов'язана з татаро-турецькими війнами: «Про азовських братів», «Про Марусю Богуславку», «Невольники на каторзі», «Про Самійла Кішку» та ін. У цих думках сформувалися основні стильові ознаки жанру. Тут переважають образи страждання, страдницьких плачів і неймовірної туги за рідною землею. Особливо виразно це проявляється у експресивно-драматичній музичній мові, наповненій інтонаціями плачу, ридання, кризь які просочуються героїчні мотиви.

Історичні пісні як окремий жанр формуються у XIV-XV ст., розвинувши історичні тенденції давніх колядок, балад та інших жанрів. Найдавніші верстви змальовують важкий період в історії українського народу □ його боротьбу з татарами, страхітливі спустошення і насильства. Пісні цього кола за тематикою й музичним стилем тісно пов'язані з думами. Особливо яскравою тут є тема козацтва та його героїчна боротьба за волю народу □ наприклад, відома «Пісня про Байду».

Творилися історичні пісні в середовищі козаків. Їхня висока освіченість та грамотність зумовлювали постійний приплив зі сторони писемної літератури різноманітних тем, образів і засобів виразності. Історичні пісні здебільшого побутували в чоловічому, козацькому середовищі й для них характерним був гуртовий багатоголосний спів. Багата поетична образність, сильні патріотичні мотиви, яскраві музично-виразові засоби історичних дум і пісень привертати і продовжують привертати багатьох українських композиторів.

Церковна музика. У другій половині XV □ першій половині XVI ст. українська гимнографія ще міцно тримається давніх візантійських традицій, задовольняючи релігійні почуття та естетичні потреби людей. Одночасно церковне співоче мистецтво помітно демократизується, на що впливали реформаційні рухи, толерантність до західної культури. Музичне мистецтво набуває нових рис і прагне вдовольнити релігійну й естетичну свідомість нового часу.

Нова хвиля греко-візантійського та південнослов'янського впливу на Україну зміцнювала глибокі і традиційні зв'язки з середземноморською культурою. В Україні успішно засвоюється й розвивається пізньовізантійська та поствізантійська співоча культура, так званий каллофонний стиль (з грецької □ «прекрасно-звучний»). Продовжують розвиватися й досягають певної кульмінації наприкінці XVI □ середині XVII ст. такі основоположні мистецькі принципи, як почуття художньої міри, досконала форма, вдала рівновага звукового матеріалу й техніки його обробки, співвідношення загального мистецького задуму й декору.

У нотолінійних Ірмолоях псалми поширилися переважно у формі болгарського наспіву, на основі яких виникали місцеві мелодичні варіанти. Пізніше вони отримали численні багатоголосні

партесні обробки у формі мотетів, а згодом до них часто зверталися М. Березовський, Д. Борзнянський та А. Ведель.

Іншим популярним жанром, що виконувався на утрени церковних свят, були величання, їхнє виникнення пов'язане з іменем Філофея Монаха. Доволі швидко ці величання стають відомими в Україні та Східній Слов'янщині.

Величання (приспіву) за своїм змістом належали до додаткових співів святкових служб. Українська церковна практика особливої уваги надавала саме святковим відправам і тому природно, що ці додаткові співи так швидко з'являються в Україні.

Величання Філофея Монаха викликали в Україні певну творчу реакцію. У музично-стильовому плані з'являється місцевий мелодичний наспів. Виникає величання на честь київського князя Володимира, який хрестив Русь-Україну. Щодо мелодики величання князю Володимирі майже ідентичне іншим величанням; очевидно, всі вони співалися на одну і ту саму мелодію, що давало можливість при їхніх записах опускати ноти.

10. Філософська та науково-природнича думка

Філософські аспекти перекладної літератури. У другій половині XV ст. в Україні помітно активізувалося суспільно-культурне життя, що значною мірою було викликане зміною політичної ситуації □ відродженням автономного Київського князівства на чолі з Ольгердовичами □ Олельковичами, яке проіснувало з 1440 до 1471 р. Політичне відродження Київського князівства в середині XV ст. сприятливо вплинуло на його економічний та культурний розвиток. Саме тоді Київ стає центром раціоналістично-гуманістичного руху, який охопив українсько-білоруські землі Великого князівства Литовського.

Була розпочата відбудова пишних культових споруд Києва, піднято з руїн і Успенський собор лаври. Водночас активізується літературне життя в Києві. Зі стін Печерського монастиря виходять видатні пам'ятки українського книжкового мистецтва □ «Лістивиця» (1455 р.) та «Златоструй» (1474). Як уже згадувалось, у 1460 □ 1462 рр. було здійснено дві ґрунтовні редакції Києво-Печерського патерика. Звернення київських книжників до цього літературного джерела давнього Києва зумовлювалося реальним життям України того часу. Велика увага, яка була приділена в Патерику прославленню історичного минулого Києва, стояла в прямому зв'язку з прагненням князів повернути Києву роль головного центру всіх українських земель.

Цей перший український духовний ренесанс не вичерпується вказаними вище моментами. Якщо пильніше приглянутися до всієї доступної нам літературної продукції, що з'явилася тоді в Україні, то відразу впаде в око значна кількість перекладної літератури. Причому ця література писалася уже мовою, істотно наближеною до народно-розмовної.

За своїм ідейним спрямуванням ця література ділиться на три основні групи. Перша група □ це література релігійно-богословського змісту. Сюди в першу чергу треба зарахувати перекладені безпосередньо із старовірської мови старозавітні книги пророків Даниїла, Єремії, книги Руф, Естер, Пісні пісень та ін.

Друга група писемних пам'яток □ це література на морально-етичні теми. Сюди належать різні збірники морально-повчального характеру, повісті-притчі. Так, другою половиною XV ст. датуються перші українські редакції популярних у нас ще в XIII □ XIV ст. літературних збірників під назвами «Ізмарagd», «Пчола», а також світських повістей західноєвропейського походження □ «Александрії», «Троянської історії», «Сказання про індійське царство» та ін.

Третя група українських писемних пам'яток XV ст. □ це книги науково-природничого змісту; трактати з метафізики та логіки, різна астрономічна та астрологічна література. Саме в той час з'являються переклади книг науково-енциклопедичного характеру під загальною назвою «Арістотелеві врата», логічних трактатів середньовічного єврейського вченого Мойсея Маймоніда «Логічний словник» та ін. Поява цих творів у перекладі староукраїнською мовою засвідчує освітній рівень їх перекладачів і читачів, зростання серед культурної суспільної еліти інтересу до реального світу й людини.

Особливу увагу у цьому плані привертають так звані «Арістотелеві врата». Це своєрідна медична енциклопедія, яка виникла на арабському сході, а після хрестових походів через латинську та єврейську версії обійшла західноєвропейські та слов'янські літератури. Чи не вперше в українській писемності середньовіччя наводяться думки й імена великих арабських вчених і філософів Авіценни (Ібн Сіні) й Аверроеса (Ібн Рушда), а також античних авторів □ Арістотеля, Гіпократ, Галена та інших.

З проблем етики «Арістотелеві врата» порушували передовсім проблеми добра і зла, слова і безмовності (мовчання), віри в чудеса і магію, християнських чеснот.

Розв'язуючи проблему добра і зла, "Арістотелеві врата" пов'язують її з діяльністю людей. Людина створена для добрих справ, але чи чинить вона їх □ залежить від неї самої.

Природничі знання в перекладній літературі. Окрім філософських наук □ етики, логіки й онтології □ в перекладній літературі другої половини XV ст. у досить повному обсязі були представлені інші світські науки, зокрема медицина, математика й астрономія.

Медицина найповніше представлена у згадуваних «Арістотелевих вратах». Загалом ця праця присвячена розгляду таких проблем: 1. Медична систематизація й антропологія; 2. Практичне застосування медичних даних; 3. Загальна характеристика медицини як науки і лікарського мистецтва.

Порівняно значну інформацію містили перекладні твори про предмет і природу геометрії. Особливо багато прикладів з є у перекладних логіках та працях з астрономії. В «Логіці Авіасафа», наприклад, наводяться приклади з геометрії при поясненні логічних доведень. Тут йдеться, власне, про суть математики як дедуктивної науки. В цій же праці під кінець четвертого розділу викладено частину геометрії Евкліда: пояснюється будова й властивості рівнобічного трикутника.

При визначенні геометричних тіл точки і лінії позначаються буквами, які в ряді випадків замінені їхніми старослов'янськими відповідниками.

У перекладних логіках дається визначення кутів, точки, лінії площини, а також геометричного тіла в цілому. Ставиться, зокрема, питання, чи можна уявити собі три виміри тіла як наслідок руху точки. Визначається правомірність такого способу мислення, однак підкреслюється, що первісно в дійсності існує не точка, а тіло.

Важливе місце серед науково-природничої літератури, що з'явилася в Україні в другій половині XV ст., посідають книги, присвячені питанням астрономії. Причому зростання інтересу до астрономічної проблематики, яке спостерігаємо в Україні того часу, слід шукати в самому контексті епохи. В період високого Відродження (XV-XVI ст.) зацікавлення астрономією, як відомо, відчутно зросло. Викликане це було зрушеннями в натурфілософії, великими географічними відкриттями.

На протигагу чисто середньовічним поглядам на світобудову, ренесансна астрономія опиралась на античні космологічні системи. Найпопулярнішою була Арістотелева космологія, що визнавала серії концентричних сфер для пояснення обертання зір, Сонця, Місяця і планет. Астрономами, як правило, дотримувалися більш-менш досконалої системи, запропонованої Птолемеєм.

Появу та поширення в другій половині XV ст. праць типу «Космографії» і «Шестокрила» можна вважати новим, вищим етапом у розвитку астрономічної науки в Україні. В дусі наукових традицій доби Відродження ці книги несли в освічені верстви арістотелівське-птолемейське вчення про Всесвіт, руйнуючи тим самим попередні уявлення про світобудову. Всупереч традиційним середньовічним поглядам, за якими сонячні та місячні затемнення трактувалися виключно як «перст божий», наука безпомилково вираховувати та передбачати ці астрономічні явища, переносила їх із сфери надприродного у світ реальної природи.

Тема 3.5. Українська культура другої половини XVI □ першої половини XVII століття

План

1. Загальна характеристика періоду.
2. Освіта:
 - Острозька академія.
 - Братства та їхні школи.
 - Шкільництво уніатів.
 - Києво-Могилянській колегіум.
 - Єзуїтські колегіуми.
3. Книгописання.
4. Виникнення та розвиток друкарства в Україні.
5. Архітектура та містобудування.
6. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво

7. Літературна творчість..
8. Театр: текст і дійство.
9. Музика.
10. Наукові знання.
11. Історична думка.

Література.

1. Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія культури. Київ, 2004.
2. Історія української культури. У 5 т. Т.2. Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. Київ, 2001.
3. Власенко О.И., Зайончковский Ю.В. Культурология. Харків, 2008.
4. Культурология: українська та зарубіжна культура. Київ, 2004.
5. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ, 2001.
6. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. Київ, 2010.

1. Загальна характеристика періоду

Релігійно-національне і культурне відродження другої половини XVI □ першої половини XVII ст. обмежується двома подіями. 1569 р. □ Люблінська унія, яка означала включення основної частини українських земель до складу Речі Посполитої. 1648 р. □ початок українсько-польської війни і поєднаного з нею соціально-політичного руху, що вже в ході першого етапу цієї війни завершився утворенням Української козацької держави.

Об'єднання Польської і Литовської держав було проголошено на Люблінському сеймі 1569 р., тому це об'єднання стало відоме як Люблінська унія. Згідно з її умовами, Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єднувалися в одну державу □ Річ Посполиту. Напередодні Люблінської унії Підляське, Волинське, Брацлавське і Київське воєводства було відібрано від Великого князівства Литовського і включено до Корони □ польської частини Речі Посполитої. За умовами Люблінської унії польські шляхтичі й магнати отримали право набувати земельні маєтки на більшій частині України.

Політичні зміни супроводилися новими явищами в економічному житті. Впродовж XVI ст. на більшій частині Польщі і Галичини встановлюється фільварково-панщинна система, що призводить до повсюдного і повного закріпачення селян. Важливий етап □ останні два десятиріччя XVI ст. і перші два десятиріччя XVII ст. Це час могутніх козацьких повстань, які показали сучасникам впливовість і державотворчі можливості української козащини.

Реформа грецької церкви: унія, оновлення православ'я. Унія як підпорядкування східної церкви папі Римському. Під таким самим кутом зору розглядається унійна перспектива в книзі польського церковного письменника єзуїта Петра Скарги під назвою «Про єдність Божої Церкви» (видана у 1577 р.). Скарга переконував, що істинною є лише одна церква □ римо-католицька, тож найкорисніше для Русі було б відкинути помилки греків і об'єднатися з Римом. Тобто пропонувалася концепція регіональної унії — між Руською церквою Речі Посполитої та Римом, не беручи до уваги інші церковні спільноти східного обряду.

1589 р. було проголошено автокефалію російської церкви, митрополит якої став патріархом Московським і всієї Русі, що в підтексті містило претензії на українсько-білоруські землі. Останнє автоматично робило прихильниками унійної ідеї і короля, і політичні верхи Речі Посполитої.

У грудні 1595 р. у Ватикані представники Руської церкви підписали унію. Папська булла «Magnus Dominus» (Великий Господь) оголосила унію звершеною. Але в дійсності до цього було ще далеко. Агітація проти унії набрала в Україні ризьких форм. У жовтні 1596 р. на церковному соборі в Бересті уніати та православні не дійшли порозуміння. Тому продовжили соборувати окремо. Кожен із соборів розпочав з проголошення власної легітимності, а скінчив засудженням «відступників». Русь розділилася на дві нерівні половини. З одного боку, став православний загаль, а з іншого □ опинилися руські ієрархи-уніати майже без вірних. І на тих, і на других лягла тінь церковної анафемі. І тих, і других огорнув запал цілком світської ворожнечі. Починалося велике протистояння (вповні не розв'язане й донині), що перетворило Берестейську унію, задуману як інструмент порозуміння, на символ розбрату й ворожнечі, коли обом сторонам, захопленим стихією боротьби, судилося нарівні стати жертвами власної затятості.

Невипадково саме перелом XVI-XVII ст. був часом найбільшої інтенсивності в Україні реформаційних рухів.

Чи не головним наслідком активності релігійних реформаторів було те, що вони стимулювали активність традиційних церков на ниві релігійно-організаційній та освітній. Поділ

Київської митрополії на дві □ православну й унійну □ сприймався сучасниками і наступними поколіннями як національна трагедія, і справді, в ході збройних конфліктів цей розкол призводив до фанатизму, навіть кровопролиття. І все ж єдність обряду, спільність старокиївської церковної традиції вберегли український народ і українську культуру від розколу. Попри всі негативні наслідки конфесійної боротьби, змагання між релігіями і обрядами стало теж стимулом до активізації зусиль на ниві шкільництва, друкарства й науки, сприяло поживавленню богословської думки.

Реформи Петра Могили. Стрімкий вітер часу увірвався не лише в соціальний побут, але і в узвичаєний ритм духовного буття. Зовнішніми ознаками перемін стає оновлення буквально на очах двох поколінь церкви й школи, жвавий поступ лише недавно започаткованого власного друкарства, поява нових форм мистецтва і нових способів думання.

Петро Могила народився 1596 або 1597 р. у родині молдавських господарів. Через своїх двоюрідних сестер був посвоячений з найпомітнішими родинами Речі Посполитої, у тому числі князями: з князем Михайлом Вишневецьким та ін. Після повернення з освітньої мандрівки, Могила вступив на службу до польського короля і брав участь у битві з турками 1621 р. під Хотиним. Проте військова кар'єра не вабила молодого аристократа, а тим часом після смерті Захарії Копистенського звільнився один з найпрестижніших у православній ієрархії пост □ архімандрита Києво-Печерського монастиря. Тож 1627 р., ще навіть не прийнявши чернечого постригу, Могила був обраний архімандритом, а в листопаді 1632 р. став першим главою офіційно відновленої Руської православної церкви. Відтак на чолі Київської митрополії опинилася людина династичного роду, рівна серед рівних у колі перших осіб держави. Ця обставина не могла не віддунити сплеском ентузіазму, трактуючись як щасливий знак, символ повернення втраченої величі й слави.

Новий митрополит запровадив ряд нововведень, що внутрішньо зміцнили руську церкву. Його реформи виразно перегукуються з тими, котрі наприкінці XVI ст. оздоровили латинський церковний світ. Як і там, в їх основу були покладені два основні принципи: зміцнення внутрішньої церковної дисципліни і формування нового покоління церковнослужителів — освіченіших, енергійніших і підготовлених до пастирських обов'язків. Останній меті підпорядковувалися освітні новації, започаткована діяльність Києво-Могилянської академії.

Що стосується суто церковного життя, то тут було впроваджено чітку організаційну структуру епархій, деканатів і парафій. Одним із найважливіших досягнень стала також уніфікація літургії і затвердження 1646 р. збірника нових обов'язкових обрядів, відомого під назвою Требника Могили. Це величезний фоліант обсягом близько півтори тисячі сторінок, виданий Лаврською друкарнею 1646 р., був укладений самим Петром Могилою і його найближчими співробітниками. Готуючи його, митрополит здійснив масштабну редакційну роботу з відбору пастирських чинів зі слов'янських і грецьких текстів, які він доповнював перекладами з латинського ритуалу, коли відповідного тексту бракувало, а частину склав сам. Одночасно для освітніх потреб ним же був підготовлений перший православний катехізис з тлумаченням основних положень віри, обговорений 1640 р, а після схвалення чотирма православними патріархами видрукований 1645 р. у Києві.

1643 р. Могила урочисто канонізував усіх печерських угодників, понад сто мощей яких спочивало в печерах. Цього ж року з'явився друком текст молебну з поминанням небесних заступників українського народу – «святих, в Малой Росії просіявши». Під ширшим кутом зору варто оцінити й ініціативу митрополита у проведенні (переважно його власним коштом) масштабних реставраційних робіт у Києві, що повернули «з темряви підземної», як тоді писали, Десятинну церкву, Софійський собор, Трисвятительську церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі. Ці споруди, пов'язані з минулим княжою Русі, для людей того часу були не архітектурними пам'ятками, а матеріальним символом ідеї, задля якої будувалися. Відновлення княжих святинь, унаочнюючи безперервність традицій, перетворювалося на потужну ідеологічну акцію.

Важко переоцінити значення укладення й публікації під керівництвом Могили «Православного ісповідання віри» □ першого систематичного зведення віровчення православної церкви, першої символічної книги цієї конфесії. Це був один з поворотних моментів в розвитку не тільки української, але й вселенської церкви. «Ісповідання» було перекладене грецькою мовою, а згодом латинською, німецькою та французькою мовами і стало для інших церков основним джерелом інформації про православну догматику.

Дослідники зазначають, що релігійна толерантність належать до основних рис світогляду Петра Могили. Хоч він ставився до унії із значно більшою підозрою, ніж до латинського обряду, все ж прийшов до переконання про необхідність діалогу між двома гілками руської церкви. Характер проведених Могилою реформ передбачав великі зміни в церковному житті, які б круто піднесли роль церкви. Шлях до оновлення бачився через піднесення Києва – «трону митрополії».

2. Освіта.

Острозька слов'яно-греко-латинська академія. Заснування у приватних волинських володіннях першої української школи вищого рівня було закономірним явищем. Адже найсприятливіші умови для розвитку української культури на той час склалися саме у Східній Волині. Тут сильними були позиції православних магнатів, які мали можливість матеріально забезпечити шкільництво. Волинським магнатам для отримання посад в установах, де попередньо панувала українська мова, стало потрібне досконале володіння польською та латинською. Католицькі та протестантські школи Речі Посполитої, прямо чи посередньо сприяли колонізації української молоді.

Академію в Острозі заснував у 1576 р. Костянтин-Василь Костянтинович Острозький (1526–1608), найбільший магнат держави, відомий меценат, нащадок самого Володимира Святославича. При організації школи, як і всього культурно-видавничого центру в Острозі, зразком стали приватні католицькі і протестантські освітні осередки Речі Посполитої та деякі закордонні.

В основу діяльності було покладено традиційне для середньовічної Європи вивчення семи "вільних наук". Така програма обіймала предмети «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) та «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Проте новозаснована школа докорінно відрізнялася від західноєвропейських чи польських початкових та середніх шкіл насамперед своїм активним використанням греко-візантійської культурної спадщини та виразно національним характером. Православний характер школи зумовив вивчення церковнослов'янської мови. В Острозькій академії вперше серед українських шкіл викладання велося церковнослов'янською, грецькою та латинською мовами.

Починаючи з 1583 р., Острозьку школу сучасники часто називали «Академією». Фактично вона була середнім навчальним закладом. У певні періоди, за наявності висококваліфікованих фахівців могли впроваджуватись і окремі курси академічного рівня. У тодішніх умовах навіть магнат К.-В. Острозький не міг би добитися для своєї школи, антикатолицької за спрямуванням, прав вищого навчального закладу. Прерогатива надання університетських прав належала королю. В Україні вперше виникла світська публічна школа незалежна навіть від православної церкви. Світськими людьми були викладачі (бакалаври), більшість ректорів. Фактично в Острозі вперше було подолано монополію церкви в українській освіті.

Підготовка в стінах академії Біблії ініціювала вироблення певного стандарту церковнослов'янської мови. Це ж відбувалося і під час навчального процесу. Тому закономірно, що саме випускник академії Мелетій Смотрицький створив церковнослов'янську «Граматику» 1619 р. – найвідоміший твір давнього українського мовознавства.

Великим досягненням у діяльності школи було певне встановлення й української книжної мови. Цьому сприяв Дем'ян Наливайко, який послідовно супроводжував церковнослов'янські тексти своїх публікацій перекладами на українську мову.

Для потреб освіти водночас з академією в Острозі була заснована і друкарня. Організував видавництво близько 1578 р. засновник друкарства на землях України росіянин Іван Федоров. Він же очолив гурт технічних працівників, що випустив у світ шедевр давньоукраїнської поліграфії – Острозьку Біблію 1581 р.

Острог уславився як центр високої музичної культури, чому сприяло особисте замилювання князя Острозького до хорових співів. Ректор зацікавився хором при кафедральному Богоявленському соборі, а його учасниками були студенти.

Навколо академії утворився антикатолицький полемічний осередок. Він став одним із провідних православних центрів. Літературно-публіцистичний гурток готував відповіді на антиправославні твори католицьких авторитетів, переклади. Академія мала позитивний вплив на розвиток вищих українських шкіл. До них йшли вчителями випускники академії, постачалися учбові видання, рукописи із Острога.

Занепад академії, як і всього центру, розпочинається після смерті 1608 р. її патрона К.-В. Острозького, коли місто перейшло до спадкоємців-католиків. Висококваліфікованих викладачів

школи замінили її вихованці чи випадкові особи. Онука князя Островського Анна-Алоїза Ходкевич, інспірована єзуїтами, позбавила колегію дотацій, чим звела її до рівня початкової школи. Закрито навчальний заклад 1636 р.

Однак вироблена в академії система шкільництва, що ґрунтувалася на поєднанні українсько-візантійських традицій та певних досягнень європейської педагогіки та науки, не зникла безслідно. Сформований тут тип національного вищого навчального закладу православного спрямування □ слов'яно-греко-латинська академія □ був перенесений до Києва (1632), звідки поширився в Молдавське князівство (Ясси, 1640 р.), а після декількох невдалих спроб □ і до Москви (1687).

Виняткове значення Острога полягало в тому, що більшість культурно-освітніх та релігійних діячів тогочасної України і Білорусі були пов'язані з ним (зокрема патрон українського шкільництва, гетьман Петро Сагайдачний).

Через деякий час після Берестейської унії виникли й унійні братства. Хоч їх статuti переважно передбачали повне підпорядкування духівництву, тим не менше, ряд братств довго зберігав засаду виборності священників парафіянами. В окремих випадках протистояння православних та унійних братств спонукало обидві сторони активізувати культурно-освітню діяльність, підвищувати її рівень.

Братства та їхні школи. Одним із істотних чинників українського релігійного і національно-культурного відродження стали братства і засновані ними школи та друкарні. У православних країнах братства виникли тільки в українському і білоруському середовищі. На кінець 1585 р. українські міщани центральної частини Львова виробили статут своєї організації Успенського братства. Незабаром воно стало називатися також Ставропігійським на знак підпорядкування безпосередньо східним патріархам. Братство з самого початку вважало одним з основних завдань піднесення освітнього рівня населення. Наприкінці XVI □ на початку XVII ст. братства організовувалися в більшості міст Галичини, Холмщини, Підляшшя.

Львівське Успенське братство об'єднувало переважно представників середніх верств міського населення — насамперед ремісників і крамарів. У другій чверті XVII ст. керівні позиції у львівській Ставропігії належали вже найзаможнішим українським та грецьким купцям. Більшість братств не допускали до своїх рядів духовних осіб. Винятки становили Київське та Луцьке братства, де найвпливовішими членами були православні ченці та шляхтичі.

Львівська братська школа стала другою в Україні православною школою вищого, ніж початковий, рівня. Випередила її лише Острозька школа. Першим керівником Львівської братської школи був Стефан Зизаній, який був обізнаний з традиціями та потребами шкільної освіти в Україні. Характерною особливістю братської школи був її всестановий характер. Навчання в ній, як свідчать джерела, мало характер «українських студій». Разом з тим школа мала назву греко-слов'янської навіть після того, як в ній було запроваджено вивчення латинської мови.

Братські школи Львова і Вільнюса дали поштовх розвитку православного братського шкільництва в Україні, Білорусі й Литві. Близько 1615 р. одночасно засновані Київська братська школа і саме Київське Богоявленське братство. Засноване 1617 р. Луцьке братство незабаром також створило школу вищого типу.

Унійні школи. Незважаючи на гостроту протистояння православних і прибічників унії, на освітній ниві вони робили спільну справу. Загроза втратити вірних на користь унії була одним з мотивів зусиль православних на ниві шкільництва. Унійна церква також вважала освіту засобом повернути на свій бік православних, незадоволених низьким рівнем традиційної освіти. Подібно, як релігійна полеміка сприяла активізації літератури, своєрідне змагання різних концепцій в галузі шкільної освіти сприяло підвищенню рівня всіх шкіл.

Києво-Могилянський колегіум. Одним з найцікавіших феноменів української культури XVII-XVIII ст. був Києво-Могилянський колегіум, згодом академія. Безпосереднім попередником цього вищого навчального закладу була Київська братська школа. У Києві українська братська школа могла розвиватися вільніше, ніж братські школи у Львові та Луцьку, оскільки перебувала під захистом козаків. Те, що засновник і фактичний керівник школи Іван Борецький став тоді ж київським православним митрополитом, дуже сприяло авторитетові братського навчального закладу.

1627 р. архімандритом Києво-Печерської лаври став Петро Могила. Він задумав влаштувати школу при лаврі, причому більшою мірою, ніж братство, наслідував західноєвропейські зразки. Можливість конкуренції з братською школою нової школи, викликала незадоволення серед населення Києва, козаків і пов'язаного з ними духовенства. Під тиском братства Петро Могила змушений був погодитися на злиття лаврської школи з братською,

причому об'єднана школа 1632 р. стала функціонувати на Подолі, на місці колишньої школи братства. Братство визнало Петра Могила фундатором школи і погодилося підпорядковуватися йому як старшому братові і покровителю.

Серед студентів академії значний відсоток становили вихідці з міст усіх частин України. Вона стала загальноукраїнським всестановим вищим навчальним закладом і згуртувала навколо себе найвідоміших культурно-освітніх діячів, вчених, літераторів. Саме завдяки діяльності академії та Києво-Печерської друкарні Київ знову став найвизначнішим культурним осередком України.

На відміну від своїх попередників Києво-Могилянській колегіум був стабільним, юридично забезпеченим і матеріально незалежним навчальним закладом, і це стало запорукою його тривалості. Стабільність існування забезпечували значні кошти, що їх Петро Могила заповів Києво-Братському Богоявленському монастиреві спеціально на утримання колегіуму. Петро Могила заповів за десять днів до смерті також бібліотеку різними мовами, яку збирав усе життя.

Структура Києво-Могилянського колегіуму: після закінчення класів («шкіл») інфіми, граматики, синтаксими, поетики, риторики, учні вивчали філософію. В курсі філософії розглядалися і богословські питання. З риторику була тісно пов'язана поетика, яка мала на меті дати учням основи знань про мистецтво поезії. Одне з центральних місць в колегіумі займала філософія. Поряд з чисто філософською та богословською тематикою в курсах філософії розглядалися проблеми природознавства, в тому числі фізики.

Внаслідок діяльності Києво-Могилянського колегіуму в Україні зростала кількість освічених людей, учителів початкових шкіл. Сирієць Павло Алеппський, який проїздив у 1654 і 1657 рр. через Україну, зазначав у своїх подорожніх записках, що тут чимало чоловіків і навіть жінок були письменними.

Навчання в Києво-Могилянському колегіумі давало добру підготовку для продовження освіти в європейських університетах, в тому числі і в найкращих з них. Таким чином, Києво-Могилянський колегіум включався в загальноєвропейську освітню систему, сприяв інтеграції України в культуру регіону і всієї Європи.

Єзуїтські колегіуми. Головним опонентом у боротьбі за душі вірних були єзуїти, члени Товариства Ісусового □ затвердженого папською курією 1540 р. католицького чернечого ордену нового типу, націленого на активну освітньо-пропагандистську роботу серед мирян. Орден єзуїтів упродовж другої половини XVI ст. запровадив нову систему освіти, що відповідала потребам релігійного оновлення завдяки поєднанню здобутків гуманізму і Реформації. Оскільки ж головною метою нового шкільництва було розповсюдження католицької віри, то, аби якнайширше привабити молодь, її навчали й утримували в колегіях безкоштовно, водночас офіційно проголосивши принцип терпимості до віросповідання учнів-некатоликів. Для основної ж маси шляхетського та міського загалу переваги єзуїтської школи були надто очевидними: вона безкоштовно давала добру освіту, блискучі знання латини і навички пристойної поведінки.

У середині XVII ст. на Україні діяло понад п'ятнадцять єзуїтських колегіумів, серед них – у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському. В них навчалось по декілька сотень осіб. Ставлення українського загалу до єзуїтських навчальних закладів було однозначним. Сучасники небезпідставно пов'язували вплив православної молоді до католицизму з освітньою діяльністю єзуїтів. Члени ордену справді були вправними «ловцями душ», здобуваючи все нових і нових вірних не лобовою пропагандою (навчання релігії як окремої дисципліни в колегіях взагалі не практикувалося), а завдяки продуманим засобам впливу на світ емоцій молодої людини. Блиск ерудиції і манер професорів, пишні театралізовані процесії, шкільні вистави на релігійну тематику, хоріві декламації, однаково приваблювали і юнаків-католиків, і юнаків-православних. Для останніх це нерідко мало кардинальні наслідки, спершу обертаючись некорисними для руського духівництва порівняннями, а далі (не без допомоги єзуїта-наставника) — і зміною релігії.

Приклади помітних осіб, таких як Богдан Хмельницький або Лазар Баранович, показують, що навчання в колегіях не обов'язково призводило до переходу в католицизм.

3. Книгописання

Період кінця XVI □ першої половини XVII ст. можна назвати часом розквіту української книжкової культури. Таке піднесення позначилось і на мистецькому оформленні, і на тематиці та мові рукописних пам'яток. Важливим стимулом до активізації книгописання стала поява українського друкарства. З одного боку, друкована книжка збагатила репертуар новими пам'ятками і, зрозуміло, виграла порівняно з рукописною за якістю виконання та мобільністю

виготовлення. З іншого □ друковані видання викликали так звану читацьку спрагу на книжку, тоді як самі друковані книжки цієї спраги вдовольнити не могли. Адже можливості друкарень ще не відповідали рівневі попиту на їхню продукцію, друкована книжка коштувала набагато дорожче за рукописну.

Найяскравішою серед церковних пам'яток, де виразно присутня українська мова, є Пересопницьке Євангеліє 1556□1561 рр. — найраніший повний текст перекладу канонічного Євангелія з церковнослов'янської українською книжною мовою.

Найчастіше, судячи з кількості копій, переписували богослужбові книжки. Відчутно збагатилася тематика художньої літератури, зокрема за рахунок нових перекладів. Надзвичайно популярною в Україні була "Александрія". Від середини XVII ст. в Україні відомі переклади "Історії Троянської війни" Гвідо де Колумна, "Повісті про Юдейську війну" Йосифа Флавія.

Книгописні осередки. У другій половині XVI ст. основними осередками виробництва книжок, як і раніше, залишалися монастирі: київські (Печерський, Михайлівський), галицькі (Унівський, Спаський), волинські (Зимненський, Пересопницький).

Книгозбірні. Найбільша кількість рукописних пам'яток осідала в монастирських бібліотеках. Основну частину фонду монастирських бібліотек становили рукописні пам'ятки, причому не лише українські, а й білоруські, російські, латинські, польські, грецькі. Сюди входили й друковані книжки. За тематикою склад бібліотек був досить різноманітним. Окрім літургійних книжок (Євангелій, Апостолів, Служебників), тут зберігалися й книжки, зокрема Патерики, Прологи, патристичні пам'ятки (найчастіше представлені збірками творів Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскина та ін.

Книжковий обмін. Упродовж другої половини XVI □ першої половини XVII ст. організована торгівля книжками в Україні навряд чи існувала. Рукописи продавали спорадично самі переписувачі чи їх пізніші власники. Збереглося порівняно небагато записів у рукописах, де зазначено ціну кодексу. Протягом другої половини XVI □ першої половини XVII ст. рукописні пам'ятки коштували досить дорого □ від 5 до 20 золотих, залежно від майстерності та часу виготовлення. (Щоб купити книжку вартістю 5 золотих, тесляреві потрібно було працювати приблизно 30 днів).

Загалом джерельні факти, які свідчать про піднесення українського книгописання в той час, дозволяють сформулювати важливі висновки. Рукописна книжка проникла в багато сфер духовного життя, зокрема в ті ділянки, яких не могла охопити книжка друкована. Контакти із західним католицьким світом ставали дедалі тіснішими. Відтак розвиток рукописної книжності в Україні значною мірою відбувався в контексті загальноєвропейських культурних процесів.

4. Виникнення та розвиток друкарства в Україні

Львівська друкарня Івана Федорова. Складовою частиною загального піднесення культури протягом останніх десятиріч XVI □ першої половини XVII ст. закономірно став і розвиток друкарства. Заснування перших друкарень у Львові і Острозі припадає на час піднесення суспільно-політичного руху. Водночас це була доба, коли і освіченому духовенству стала зрозумілою потреба забезпечити всі храми церковно-літургійними книгами і добитися такої уніфікації тексту цих книг. Потрібна була саме друкована книга. Необхідною вона стала в цей час і для шкіл.

Іван Федорова, який перед тим працював у Москві й білоруському містечку Заблудові, прибув до Львова, коли тут активізувалася політична й культурна діяльність міщан.

У лютому 1573 р. львівська друкарня почала працювати, а через рік закінчила друкування Діянь і послань апостольських □ книги, яку скорочено називали Апостолом. Перевидаючи Апостол, раніше надрукований у Москві, Іван Федоров наблизив правопис до загальноприйнятого в Україні, істотно доповнив вступну частину, збагатив орнаментику. Того ж 1574 р. Іван Федоров надрукував перший у Східній Європі друкований підручник — Буквар. Для його укладання використано відомі раніше рукописні посібники для вивчення грамоти, граматичні статті з рукописних збірників різного походження, в тому числі й білорусько-українських. Книжка призначалася для дітей, які вивчали кириличну писемність.

Видавнича діяльність князя Острозького. Попри початкові успіхи Івана Федорова, вести самостійну друкарню йому було нелегко. Тому 1575 р. він вступив на службу до князя Костянтина Острозького. Запрошення друкаря на службу до Острога пояснюється насамперед наміром князя видати церковнослов'янську Біблію, але поки готувався її текст, друкар отримував інші доручення.

Першим острозьким виданням була грецько-церковнослов'янська «Азбука» (Буквар) 1578 р. Справжнім шедевром друкарської майстерності стала Острозька Біблія, завершена 1581 р. За основу прийнято список Генадіївської Біблії, отриманий з Москви, а до редагування залучалися також грецькі, латинські, чеські тексти біблійних книг. На титульному аркуші підкреслювалося, що книга є докладним перекладом з грецької Біблії семидесяти толковників (Септуагінти). Острозьке видання Біблії було передруковано в Москві 1663 р. і служило основою для багатьох наступних перевидань.

Незабаром після закінчення праці над Біблією Іван Федоров повернувся до Львова і розпочав підготовку обладнання для нової власної друкарні. Смерть перешкодила виконати ці плани. У грудні 1583 р. Іван Федоров помер у Львові.

Друкарні Львівського братства та Києво-Печерської лаври.

Львівська друкарня діяла як братська з 1591 до 1788 рр., після чого перейшла до Ставропігійського інституту. Київська лаврська друкарня працювала три сторіччя. Після закриття Києво-Печерської лаври її приміщення і обладнання до 1941 р. використовувалося друкарнею Академії наук України; нині в її будинку Музей книги і друкарства України.

Разом в Україні з 1574 — 1648 рр. діяло 25 друкарень. З них 17 належали українцям і видавали книжки переважно церковнослов'янською і українською мовами, 7 друкарень вели книговидавництва латинською і польською мовами.

5. Архітектура та містобудування

Друга половина XVI □ -перша половина XVII ст. □ якісно новий етап у розвитку архітектури та містобудування на українських землях. Він пов'язаний з діяльністю приїжджих європейських будівничих (перед початком XVII ст. майже виключно італійців), які надали мурованій архітектурі українських земель яскраво виражених рис пізньоренесансного будівництва. Від 1560-х рр., італійські будівничі постійно перебували на службі у найвпливовішого з тогочасних українських магнатів князя Острозького.

Це був період активного будівництва укріплених замків. Найпоширенішим напрямом тут виступає перебудова давніх фортець. До найяскравіших прикладів належить Острог, де в ансамблі замку з'явилася Кругла вежа, яка є однією з класичних пам'яток ренесансного оборонного будівництва. У середині XVII ст. істотно перебудовано комплекс споруд замку Острозьких у Дубно. Ще в 1561 □ 1571 рр. докорінно перебудовано третю найважливішу на території Волині резиденцію цього наймогутнішого українського княжого роду □ замок у Старокостянтинові. Ґрунтовно перебудовано на початку XVII ст. слід згадати Олеський замок біля Львова,.

Значного поширення набуло світське муроване будівництво у містах. Тут на перший план висувається Львів з його ренесансною забудовою Ринкової площі. Центром ансамблю була ратуша. Будинок багатого купця грецького походження Константина Корнякта. Будівля отримала просторий внутрішній двір, обрамлений з трьох сторін обширними відкритими галереями з аркадами □ унікальний у львівській житловій забудові приклад перенесення на місцевий ґрунт характерного елемента італійських палаццо з відкритими лоджіями.

У Львові побудовано (у 1591-1630 рр.) Успенську церкву з вежею Корнякта. В ансамбль з церквою входить також невелика каплиця Трьох святих.

Від цього часу вперше до нас дійшло чимало оригінальних зразків дерев'яної церковної архітектури та їхні описи. Правда, вони досить нерівномірно розподілені за окремими регіональними школами — найбагатші на пам'ятки перемишльсько-львівський регіон та Волинь.

Серед пам'яток, які умовно можна віднести до перемишльсько-львівського кола, виділяється група церков на терені Розточчя, серед них декілька дуже близьких між собою будівель: церква Собору архангела Михаїла 1598 р. у Волі-Висоцькій поблизу Жовкви; та близькі до неї збережені на території Польщі церква Різдва Богородиці у Горайці (1586) і церква св. великомучениці Параскеви у Радружі. Це тридільні триверхі храми з шатровими завершеннями наві на невисокому четверику, що демонструє найдавніші традиції українського дерев'яного будівництва.

Сакральне будівництво католиків, євреїв, мусульман. Нова львівська костельна архітектура бере свій початок від 1600 р., коли розпочато будівництво комплексу монастиря бернардинів.

Практично одночасно з костьолом бернардинів, споруджуваним в традиціях італійської архітектури середини XVI ст., у Львові тривало будівництво першої на місцевому ґрунті споруди стилю бароко □ костьолу єзуїтів. Збудований за проектом єзуїтського архітектора Джакомо Біріано, він переніс до Львова римське бароко у його єзуїтському варіанті.

З-поміж храмів першої половини XVII ст., безперечно, найвизначнішим є парафіяльний костюл св. Лаврентія у Жовкві. Важливим регіоном розвитку храмової архітектури західної традиції у першій половині XVII ст. стала Волинь. До найвизначніших католицьких храмів Волині належить споруджений у 1635-1640 рр. монументальний Троїцький костюл в Олиці.

Архітектура розглядуваного століття вперше на українських землях представлена цілим рядом синагог, що збереглися у різних регіонах України. Львівську синагога «Золота Роза» (збереглася лише західна стіна). Приклад з Волинського регіону дає синагога в Луцьку, збудована у 1626 р. Вона примикала до міських укріплень, тому до її ансамблю входить оборонна вежа. Характерними зразками цього напрямку будівництва на Поділлі виступають оборонні синагоги у Гусятині та Сатанові. 1589 р. датується синагога у Шаргороді.

На території Криму вціліло декілька зразків мусульманської архітектури розглядуваного століття □ як культового, так і світського характеру. З-поміж них насамперед виділяються мечеті, найважливішою з яких є мечеть Джума Джамі (1554) в Євпаторії, яку спорудив знаменитий архітектор Ходжа Сінан. У Феодосії вціліла мечеть Муфті Джамі (1623).

6. Образотворче і декоративно-ужиткове мистецтво

Нова мистецька епоха стала органічним продовженням на новому історичному ґрунті традиції, виробленої після прийняття християнства й утвердження побудованої на його засадах мистецької культури східно-християнського зразка. В умовах нового етапу розвитку мистецької культури, який розпочинається з другої половини XVI ст., монументальне малярство дедалі більше втрачає позиції.

Іконопис. Станкове малярство другої половини XVI □ першої половини XVII ст. переживало процес завершення розвитку ансамблю й початок нового етапу його еволюції, впродовж якого зберігалися роль і значення іконопису та розвивався світський напрям малярства □ портретний жанр. Ікони отримали різьбарське обрамлення. Класичний чотирирядний варіант іконостаса остаточно установився на другу половину XVI ст., поряд з ним зберігався давній дворядний.

Це був період інтенсивного розвитку на західноукраїнських землях малярського напрямку західноєвропейської орієнтації. З цього часу вперше збереглася порівняно більша кількість творів, які дозволяють докладніше простежити шляхи його еволюції. Найхарактернішою з них є двостороння ікона з латинського кафедрального костюлу «Розп'яття з страстями десяти тисяч воїнів фіванського легіону □ зняття з хреста з донатором».

За наявними архівними відомостями, впродовж другої половини століття у Львові працювало лише декілька майстрів польського походження. Кількість їх збільшилася наприкінці століття в період створення самостійного цеху малярів-католиків. Відомі твори даного малярського середовища □ «Новозавітна Трійця» з костюлу бернардинів у Львові. Поряд з ними виникали і по справжньому видатні твори, як «Св. Миколай», монументальний образ з головного вітваря одного з львівських костюлів «Мадонна у славі з святими».

Світське портретне малярство. Поширення світського портретного малярства з другої половини XVI ст. обумовлюється природою самого жанру та його побутуванням. Портрет Яна Гербурта демонструє розквіт традиції сакрального портрета. Надалі він втратив панівні позиції й відійшов на другий план. Портрет Константина Корнякта (1603 р.). Класичним зразком львівського портретного малярства першої половини XVII ст. є портрет воєводи Івана Даниловича.

Єдиною збереженою на українських землях пам'яткою батального малярства першої половини XVII ст. є монументальна «Битва під Клушино» В основі її композиції лежить один з принципів західноєвропейського батального малярства XVI ст. Поле битви з високим горизонтом заповнене численними дрібними фігурками; полководець □ головний герой та замовник □ виділений лише двома вершниками супроводу та прапорцем. Вважається, що картину виконано на замовлення коронного гетьмана Польщі Станіслава Жолкевського, під керівництвом якого під Клушино 1610 р. було розгромлено війська царя Василя Шуйського.

Мініатюра в рукописній книзі. Головною його пам'яткою є мініатюри Пересопницького Євангелія 1556-1561 рр. Ці мініатюри репрезентують найвищий професійний рівень книжкового малярства, як і українського малярства загалом. З початком XVII ст. книжкове малярство виходить з мистецької практики. Її місце зайняв новий для мистецької практики українських земель вид мистецтва □ гравюра.

Книжкова гравюра. Уперше з гравюрою українська мистецька культура зіткнулася у краківському виданні Октоїха Швайпольта Фіюля 1491 р. Вміщене тут «Розп'яття» походить з

майстерні німецького гравера. Аналогічним шляхом пішло українське друкарство на початках історії. Гравюру фронтиспіса львівського Апостола 1574 р. «Євангеліст Лука» виконав краківський німець Вендель Шарфенберг.

Першим багатоілюстрованим львівським виданням став Анфологійон 1638 р., в якому дебютував один з найактивніших майстрів тієї доби –Ілля.

Від самого початку виникнення київського друкарства гравюри з'являються і на сторінках його видань. Анфологійон 1619 р. є першим в історії українського мистецтва багато ілюстрованим виданням: його прикрашає 29 гравюр, причому 24 з них виконані спеціально для даного видання. Серед них перші дереворити українських святих Володимира, Бориса, Гліба, Антонія та Феодосія Печерських.

В українській гравюрі першої половини XVII ст. виразно домінувала книжкова ілюстрація.

Скульптура. Від кінця XVI ст. складається нова українська традиція скульптури, яка знаходить поширення насамперед у декоративному різьбленні в дереві. Найважливіші з відомих досягнень раннього різьблення належать львівському мистецтву й характеризуються найперше іконостасом церкви Святих П'ятниць. Це перша збережена пам'ятка того напрямку розвитку різьблення, який посів панівне місце у мистецькій культурі XVII ст.

Скульптура європейської традиції на західноукраїнських землях існувала і перед серединою XVI ст., проте її розвиток тепер став новим явищем у мистецькому процесі.

До ранніх пам'яток належать втрачений надгробок князя К. І. Острозького з Успенського собору Києво-Печерської лаври та померлого у 1574 р. Олександра Ванька Лагодовського з монастирської Успенської церкви в Уневі □ єдині відомі зразки надгробної скульптури з кириличними написами.

Започаткована на львівському ґрунті в останній чверті XVI ст. традиція надгробної скульптури була продовжена у першій половині наступного століття. Найранішим збереженим її зразком є фігура львівського архієпископа Яна Замойського з його надгробка у Кафедральному костюлі Львова.

Декоративно-ужиткове мистецтво. У другій половині XVI □ першій половині XVII ст. ужиткове мистецтво переживало період справжнього розквіту. Найважливішими залишалися види, пов'язані з обробкою металів, серед яких домінувало золотарство. Найактивнішим його центром на українських землях був Львів. У першій половині XVII ст. активізується київське золотарство. Оригінальні пам'ятки золотарства тієї доби нечисленні, їхню основу складають речі церковного призначення.

Раннім датованим оригінальним зразком київського золотарства є срібний гравійований ручний хрест 1622 р. □ дар гетьмана Петра Сагайдачного київській братській церкві Богоявлення. Найвідомішою пам'яткою такого роду є срібний напрестольний хрест Успенської церкви у Львові. Продовжується опрацювання ікон, зброї, виготовлення прикрас.

Поза золотарством активно розвивалися відливання дзвонів та гармат. Важливим осередком відливання дзвонів залишався Львів. Найраніші збережені тут зразки — великі дзвони домініканського («Ісая», 1584) та бернардинського (1589) монастирів. Давнім осередком українського ливарництва був Київ, зразком діяльності його майстрів є дзвін 1649 р. з с. Росович на Київщині.

Активно розвивалося й виробництво гармат. Найважливішим осередком їх виготовлення був Львів. До ранніх зразків належать гармата майстра Леонарда Герле 1570□1571 рр. «Орел» з багатим декоративним оздобленням та гармата його сина Мельхіора Герле.

Новим явищем у мистецькій практиці епохи було виробництво годинників.

Розглядуваний період становив також важливий етап у розвитку керамічного виробництва на українських землях. Традиційно воно розвивалося в двох напрямках: посуд повсякденного вжитку широких верств суспільства та декоративні вироби, призначені для заможніших його прошарків.

Новий етап у розвитку меблевого виробництва на українських землях. Меблі цього часу багато прикрашалися різьбленням. Прикладом таких меблів малих форм може бути фрагмент лавок з монастиря бернардинів у Львові та їхні оригінальні фрагменти, використані у встановленій у костюлі копії початку XX ст. Значного поширення набула також малярська декорація меблів, найкращим прикладом якої є лавки у каплиці Боїмів.

За сто років перед серединою XVII ст. мистецька культура українських земель пройшла складний шлях розвитку, визначальним моментом якого став перелом у розвитку мистецького життя. Він відбувався на ґрунті власної традиції, але за умов дії відмінних історично-культурних

факторів. Найголовнішим серед них було остаточне звернення в бік західноєвропейських мистецьких течій. Таке звернення аж ніяк не означало підпорядкування мистецького процесу на українських землях законам розвитку західноєвропейського мистецтва. Акцент на власній традиції, мистецький процес як її саморозвиток в умовах нової історичної епохи становлять суть мистецького життя українських земель цього переломного періоду.

7. Літературна творчість

Іван Вишенський та його опоненти. У другій половині XVI ст. Україна тісніше залучається до загальноєвропейських культурних процесів. Ознакою цього стало розширення діапазону взаємодії традиційних форм культури та нових явищ, пов'язаних з ренесансно-реформаційним комплексом.

Типовим письменником кризової ситуації був Іван Вишенський. Єдиний із 17 відомих його творів, надрукований за життя автора, □ «Писаніє к утікшим от православної віри єпископом» (1598). Вишенський свій яскравий таланти поставив на службу боротьбі проти всього того, що, на його думку, загрожувало рідному народові, його вірі й традиціям.

Обґрунтування необхідності врятування нації й освіти звучить на повний голос у «Пересторозі...» □ анонімній пам'ятці початку XVII ст., написаній кимсь, близьким до братств.

Гнівна характеристика єпископів, що перейшли на унію, приписування дияволу підступів проти православ'я □ риси, які дозволяють припустити певний вплив на «Пересторогу» поглядів Вишенського. Але, на відміну від Вишенського, автор обстоює потребу «наук» (тобто освіти), саме відсутність їх □ то найбільше зло. Причиною занепаду власної державності автор вважає занедбання освіти, те, що русини будували церкви, а не школи. Тому дуже високо автор оцінює освітницьку діяльність князя Костянтина Острозького.

Полемічна проза. Істотні зрушення в літературному процесі другої половини XVI ст. пов'язані з українською полемічною прозою. Остаточному окресленню її концептуальної основи й художніх параметрів сприяло кілька факторів, а серед них □ творчість польського церковного діяча і письменника Петра Скарги. У його трактаті «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем і про грецьке відступництво від цієї єдності» (1577) ґрунтовно розглядалась історія взаємин християн двох конфесій, висувалася програма врегулювання їхніх стосунків на засадах Флорентійської унії 1439 р., що означало б підпорядкування православ'я католицькому Риму. Публіцистичний таланти автора викликав у середовищі православних діячів велике занепокоєння. Антикатолицьку інтерпретацію міжцерковних стосунків і догматичних розходжень мусив, у першу чергу, дати Острозький гурток книжників.

Наприкінці XVI ст. першим включився в полеміку Герасим Смотрицький, видавши книгу «Ключ Царства Небесного» (1587).

Іншими були зміст і форма наступного твору одного з діячів Острозького православного гуртка □ книги Василя Суразького «О единой истинной православной вірі і о святой соборной апостольской Церкві» (1588). Справжнє ім'я автора невідоме. Твір обґрунтовує правдивість православ'я на противагу католицтву.

Після Берестейського собору 1596 р. у творах книжників з Острога головною темою стає захист zagrożених позицій православ'я. Найпомітнішим серед ранніх полемічних творів став написаний на замовлення князя Костянтина Острозького і виданий на початку 1598 р. в Острозі руською мовою трактат під назвою «Апокрисис» (Відповідь).

Автор цього твору підписався псевдонімом Христофор Філалет (Христоносець Правдолюб), під яким, найімовірніше, ховалася довірена особа старого князя, протестант з Великопольщі Мартин Броневський. «Апокрисис» □ це одна з вершин високої полеміки, книга, позначена яскравим літературним хистом і майстерністю досвідченого диспутанта, який влучною логікою б'є по слабких місцях опонента. Саме в «Апокрисисі» було сформульовано програму, на яку впродовж десятиліть спиратиметься українська опозиція.

Найталановитішим письменником в уніатському середовищі був один з головних будівничих унії □ Іпатій Потій, володимирсько-берестейський єпископ, а з 1599 р. до смерті в 1613 р. □ київський унійний митрополит. Йому з достатньою підставою приписують низку анонімно виданих творів: «Унія, альбо виклад предніших артикулов» (1595), «Гармонія, альбо согласіє віри...» (1608).

Відповіддю на книги Потія став твір Мелетія Смотрицького «Тренос тобто плач единой святой соборной апостольской церкви східной віри». Надруковано цю книжку під псевдонімом. Найбільше враження на сучасників справляв написаний ритмізованою прозою «Тренос, або лемент» □ плач

Церкви, персоніфікованої в образі матері, якій зрада власних дітей болить більше, ніж переслідування від прямих супротивників. Відхід від церкви православних магнатів порівнюється з втратою дорогоцінних оздоб на короні матері-церкви.

Сила і значення «Треносу» полягали в тому, щоб пробудити волю до діяльності, щоб запобігти подальшому розкладові й загибелі.

Фундаментальні твори моголянського гуртка – «Православне ісповідання віри», «Требник» і «Літос» створено Моголою спільно з його співробітниками. «Літос» є достойним завершенням української полемічної літератури першої половини XVII ст. Написаний як відсіч на закиди Касіяна Саковича у книзі «Епанортозіс albo Perspectiva...», «Літос» захищає з позицій традиційного богослов'я православні обряди й богослужіння, полемізує з католицькими поглядами на походження Святого Духа і про примат римських пап. У творі з пошаною говориться про римський обряд, не відкидається ідея зближення церков, але категорично заперечується можливість підпорядкування православних пап.

Поезія. На ґрунті досвіду новолатинської літератури та українського фольклору до половини XVI ст. складається новий для України вид літературної творчості □ книжні вірші.

Серед віршованих творів першої половини XVII ст. виділяється ряд таких, які були написані з нагоди смерті тієї чи іншої видатної особи. В одній з найвизначніших пам'яток – «Віршах на погреб Петра Конашевича-Сагайдачного» Касіяна Саковича (1622) □ прочитується концепція розвитку поезії, що орієнтувалася на античні зразки, усвідомлення потреби писати «простою мовою» і прославити своїх героїв.

8. Театр: текст і дійство

Шкільний і народно-містеріальний театр. Доба Відродження в країнах Західної Європи започаткувала нову форму театру: в гуманістичних школах Італії, а згодом Німеччини, Франції почали виконувати в оригіналах комедії римських драматургів Плавта і Теренція, інших авторів. Викладачі шкіл, починаючи з 30-х рр. XVI ст., стали писати власні латиномовні п'єси для школярів, які їх виконували з дидактичною метою за шкільними програмами. Питання про початок українського театру шкільного, ярмаркового та народно-містеріального типу досі залишається недостатньо з'ясованим через брак відповідних документів.

Шкільні декламації. І. Франко припускав, що коли не першим, то все ж таки основним розсадником релігійної драми наприкінці XVI ст. стала Острозька академія. Другим після Острога осередком релігійної драми І. Франко цілком слушно вважав Львівську братську школу, засновану 1586 р. Про вистави в обох цих закладах освіти залишив свідчення І. Вишенський. Це найраніші писемні свідчення про існування і популярність драматичних вистав у православному середовищі України.

Декламації згідно з тогочасними поетиками єзуїтського шкільного театру поділялися на дві категорії — класні і святкові; вони виконувалися без сценічної атрибутики, однак в окремих випадках, за урочистих обставин, скупе сценічне оформлення допускалося. Вони мали форму привітань, надгробних промов, послань та ін.

Містерія. Перша половина XVII ст. дала українському театрові зразки української духовної драми □ містерії, пов'язаної з поетикою шкільного театру. І. Франко знайшов «Слово о збуреню пекла», створене на Волині у першій половині XVII ст. В основу сюжету драми покладено апокрифічне Никодимове Євангеліє, зокрема другу його частину, в якій розповідається про народження, муки, смерть і воскресіння Ісуса Христа та його прихід до пекла і визволення звідти душ праведників.

Ярмаркові вистави. Інтермедії. Фарс. До першої половини XVII ст. належать перші зразки української побутової драми □ так звані інтермедії. Найраніші відомі зразки комедійних сцен □ це дві інтермедії, показані після другої і третьої дій містерії львів'янина, бакалавра філософії Якуба Гаватовича «Трагедія, або Образ смерті пресвятого Іоанна Хрестителя, посланця Божого» на ярмарку в містечку Кам'янці-Струмиловій 29 серпня 1619 р. і того ж року надруковані.

Сюжет цих комедійних сцен ґрунтується на матеріалі української народної творчості та побуту: у першій з них є мотив народної приказки «купив kota в мішку»; в основу другої покладено народне оповідання про найкращий сон. Герої обох інтермедій □ прості селяни, які розмовляють народною мовою.

Водночас із виставою і публікацією українських інтермедій до польської драми Я. Гаватовича була видана анонімна пам'ятка українського театру «Трагедія руська». Вона складається з прологу, трьох дій й епілогу. Дійові особи розмовляють народною українською

мовою із значною кількістю полонізмів. Зміст цієї комедії ріднить її з численними зразками української народної творчості, в яких висміюються хтивий піп і зла попадя. Бурлескний стиль п'єси вказує на близькість її до народного театру та інтермедій.

Названа п'єси □ це переконливі докази, що з кінця XVI ст. і в першій половині XVII ст. в Україні побутував не тільки шкільний театр у початковій стадії, у вигляді декламацій, а й народно-ярмарковий та містеріальний театр, що істотно поширює загальний спектр українського театру на початках його існування.

Вертеп. До кінця XVI □ першої половини XVII ст. належать і початки лялькового народного театру □ вертепу.

Польський етнограф Е. Ізопольський так описав вертеп: «Мала скриня, збудована у вигляді триповерхового палацу з галереєю, висунутою з третього поверху, на якій безнастанно несуть варту група солдатів і барабанщик, називається в Україні вертепом і є для народу святковим видовищем, яке представляє і заступає у того ж народу місце сценічних видовищ. Вистави у вертепі відбуваються на третьому і першому поверхах, тим часом як другий поверх є складом і місцем для перебування ляльок та притулком всієї вертепної машинерії, а вона є звичайна, зрозуміла: вся її таємниця залежить на тому, щоб перед виставою так встановити саму вертепну скриньку, щоб глядачі не дивилися позади неї. За вертепною скринькою сидить її господар, який виводить своїх ляльок, найбільше від шести до восьми дюймів висоти, з другого поверху на третій, провадить за них розмову, виробляє німі пантоміми, словом, представляє ті видовища, які чарують своєю досконалістю».

Зважаючи на те, що саме у XVI-XVII ст. ляльковий театр набув широкого побутування в країнах Західної Європи і в Польщі, можна вважати цілком вірогідним прихід цього виду мистецтва і на українські землі саме наприкінці XVI ст. Згодом вертеп в Україні зазнав трансформацій і відомий у записах кількох варіантів.

9. Музика

Інструментальна музика. Розвиток українських міст, зміна їхнього соціально-економічного та адміністративно-правового устрою прискорили формування нової музичної культури. Магістратські музики були безпосередніми попередниками спеціальних об'єднань □ музичних цехів. Діяльність музичних цехів регламентувалася статутами, привілеями та іншими подібними актами. Особливо багатий матеріал про музичний цех зберігся у Львові. Статут музичного цеху Львова діяв з 1580 р. і дійшов до нашого часу.

Цей музичний цех об'єднував музикантів двох типів □ так званих узуалістів, які грали без нот по пам'яті для простого люду, та високопрофесійних музик, які грали з нот й обслуговували багатих міських жителів.

Музичні цехи діяли не лише у великих містах, а й у деяких містечках. У першій половині XVII ст. музичний цех, до якого входило 22 музики, діяв в Острозі. Музичні цехи діяли також на Наддніпрянщині. 1652 р. гетьман Богдан Хмельницький видав універсал музикам Задніпров'я та підтвердив привілей музичного цеху в Ніжині. До козацьких полкових музичних цехів належали музики у Прилуках, Чернігові. Знанням був київський музичний цех, найдавніший збережений привілей якого належить до 1672 р.

Важливим джерелом до вивчення музичного інструментарію XVI□XVII ст. є «Лексикон» Павла Беринди, опублікований у Києві 1627 р., який зафіксував декілька десятків назв музичних інструментів як місцевих народних, так і біблійних та західноєвропейських. Це *струнні інструменти* □ гудок, гуслі, скрипича, арфа, цитра, ліра, лютня; *духові* □ труба, пищаль, флетня, свірель, сопілка, сурма; *ударні* □ колокол, цимбал, бубен; названий також орган.

Ірмолой та ірмолойний спів. Український нотолінійний Ірмолой є багатожанровим пісенним збірником, який ввібрав співи з різних богослужбових нотованих книг візантійського обряду. А свою назву Ірмолой отримав від найпоширенішого жанру □ ірмосів. Кожна така книга є своєрідною антологією гимнографічних піснеспівів, поширених у богослужбовій практиці українського народу. Це ірмоси та канони, стихири і тропарі, кондаки, сідалні, псалми, гимни, а за службами □ з літургії, вечірні, утрени та деяких треб, тобто служб на особливі випадки (похорон, освячення нового храму та ін.).

Масове поширення нотних Ірмолоїв зумовило також їхнє повсюдне використання як практичних посібників з вивчення церковного співу і нотно-музичної грамоти. Пізніше цю навчальну функцію Ірмолоїв закрипили львівські першодруки 1700 і 1709 рр.

Київські співаки. Уже до середини XVII ст. нова школа українського вокально-хорового співу одержала високу оцінку іноземців. Українських співаків іменували найчастіше «київськими співаками». Основу для масового поширення вокально-хорового виконавства та розквіту золотих голосів України заклала регулярна система музичної освіти у братських школах та київській колегії, які були доступні для молоді всіх станів суспільства.

Переселення окремих співаків та цілих хорів з України у Росію почалося з 30-х років. Так, 1638 р. п'ятдесят монахинь і п'ятнадцять служительок та співачок з монастиря у Прилуках на чолі з настоятелькою Єлизаветою Літинською перейшли до російського жіночого монастиря в Алатарі. Заснований 1648 р. Андріївський монастир у Москві став базою української музичної діаспори, яка згодом зростала. Співаків Андріївського монастиря □ «іноземців киян», перерозподіляли по інших монастирях, наприклад, до старого Чудовського монастиря у Кремлі, де було відкрито хорову школу. Хор новоствореного Воскресенського монастиря в Новому Єрусалимі під Москвою комплектувався також з українських співаків.

Масові переїзди «іноземців київських співаків» у Москву починаються у 50-х років, з того часу документи фіксують імена цих переселенців чи то на тимчасову службу, чи «навічно». Так, 1652 р. у Москву переїхало два хорові колективи □ 12-голосний під керуванням «великого київського співака» Федора Тернопольського та 8-голосний з регентом Петром Бережанським. Деякі з них залишались «навічно», інші повертались, вербували на службу у царські хори нових переселенців, у тому числі монахинь-співачок. Так, 1656 р. у Новодівочому жіночому монастирі у Москві вже співав хор українських монахинь.

Сучасники зазначали особливу ансамблеву злагодженість українських хорів (що звучали «як би з одних уст») та незвичайно багату і виразну темброво-динамічну гаму самих голосів (від «ніжного», «солодкого», що «розриває серце та викликає сльози», до «звучного», «голосного», «подібного до грому»). Сама практика зведення хорів військових (козаків) та церковних півчих, хорів хлопчиків та чоловіків, старших дівчат з маленькими була можлива завдяки високому рівню інтонаційної культури, яку культивували ще у школі. Навчання відбувалося на регентсько-хоровій основі, коли під час читання нот учні повинні були супроводжувати спів виразними диригентськими жестами, керувати тембром голосу, узгоджуючи його з характером словесного тексту.

Незвичайним для того часу явищем було навчання співам дівчаток та дорослих дівць, про що свідчить практика київського жіночого Вознесенського монастиря: «Монахині співали й читали приємним наспівом і ніжними голосами, що розривали серце і викликали сльози: це був спів зворушливий, що брав за душу, і багато кращий за спів мужчин. Ми були захоплені приємними голосами і співом, особливо дівць дорослих та маленьких. Всі вони уміють читати, знайомі з філософією, логікою і займаються творчістю», □ писав Павло Алеппський.

10. Наукові знання

Розвиток науки в другій половині XVI □ першій половині XVII ст. був тісно пов'язаний з тими загальнокультурними процесами, які переживало українське суспільство в зазначений період. Радикальний поворот до Заходу позначився новими якісними зрушеннями в усіх сферах культурного життя українського народу, в тому числі і в царині науки. Особливо інтенсивно почали розвиватися словесні дисципліни, зокрема граматика, риторика й поетика, котрі, як відомо, були основою так званих гуманістичних студій. Менше розроблялися такі науки як математика, астрономія, музика, а також право, медицина, логіка.

Граматика. Найбільшого успіху українські вчені досягли в розробці граматичної теорії і творчому застосуванні її до церковнослов'янської мови. Такі видатні тогочасні книжники, як Лаврентій Зизаній, Мелетій Смотрицький і Памво Беринда прагнули науково-теоретичним опрацюванням церковно-слов'янської мови поставити її в один ряд зі світовими мовами □ латинською та грецькою.

«Граматики словенська» Лаврентія Зизанія вийшла друком 1596 р. Її автор першим спробував осмислити будову церковнослов'янської мови на основі граматичної теорії свого часу, а також нормалізував правопис східнослов'янського письменства. Праця Л.Зизанія помітно вплинула на дальший розвиток мовознавства в Україні, її засади згодом поглибив у своєму підручнику церковнослов'янської мови Мелетій Смотрицький.

Його підручник під назвою «Грамматіки Славенскія правильное синтагма...» (вийшов друком 1619 р.) він створив, в основному, під час викладання в Київській Братській школі (1616 □ перша половина 1618 р.). Своєю працею Смотрицький заклав міцні основи не тільки української, а

й усієї східнослов'янської лінгвістики. До середини XVIII ст. вона була єдиним підручником з граматики в школах України, Росії та Білорусі. Великої популярності зажила праця М. Смотрицького у Болгарії, Сербії, Хорватії, Румунії. Вона була відома й за межами ареалу функціонування церковнослов'янської мови: відомі її переклади латинською мовою.

Павло Беринда 1627 р. видав у Києві свій знаменитий «Лексикон славенороскій і імен толкованіє» □ великий церковнослов'янсько-український словник. Його вихід став подією не тільки в українській, а й у європейській лексикографії взагалі.

Українські вчені того часу поступово переходять до створення систематичного підручника «простой» мови. Їхні зусилля увінчалися появою 1643 р. «Грамматыки словенской» Івана Ужевича □ першої науково опрацьованої граматики української мови. Праця Ужевича подає нарис граматичної системи української книжної мови XVII ст. Ця граматична праця повністю відповідала теоретичному рівневі мовознавчої науки своєї доби.

Риторика. Курси риторики і поетики в українських навчальних закладах кінця XVI-XVII ст. сприяли розвитку ораторського мистецтва; вони служили вивченню латинської та церковнослов'янської мов.

Один латиномовний курс риторики з першої половини XVII ст. зберігся до наших днів. Це підручник професора Києво-Могилянського колегіуму Йосифа Кононовича-Горбацького «Оратор Могилянський, складений на основі найдовершеніших «Частин» Цицерона», підготовлений ним для студентів колегії в 1635/36 навчальному році. В основу свого курсу автор поклав Цицеронову теорію ораторського мистецтва, викладену в працях: «Про оратора», «Оратор», «Брут». При написанні «Оратора Могилянського» він використав також «Риторику» Арістотеля, «Навчання оратора» Квінтіліана.

Діалектика. Проте для того, щоб бути по-справжньому культурним, недостатньо досконало володіти писаним словом, потрібно ще й вміти логічно висловлюватися. Це добре усвідомлювали провідні діячі української культури, тому вони, йдучи в руслі західної культурної традиції, приділяли увагу вивченню діалектики, тобто початків логіки.

Підручник «Діалектика» Іоанна Дамаскина, візантійського вченого-богослова VIII ст. був відомий в Україні ще в XI ст. у церковнослов'янському перекладі. Наприкінці XVI ст. заходами гуртка вчених, що існував під патронатом емігранта з Росії князя А.Курбського в містечку Милянєвичих на Волині, «Діалектика» Дамаскина була заново перекладена «слов'яноруською» мовою. Систематичне ж викладання діалектики в Україні, започатковане в Києво-Могилянському колегіумі, велося латинською мовою. В ідейному змаганні двох культурних впливів □ західного і східного □ перемогла європейська науково-філософська традиція, що було результатом загальної переорієнтації української духовності на Захід.

Математика. Систематичне викладання математичних наук, зокрема арифметики, велося вже в Острозькій школі. У математичній літературі XVI — початку XVII ст., що поширювалася в українському науково-освітньому середовищі, переважає так звана лінійна арифметика.

Зразком лінійної математики є друкований латиномовний підручник "Лінійна арифметика" Бенедикта Гербеста, що вийшов у Кракові 1561 р., відповідав рівневі європейської арифметичної науки того часу.

Є відомості про викладання арифметики та геометрії в Києво-Могилянському колегіумі. Про рівень цих предметів може свідчити "Арифметичний рукопис" середини XVII ст. Тут, зокрема, викладено правила виконання чотирьох арифметичних дій, приклади та способи перевірки правильності їх виконання. Таблицю множення подано у формі традиційної таблиці Піфагора.

Астрономія. Одна з перших друкованих праць українського культурно-національного відродження кінця XVI □ першої половини XVII ст. □ «Календар Римський Новий» (Острог, 1587) Герасима Смотрицького □ була присвячена саме астрономічно-календарним питанням.

Вперше задокументований виклад системи М. Коперника в Україні знаходимо під 1647 р. у філософському курсі (в розділі фізики) ректора Києво-Могилянського колегіуму Інокентія Гізеля . У ньому детально викладено «погляд Коперника, який вважав, що небеса і сонце не обертаються, а сонце є нерухомим центром Всесвіту, так що Земля, обертаючись, описує коло навколо Сонця і в той спосіб творить дні і роки».

11. Історична думка.

Від «Русі» до «України». Наприкінці XVI □ у першій половині XVII ст. простежується перехід терміна «Русь» в його політичному та географічному аспектах до політико-територіального визначення «Україна». В тогочасній політичній свідомості, особливо на рівні

віросповідного сприйняття, народ, котрий населяє країну, в якій важливим релігійним центром виступає Київ, □ безумовно, "руський". Однак на рівні буденної свідомості цей народ дедалі частіше сприймає себе (так само, як сприймають його) «українним», а землю, яку займає, □ Україною.

«Русь» ще не відійшла □ цей термін міцно тримається в ужитку. Проте сфера його застосування поступово звужується. Щораз більше він витісняється із сфери політики, канцелярії, замикаючись головно на віросповідних дефініціях. На зміну старій «Русі», яка давно втратила політичну суб'єктність і територію, швидко приходиться нова назва східних земель Речі Посполитої – «Україна».

У період, який розглядається, географічні межі території, що називалася Україною, не були чітко демаркованими. Вони постійно посувалися залежно від темпів господарського освоєння краю. Загалом у тогочасних ділових документах немає усталеної, так би мовити всезагальної форми вживання терміна "Україна". Водночас тут окреслюються два основних підходи до його використання, які визначаються конкретним суспільно-політичним контекстом.

У широкому розумінні «Україна» означає східну територію Речі Посполитої, розташовану на пограниччі з турецько-татарськими володіннями (в такому значенні, як про це йшлося вище) та Московською державою. Термін «Україна» означає східну територіальну периферію Польської Корони, своєрідну буферну зону між корінними польськими землями та регіонами, що перебували в орбіті політичних і владних впливів Османської імперії (Північне Причорномор'я, Крим, Молдавське князівство) та Московської держави.

Аналогічне узагальнююче сприйняття України збереглося і в першій половині XVII ст. Зокрема, це відображено у назві книжки французького інженера Боплана «Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн». Проте в офіційних документах того часу назва «Україна» в такому значенні, як у Боплана, не була нормативною.

Статус «окраїнних» зберігся за Київським і Брацлавським воєводствами також і в XVII ст. Показовим щодо цього є свідчення П'єра Шевальє, який виконував обов'язки секретаря французького посольства у Варшаві в роки Визвольної війни: «Країна, де мешкають козаки, зветься Україною, що означає окраїна. Це вся територія, що простяглася поза Волиню та Поділлям і входить до складу Київського та Брацлавського воєводств». Названий факт має численні підтвердження. Так, в одному з документів за 1659 р. українними воєводствами названі Київське, Брацлавське, а також Чернігівське (останнє утворилося в 1635 р.).

Таким чином, у період, який розглядається, назва «Україна» в широкому розумінні □ це збірне поняття східного пограниччя Речі Посполитої. «Україна» у вузькому значенні слова виступала політично-територіальним визначенням, що стосувалося Київщини і Східного Поділля.

У першій половині XVII ст. цей процес ще не був завершений. Для цього потрібна була Визвольна війна українського народу середини XVII ст. з її глобальними політичними, соціальними, економічними наслідками.

Тема 3.6. Українська культура другої половини XVII-XVIII століть

План

1. Умови і тенденції розвитку української культури.
2. Феномен українського бароко.
3. Освіта.
4. Книгодрукування і книго розповсюдження.
5. Література, музика, театр.
6. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво.

Література.

1. Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія культури. Київ, 2004.
2. Історія української культури. У 5 т. Т.3. Українська культура другої половини XVII-XVIII століть. Київ, 2003.
3. Власенко О.И., Зайончковский Ю.В. Культурология. Харків, 2008.
4. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ, 2001.
5. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. Київ, 2010.

1. Умови і тенденції розвитку української культури.

У тисячолітній історії українського народу надзвичайно важливе місце посідає друга половина XVII-XVIII ст. Це була переломна, епохальна доба, коли повільний плин суспільного життя, характерний для середньовіччя, змінився різким прискоренням. Багато в чому визначальною ця доба стала і для розвитку національної культури, яка, попри роз'єднаність українських земель, продовжувала успішно розвиватися.

У суспільно-політичному житті України кінець 40-х років XVII ст. ознаменувався подією, яка, кардинально змінила весь плин української історії. Національно-визвольна епопея 40-70-х рр. XVII ст. за своєю силою та результативністю не мала рівних в Європі. Найважливішим політичним наслідком національно-визвольної війни під проводом Б.Хмельницького стало утворення самостійної Української держави.

Різке загострення політичної ситуації у 1652-1653 рр. висунуло перед Україною альтернативу прийняття протекції московського царя чи турецького султана. Внаслідок ряду факторів, серед яких найважливішу роль відіграв конфесійний, перевага надавалася московському варіанту. Саме останній був реалізований шляхом укладення Переяславсько-Московського договору 1654 р. У ньому юридично визнавалося існування Української козацької держави.

Після смерті Б.Хмельницького (1657 р.) в Україні почалася жорстока боротьба між окремими гетьманами і претендентами на гетьманську булаву. На багато років країна була втягнута у вир громадянської війни, економічної розрухи. Територіальну єдність України було порушено □ Лівобережжя перебувало у складі Росії, Правобережжя відійшло до Польщі. Майже до кінця XVIII ст. правобережний регіон знаходився у складі Речі Посполитої.

У 1795 р. Річ Посполита була розділена Росією, Австрією і Пруссією. В ході цього поділу правобережні українські землі, що перебували у складі Польщі, були приєднані до Російської держави. Наприкінці XVIII ст. було утворено Новоросійську губернію. З кінця XVIII ст. безмежні степи Північного Причорномор'я почали швидко заселятися переважно українцями. На освоєних землях інтенсивно розвивалося землеробство та виноградарство. Наприкінці XVIII ст. виникли такі міста, як Херсон, Олександрівськ (нині Запоріжжя), Миколаїв, Одеса та ін. Вугледобувним центром поступово ставав Донбас. На верфях Миколаєва і Херсона будувалися військові й торгові судна. Одеса, Бердянськ, Маріуполь та інші портові міста стали справжніми морськими воротами Російської імперії.

Падіння і поділи Речі Посполитої позначилися на територіально-державній приналежності Східної Галичини, Закарпаття та Північної Буковини. Ці землі увійшли до складу Австрії. Отже, на кінець XVIII ст. проблему возз'єднання всіх українських земель так і не було вирішено.

2. Феномен українського бароко.

Формування культури бароко в Україні історично пов'язане з духовним визначенням української нації і є частиною процесу опанування українцями світового досвіду на власній етнічній основі. У другій половині XVI-XVII ст. реалізуються західноєвропейські програми освіти на базі латинської вченості, розробляється концепція синтезу західноєвропейської та східнослов'янської культури. В результаті цього синтезу в українському бароко затверджується перехід від візантійської образності (зокрема, в живописі, архітектурі, літературі) до європейських культурних стандартів.

Специфікою українського бароко є та обставина, що тяжіння до античності та міфологічних образів переломлювалось у ньому крізь традиції Київської Русі. Демократичні тенденції пов'язують в Україні бароко з особливостями народного мистецтва. Не випадково українська барокова архітектура розвивалася не тільки за рахунок нового будівництва, а й через надання давньоруським храмам епохи княжої доби рис нового художнього напрямку. Так сталося під час реставрації Софійського собору, ансамблю Києво-Печерської лаври.

Повсюдного поширення набуває в Україні епохи бароко геральдика, особливо у зв'язку із символікою військової слави. Герби гетьманів та полковників з'являються не тільки в оформленні книжок та в українському портреті. Вони виступають елементом пластичного декору навіть архітектурних споруд. Так, герб полковника М.Миклашевського прикрашав верхню частину Георгіївського собору та фасад трапезної Видубицького монастиря, а герб І.Мазепи декорує стіну Чернігівського колегіуму. Алегоричні постаті геніїв слави, одягненні у козацькі жупани, відзначають декоративну композицію першого ярусу дзвіниці Софійського собору в Києві.

В Україні вперше в Європі виникає традиція створення гравюр до тез філософських диспутів. Одна з перших таких гравюр виконана випускником Києво-Могилянської академії

П.Баранецьким. Потім в цьому напрямі багато працювали Г.Левицький, Л.Тарасевич та інші. Останній, зокрема, ілюструє такий абстрактно-ідейний матеріал, як тези до філософської теми „Вчення про єдність світу”.

В архітектурних спорудах не лише активно використовуються колір, ліпні прикраси, зірки на фасаді тощо, а й усі деталі набувають скульптурної виразності, постають у вигляді не мертвих мас, а одушевлених форм. Так, у Києві та Чернігові з'являються хрещаті храми, що будуються не за хрестово-купольною композицією внутрішнього простору, а за зовнішнім планом хреста (як Всесвятська церква Києво-Печерської лаври, Андріївська церква у Києві). Архітектурні споруди прикрашають скульптурами, як ратушу у Бучачі чи собор св. Юра у Львові, а скульптура театралізується за позами, драматургією жестів тощо.

Починаючи з XVII ст. в Україні виходить низка проповідницьких збірок та яскравих творів, з яких барокова манера викладу сполучається з популяризацією християнської релігії, роз'ясненням основних питань буття: життя та смерті, добра та зла. Серед них були такі визначні твори, як «Ключ розумення» І.Галатовського, «Труби словес проповідних» І.Барановича. Українське бароко взагалі характеризується яскраво вираженою просвітницькою тенденцією.

3. Освіта.

Друга половина XVII-XVIII ст. в освітній сфері характеризуються насамперед створенням розгалуженої мережі навчальних закладів, становлення національної школи вищого типу. Українське шкільництво швидко вбирало в себе педагогічний досвід західноєвропейського суспільства, поєднуючи його з національним. Протестантські, єзуїтські й уніатські навчальні заклади разом з братськими і приходськими православними школами зробили величезний внесок у розвиток народної освіти, просвітництва в Україні XVII-XVIII ст., наблизивши їх до загальноєвропейського рівня.

Нижчою ланкою системи освіти на українських землях продовжували залишатися традиційні парафіяльні, або дяківські школи, які існували при церковному приході й утримувалися коштом громади чи церковних братств. Мережа таких шкіл була досить широкою. Вчителями в них були священнослужителі, але переважно ці обов'язки покладалися на дяків. Звідси й їх назви: «дяківські», «церковно-приходські».

В обов'язки дяка входило навчання дітей прихожан читанню по букварю. Далі вчилися читати Псалтир і Часослов. Після цього приступали до письма, вивчали основні арифметичні дії, навчалися співу. Батьки віддавали дітей в школу після досягнення 7-8 років. Разом з братськими церковно-приходськими школами забезпечили досить значне поширення грамотності серед різних верств населення. Цікаве свідчення залишив Павло Алеппський, який подорожував Україною у 1654 та 1656 рр. Він писав: «... по всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

Дальшого розвитку у XVIII ст. набула початкова освіта у Запорізькій Січі. Приходські школи існували при паланках, слободах, зимівниках. 1754 р. було відкрито школу в Січі, яка готувала полкових старшин, військових канцеляристів. Існувала також Головна Січова школа, яка за змістом і характером навчання прирівнювалася до кращих тогочасних навчальних закладів. У ній вивчали політику, риторіку, математику, військову справу тощо. Козацька старшина прагнула до того, щоб навчання козацьких дітей було обов'язковим. Контроль і керівництво навчанням зосереджувалось у Генеральній військовій та полкових канцеляріях.

Середня та вища освіта. Відкриття спеціальних навчальних закладів у Гетьманщині. Поштовхом для зрушень в освітній сфері в Україні, як загалом в усій Російській імперії, у XVIII ст. стало формування системи професійної освіти. Це було пов'язано як з практичними потребами життя, так і з реформаторською діяльністю царя Петра I. Для нього було важливо, щоб навчальні заклади давали такі знання, які будуть потрібні для потреб армії, флоту, а також для економічного розвитку імперії.

У 1738 р. спеціальним указом було відкрито музичну школу. Спочатку вона була у Глухові, потім у Переяславі, згодом була переведена до Києва. Готувала ця школа співаків, диригентів, скрипалів, бандуристів, музикантів для духових оркестрів. Вихованці школи були організаторами хорових капел, придворних оркестрів, артистами у графів Шереметєвих, Воронцових та ін. У 1771 р. подібна школа відкривається на Січі, а у 1786 р. — ще одна, у Києві. У 1768 р. при Харківському колегіумі були відкриті додаткові класи. Вони готували фахівців —

картографів, артилеристів, архітекторів, художників, музикантів, співаків. Відкриті при Харківському колегіумі класи не стали його складовою частиною, а становили цілком самостійний навчальний заклад. Студенти колегіуму мали право відвідувати ці класи безкоштовно. Слід зауважити, що тоді слово «клас» означало повний комплекс навчання з якоїсь однієї науки: архітектури, геодезії тощо. Навчання у такому класі тривало кілька років. Додаткові класи у 1798 р. об'єднали з Харківським головним народним училищем.

Канцелярський курінь. Становлення Української держави висунуло на порядок денний питання про забезпечення всіх рівнів адміністративно-державного апарату кваліфікованими, добре освіченими фахівцями. Справу підготовки управлінських кадрів перебрав на себе головний державний орган – Генеральна військова канцелярія. Саме на її базі під керівництвом досвідчених фахівців у спеціальному Канцелярському курені проходили теоретичну і одразу практичну підготовку майбутні дипломати, економісти, військові, юристи тощо.

Оскільки курінь займався підготовкою спеціалістів найвищого рангу, умови вступу до нього були дуже суворими. По-перше, кожен бажаючий вступити до Канцелярського куреня повинен був засвідчити заможність, чесність свого роду. Друга умова – наявність свідоцтва про закінчення Києво-Могилянської академії. За таких умов вступу стати військовим канцеляристом було дуже важко. Проте перед тими, кому пощастило пройти відбірковий бар'єр, відкривались перспективи сходження на всі шаблі влади. З числа слухачів цього куреня виходили сотники, полкові старшини тощо. Фактично, він був навчальним закладом, в якому учні на базі вищої освіти набували спеціалізованої освіти для роботи на різних керівних посадах адміністративного апарату Гетьманщини.

Православні колегіуми. У XVIII ст. крім Києво-Могилянської академії засновується ще кілька навчальних закладів вищого типу: Чернігівський, Харківський та Переяславський колегіуми.

Відкриття колегіуму у Чернігові відбулося у 1700 р. Викладачами колегіуму працювали в основному випускники Києво-Могилянської академії. Навчатися в колегіумі могли вихідці з різних соціальних станів, досить різні за віком. Кількість учнів коливалася у межах 200–300 осіб. Спочатку колегіум приваблював світське населення ґрунтовністю та широтою освіти, яку надавав. Та з часом він у примусовому порядку став набувати рис духовного закладу. Українська ж старшина почала направляти своїх дітей до російських навчальних закладів або й далі за кордон. Водночас стали зобов'язувати здобувати освіту дітей священників. А в 1776 р. вийшли розпорядження російського уряду про перетворення українських колегіумів на духовні семінарії. У Чернігові лише 1784 р. прийнято рішення перейменувати колегіум у семінарію.

За своєю структурою навчання у колегіумі наближалось до навчання в академії. Спочатку тут було відкрито класи фари, інфіми, граматики та синтаксими. Потім з'явився клас поетики, риторики, філософії. Крім того, у колегіумі викладали математику, географію, латинську, грецьку та польську мови. Значну увагу приділяли музиці і співу. У колегіумі існував хор та оркестр. Навчання тривало шість, пізніше – вісім років.

Як і у Києво-Могилянській академії, для бідних студентів при колегіумі існувала бурса, мешканців якої частково підтримувала архієпископія. Та це допомагало мало, тому учні мусили самі турбуватися про забезпечення себе хоча б найнеобхіднішим для прожиття.

Харківський колегіум було відкрито в 1726 р. за підтримка князя М.Голіцина, який подарував колегіуму село та чотири хутори. Надалі Голіцини продовжують надавати допомогу. Так, вони утримували 12–15 учнів, які навчались на відмінно, виділяючи для них 500 руб. на рік. Навчання в колегіумі тривало 13 років: у шести класах до риторики включно – по одному року, а у класі філософії – 2 роки, у класі богослов'я – 4 роки. Світські особи могли опанувати, крім слов'янської, грецької та латинської, французьку, німецьку та італійську мови, інженерну справу, архітектуру, артилерію та інші дисципліни. Для потреб викладачів і студентів у Харківському колегіумі було створено солідну бібліотеку. У 1769 р. у бібліотеці було уже близько 2,5 тис. книг. Окрема бібліотека була створена й при бурсі, побудованій для бідних студентів. А в 1793 р. при колегіумі відкривається друкарня.

Переяславський колегіум був відкритий в 1738 р. З 1773 р. у колегіумі розпочалося викладання філософії, а з 1781 р. – і богослов'я, ще давало змогу отримати закінчену богословську освіту в одному навчальному закладі.

Єзуїтські навчальні заклади. У другій половині XVII й до своєї ліквідації у 1773 р. орден єзуїтів продовжував залишатися власником і управителем досить широкої мережі освітніх установ у Речі Посполитій. У цей час на українських землях, що перебували у її складі, до існуючих вже

єзуїтських колегіумів в Львові, Луцьку, Вінниці додаються нові школи і колегіуми у Самборі, Житомирі та інших містах.

У XVIII ст. єзуїти відкрили новий тип навчального закладу □ рицарські школи, які призначалися для нащадків магнатів та заможної шляхти. Рицарські школи були платними і пропонували освітню програму, що мала на меті підготовку майбутніх державних чиновників. Вона включала в себе європейські мови (французьку та німецьку), політику, економічні науки, право, історію, військову та цивільну архітектуру, а також власне «рицарські науки» □ фехтування, танець, їзду верхи. Навчання тривало 7□9 років. Вони були незалежними від єзуїтських колегіумів навчальними закладами зі своїм ректором та викладацьким складом. З семи рицарських шкіл Польщі на українських землях діяли дві □ в Острозі та Львові.

Одним з найбільших на українських землях у другій половині XVII-XVIII ст. продовжував залишатися Львівський єзуїтський колегіум, чисельність студентів якого сягала 600□700 осіб. При багатьох колегіумах існували музичні бурси. При Львівському та Луцькому колегіумах вони виникли ще в XVI – першій половині XVII ст. Невід’ємною складовою шкільного життя єзуїтських колегіумів були театри. Вистави ставили переважно на релігійні та історичні сюжети морально-повчального змісту.

Львівський університет. Львівський єзуїтський колегіум, що у 1661 р. отримав титул університету мав право на викладання всіх притаманних такому навчальному закладу дисциплін та присудження наукових ступенів. У підпорядкуванні єзуїтського ордену університет перебував аж до його ліквідації у 1773 р. Він мав два відділи □ філософський та теологічний. Більшість студентів були католиками, близько третини □ уніатами. Православних студентів було порівняно мало. Після ліквідації ордену єзуїтів на деякий час припинив існування й університет. Відновлений він був у 1784 р. Відтепер Львівський університет мав переважно світський характер. Він складався з чотирьох факультетів (філософського, юридичного, медичного, теологічного) та гімназії.

Києво-Могилянська академія. В XVII-XVIII ст. Києво-Могилянська академія не лише стає центром української духовності, витворює українську інтелігенцію і відповідне культурне середовище, а й перетворюється на потужний чинник формування єдиного простору культури на українських землях.

Києво-Могилянська академія мала добрі зв’язки з навчальними закладами багатьох країн Західної Європи, де її вихованці продовжували навчання, готуючись до професорської діяльності. Далеко не кожен з тих, хто вирушав за кордон, мав багатого покровителя чи мецената. Чимало з них, зокрема Ф.Прокопович та інші, нерідко йшли за знаннями пішки, заробляючи по дорозі на шматок хліба власною працею.

У Києво-Могилянській академії викладали німецьку мову. Від професорів вимагали, щоб вони навчали студентів читати, перекладати і вільно говорити. Знання мови дало змогу розгорнути значну перекладацьку роботу, яка сприяла ознайомленню з німецькою наукою і культурою. Зокрема, С.Гамалія переклав 22 томи творів відомого німецького філософа Якоба Бьоме. Твори деяких діячів Києво-Могилянської академії, в свою чергу, перекладали і видавали в Німеччині, зокрема твори Ф.Прокоповича. В тому числі його шеститомний курс теології. Праці Прокоповича видавали також англійською мовою.

Впродовж майже всього XVIII ст. вихованці академії становили переважаючу частину всієї російської ієрархії, причому найосвіченішу. Отже, Київська академія протягом тривалого часу готувала для Росії членів Синоду, митрополитів, єпископів, архімандритів, ігуменів. А оскільки вони досить часто втрачали царську ласку, то їх посилали у віддалені єпархії □ на Урал, до Сибіру, де вони також засновували школи, бібліотеки, церковні хори, іконописні майстерні.

Вихованець Києво-Могилянської академії білорус Симеон Полоцький стоїть біля джерел московської Слов’яно-греко-латинської академії. В цій академії викладали Сильвестр Крайський, Гаврило Бужинський та багато інших професорів з Києва, їх лекції слухали М.Ломоносов, А.Кантемір, З.Баженів та чимало інших студентів, які згодом стали визначними діячами науки і культури Росії.

За часів Петра I провідним діячем у галузі реорганізації церкви та освіти в Росії стає Ф.Прокопович. Саме йому було доручено створити перший проект Російської академії наук. Діяльність Прокоповича сприяла утвердженню світського напрямку в російській культурі, боротьбі з неосвіченістю, піднесенню значення науки. На замовлення Петра I, а іноді й разом з ним, він пише твори, що обґрунтовували нововведення в галузі освіти, посібники для юнацтва, букварі. В них Прокопович розвивав просвітницькі ідеї і створює першу в Росії теорію освіченого

абсолютизму.

Вихованці Києво-Могилянської академії, які посідали за царськими наказами визначні місця в церковній ієрархії, відіграли помітну роль у розвитку російського шкільництва. Вони заснували Олександрівську, Троїце-Сергіївську, Архангельську, Костромську семінарії, школи в Твері, Вологді, Рязані та багатьох інших містах Росії. При цьому в школах на землях, населених неросійськими народами, вони намагалися підтримувати їх звичаї, мову, культуру.

Вихованці академії працювали в дипломатичному корпусі Росії, зокрема в посольствах у Лондоні, Парижі, Берліні, Відні, Пекіні та ін. Було серед них чимало видатних державних мужів. До них належали Петро Завадовський, сенатор, міністр народної освіти; Олександр Безбородько, секретар і таємний радник Катерини II та ін. Проте ще більше вихованців Києво-Могилянської академії поповнило лави демократичної інтелігенції, Це □ Микола Бантиш-Каменський, Григорій Полетика та ін. Перебуваючи в Росії, вони створили низку праць з української історії і не шкодували своїх сил і таланту для розбудови російської культури. Однак внаслідок висмоктування в Україні її кращих інтелектуальних сил вона позбавлялась духовної, наукової, мистецької і політичної еліти.

Структура академії та організації навчального процесу. Весь курс навчання в академії тривав 12 років. До навчального закладу приймали вихідців практично з усіх верств українського населення, а також представників багатьох інших народів. Правило загального доступу до навчання в академії неодноразово зафіксовано офіційними документами.

Перший клас звався фара (або аналогія) і був підготовчим. Наступні три □ інфіма, граматики та синтаксиса присвячувалися вивченню слов'янської, української, польської, грецької та латинської мов. Крім того, засвоювали основи арифметики, геометрії, нотного співу та катехізису. Після закінчення граматичних класів вони переходили до класу поетики, називаючись відтепер студентами. У цьому класі вивчалися правила складання віршів, види та жанри поетичних творів.

У класі риторики студенти опановували мистецтво складання промов, які могли виголошуватися у різних випадках: на святах, зустрічах, святкуваннях іменин, весіллях тощо. Крім того, вони вчилися мистецтва складати найрізноманітніші послання.

Тривалість викладення богослов'я у академії коливалась у діапазоні 3-4 років. В умовах польського панування цьому курсу надавали виключного значення, оскільки для захисту національного віросповідання необхідно було мати добру теоретичну та практичну підготовку.

У зв'язку з посиленням русифікації у другій половині XVIII ст. особливе місце займає російська мова. З 1751 р. в академії було введено її викладання. Одночасно з'являються урядові розпорядження щодо обмеження користування українською мовою. А з 1784 р. професори отримують наказ читати лекції виключно російською мовою із застереженням, що у разі відступу від цього правила вони будуть звільнені зі своїх посад. Це фактично означало переведення на російську мову всього навчального процесу.

Крім основних курсів, в академії викладали й інші предмети, зокрема ті, що сприяли художній та музичній освіті студентів. Так, студенти вчилися прикрашати малюнками свої конспекти, естетичного вигляду надавалося й курсам лекцій викладачів. Особливого умінь потребувало оформлення тез диспутів, оголошень про диспути, створення гравюр-панегіриків на честь різних осіб, які сприяли чи могли у чомусь посприяти академії. Саме у її стінах отримали початкові навички відомі пізніше майстри-гравери, художники І.Щирський, Г.Левицький, Л.Тарасевич та ін. У 1757 р. тут було відкрито клас малювання.

В академії регулярно проводили уроки музики, на яких вивчали ноти, спів. Особливу увагу звертали на хоровий спів, оскільки хорові виступи практикувались у всіх урочистих випадках. З вихованців академії вийшов ряд талановитих композиторів, зокрема М.Березовський та А.Ведель. У другій половині XVII□XVIII ст. продовжив своє існування шкільний театр, твори для якого створювались силами викладачів і студентів. Найчастіше ставили такі твори: «Володимир» Ф.Прокоповича, «Трагікомедію» В.Лашевського та ін. Багато вистав присвячувалося біблійній тематиці.

Зміни, що відбувалися в Києво-Могилянській академії протягом XVIII ст., обумовили її реорганізацію у так звану головну окружну академію, в якій мали завершувати свою освіту випускники чернігівської, новгородської та случької семінарій, готуючись стати вчителями народних училищ. За реформою 1798 р. її було перетворено на духовну академію.

4. Книгодрукування і книгорозповсюдження.

На середину XVII ст. друкована книга стала істотним чинником розвитку української культури, її тематика відображала стан церковного життя, освіти, науки, мистецтва тощо. Деякі друкарні були не просто прибутковими поліграфічними підприємствами, а й видавничими центрами, осередками розвитку письменства. Навколо них гуртувалися письменники, знавці мов, майстри мистецького оформлення книги.

Принципово важливо підкреслити підтримку українського друкарства гетьманським урядом і козацькою старшиною. Українська держава вперше проголосила опіку над національним друкарством. Загальноукраїнське значення мало й виникнення 1674 р. книговидавничого підприємства на Лівобережжі □ у Новгороді-Сіверському; з 1679 р. ця друкарня діяла у Чернігові. Вона відрізнялась тим, ще в першій період її існування головною метою було поширення творів власника □ чернігівського архієпископа Лазаря Барановича.

З 1720-х рр. починається новий період в історії українського книгодрукування. Російський уряд заборонив Київській і Чернігівській друкарням видавати будь-що, крім передруків давніх видань, які, і це головне, не мали відрізнятися мовою від російських. Не дивно, що в таких умовах роль Київської і Чернігівської друкарень обмежилась їхнім внеском у мистецтво оформлення книги і перевидання богослужбових книг.

Етапною подією в історії друкарства в Україні стало впровадження гражданського шрифту (вперше в Єлисаветграді 1764 р.) і ряді урядових друкарень у губернських містах (Катеринославі, Харкові та ін.).

Лавра як головний видавничий осередок. З часу заснування 1616 р. друкарня Києво-Печерської лаври стала провідним в Україні центром книгодрукування, поліпшення їхнього мистецького оформлення. В 1701-1710 рр. лавра випустила не менше 44 книг, усі інші друкарні разом □ понад 60.

Чи не найбільшу славу лаврській друкарні принесло друкування Києво-Печерського патерика (1661 р.). Численні ілюстрації (47 гравюр) Іллі та кількох інших граверів вирізняли цей Патерик серед інших друків лаври. До речі, наступного разу, 1702 р., книгу видано у двох варіантах □ масове видання з попередніми гравюрами і подарункове, для якого замовлено 44 гравюри митцю Л.Тарасевичу.

Заснування і розвиток постійного друкарства на Лівобережжі були безперечною заслугою визначного письменника і впливового церковного діяча Лазаря Барановича, який впродовж 37 років був чернігівським владикою. Попри свою активну участь у церковному і політичному житті, Баранович зважав себе передовсім письменником. Він автор численних проповідей, українських та польськомовних віршів. Першу свою книгу «Меч духовний» він видав у друкарні Києво-Печерської лаври, однак за друкування довелося заплатити досить значні гроші. Тому у Барановича виникла думка заснувати власну друкарню, яка почала діяти у 1674 р. в його резиденції □ Спасо-Преображенському монастирі у Новгороді-Сіверському. За життя Л.Барановича у Чернігові (куди перевели його друкарню у 1679 р.) надруковано не менш як 33 видання, з яких 19 □ твори тогочасних українських авторів □ самого Барановича, Галятовського, Туптала, Яворського та ін.

Одразу ж після підпорядкування 1686 р. Української православної церкви Московському патріархату останній спробував підкорити собі українські друкарні Київської православної митрополії □ лаврську і чернігівську. Патріарх Адріан наказав, щоб «звичайні» церковні книги тут видавалися «по тоя страны наречи», але без права надсилати їх на продаж до Москви. Натомість дозволялося вивозити в Росію передруки російських видань, що заохочувало лавру до збільшення друку таких книг.

Проте централізаторська політика Петра I не віщувала нічого доброго українській культурі, її статус кардинально змінився після Полтавської битви 1709 р.: на зміну періоду самобутнього розвитку прийшла доба, коли українська освіта й наука мали стати провінційними порівняно з культурою «центру».

В указі імператора Петра I Києво-Печерському і Чернігівському монастирям наказувалося: «... вновь книг никаких, кроме церковных прежних изданий, не печатають. А и оныя церковныя старыя книги для совершенного согласия с великороссийскими с такими же церковными книгами справлять прежде печати с теми великороссийскими печатями, дабы никакой розни и особого наречия во оных не было». Цим указом започаткувалася довга серія указів і циркулярів, спрямованих на заборону вживання у друці, а отже, й в освіті та громадському житті української мови, якої за офіційної концепції «не было, нет и быть не может».

Була встановлена обов'язкова процедура: два примірники оригіналу з виправленнями на полях надсилалися з Києва до Синоду в Росію, один з них мав залишатися «для свідетельствования» в Типографській конторі при Синоді, другий повертався друкарні для виготовлення накладу. Після його надрукування один з примірників надсилався до Синоду для звірки, і лише після неї дозволявся продаж. Отже, було встановлено подвійну цензуру: спершу цензурування оригіналу, тоді сигнального примірника. Новий порядок було запроваджено швидко: вже 1722 р. у Києві вийшов Апостол з цензурним свідоцтвом.

Монастирське друкарство Правобережжя: Унів і Почаїв. Після друкарні Києво-Печерської лаври наступною діяльною монастирською друкарнею стала Унівська. Стабільну видавничу діяльність змогли налагодити ті монастирі, які були визначними культурними осередками. Саме таким і був Свято-Успенський монастир в Уневі у Галичині. Перше відоме унівське видання □ Псалтир, датовано 1648 р. Постійне друкування розпочалося в Уневі у 1669 р., коли здобули королівський привілей на «друкарню слов'янську і руську».

Почаївська друкарня, заснована 1730 р., дуже швидко перевершила Унівську друкарню за масштабами діяльності. Це пояснювалось більшими можливостями Почаївського монастиря. Чудотворна ікона Богородиці приваблювала до Почаєва паломників, а їхні пожертви забезпечували монастиреві матеріальну незалежність. Першим великим книжковим виданням Почаївського монастиря став Служебник (1734 р.). Гарно видруковано й оформлено й інші літургійні друки □ Псалтир, Євангеліє та інші. Крім українських кириличних друків Почаївська друкарня видавала праці українських авторів польською та латинською мовами.

Польські, російські, німецькі та єврейські друкарні. Польські друкарні видавали книги не лише для поляків, а й для всіх, хто читав польською мовою, а серед таких ставало щораз більше українських шляхтичів, міщан, представників верхівки духовенства. До найбільших в Україні за кількістю публікацій належала друкарня Львівського єзуїтського колегіуму, яка діяла від 1643 р. до скасування ордену 1773 р.

Перша друкарня, що видавала книжки російською мовою гражданським шрифтом, організована 1764 р. у Єлисаветграді при правлінні Новоросійської губернії.

Друкарство німецькою мовою було започатковано у Львові одразу після переходу 1772 р. Східної Галичини під владу Австрійської монархії. Головне, що відрізняло цю друкарню від попередніх, □ тісний зв'язок з урядовими установами нової австрійської провінції. Крім офіційних матеріалів, друкувалися навчальні посібники, наукові праці, літературні твори. Після появи у Львові університету, друкарня називала себе також «університетською». Окрім німецьких, вона видавала книжки польською, французькою, латинською, українською мовами.

Єврейське книговидання орієнтувалося виключно на єврейське населення □ тільки воно могло читати книги гебрайською мовою та мовою ідиш. У 1693 р. у Жовкві засновано єврейську друкарню. Найчастіше видавалися календарі й книжки релігійного змісту □ збірки молитов, біблійні книги, коментарі до Біблії і Талмуду. Ця друкарня 1782 р. переїхала до Львова. Львів в того часу став важливим центром книговидання мовами іврит та ідиш.

Отже, жодна з численних друкарень не друкувала книжок українською мовою, хоч тематично видання деяких з них були пов'язані з Україною. Українська мова поряд з церковнослов'янською збереглась тільки в почаївських друках.

Започатковане виходом 1798 р. «Енеїди» І.Котляревського впровадження в друковану книгу нової української літературної мови стало національно-культурним відродження українського народу.

Бібліотеки України. Бібліотеки України другої половини XVII-XVIII ст. є надзвичайно цікавим феноменом в історії як книжкової, так і тогочасної української культури загалом. В цей час внаслідок зростання ролі в культурному житті Києво-Могилянської академії та інших навчальних закладів, розширюються і збільшуються книгозібрання. Характерною особливістю книгозібрань на Лівобережжі та Слобожанщині було те, що майже всі їхні власники одержали освіту у Києво-Могилянській академії. Там сформувався їхній інтерес до читання і збирання книг.

Монастирські бібліотеки формувалися не лише як зібрання, необхідні для відправлення церковних служб, келійного читання, а й як певні культурні осередки. Найбільшою була бібліотека Києво-Печерського монастиря. Іншим великим зібранням у Києві була кафедральна Софійська бібліотека. Переважали у бібліотеці видання латинською, польською, грецькою мовами. Це не лише Святе Письмо різними мовами, а й богословська православна і католицька література, а також протестантська. Зберігалася велика підбірка класичної літератури □ твори Плутарха, Тита Лівія, Сенеки, Вергілія, Цицерона та ін. Досить широко представлені праці Еразма

Роттердамського, Я.-А.Коменського. Серед книг бібліотеки було багато словників і лексиконів.

Значна частина книг осідала у так званих церковних збірках. І хоч призначалися вони для внутрішнього використання, але то були найпоширеніші книжкові зібрання часу. У Східній Галичині поширеним був звичай купувати книги на заповідані небіжчиком гроші. Книги вкладали на помін душ своїх родичів гетьмани, козацька старшина, прості козаки та міщани. Наприклад, відоме Пересопницьке Євангеліє було вкладене 1701 року гетьманом І.Мазепою у кафедральний Вознесенський собор у Переяславі.

Бібліотеки навчальних закладів. Досить великі бібліотеки мали навчальні заклади України, зокрема Києво-Могилянська академія, Харківський, Чернігівський та Переяславський колегіуми, єзуїтські колегіуми на Правобережжі та у Східній Галичині.

Основа бібліотеки Києво-Могилянської академії стає власне зібрання митрополита Петра Могили (понад 2 тис. книг). Бібліотека поповнювалася за рахунок придбань, пожертвувань її вихованців і викладачів. Використовували також власні контакти з європейськими вченими для інформації про нові видання, замовляли їх через своїх вихованців, які служили при дипломатичних місіях в Європі, працювали в Москві та Петербурзі. Студенти могли користуватися бібліотекою з відома викладачів, які давали їм письмовий дозвіл. Бібліотека була гордістю академії.

Окрема бібліотека, заснована 1768 р. вихованцем академії М.М.Бантиш-Каменським, існувала при бурсі. 1780 р. академічну та бурсацьку бібліотеки було об'єднано. Академічна бібліотека на період реорганізації в духовну академію була найбагатшою у Києві.

Наприкінці XVIII ст. почала формуватися велика публічна бібліотека Львівського університету. Уряд також розпорядився передавати університету бібліотеки ліквідованих монастирів.

Приватні бібліотеки України мали свою специфіку. Любов до книги, як і до науки, стала характерною рисою ментальності освіченого українця XVIII ст. Вона яскраво виражена у вірші Стефана Яворського, його прощанні з найбільшим своїм багатством □ книгами: «Ви бо єдині були мені нектаром, медом поживним; з вами на світі книжки солодко жити було, Ви мені скарб найдорожчий, ви слава моя щонайбільша. Ви повсякчасна любов й раювання моє. Ви просвітили мене, превелебні дати мені титла, шану вельможних людей подарували мені».

Великі книгозбірні мали єзуїтські колегіуми, які діяли на Правобережній Україні та в Східній Галичині. За інструкцією ордену власні бібліотеки мусили мати викладачі колегіуму. Професор філософії обов'язково мав праці Аристотеля, Фоми Аквінського, рукописи курсів філософії, які читалися попередниками; професор риторики □ твори Демосфена, Гомера, Цицерона; поетики □ Вергілія, Горація та ін.

Збереглися описи бібліотек православних церковних діячів. Феофан Прокопович мав чи не найбільше книжкове зібрання. Опис його бібліотеки налічує понад 3 тис книг, де поряд з богословською, філософською, історичною досить широко представлено правничу літературу.

У XVIII ст. починають формуватися бібліотеки нового типу, коли книги збираються не лише для вжитку, а й колекціонуються, зокрема стародруки, які вже стали раритетами. Перші такі бібліотеки з'явилися у великих польських магнатів □ Вишневецьких, Потоцьких та ін. У бібліотеці Потоцьких у Тульчині налічувалося 20 тис. книг. У цій полі тематичній за змістом збірці переважали французькі видання. Бібліотеки польських магнатів і шляхти мали енциклопедичний характер.

Отже, бібліотеки України другої половини XVII-XVIII ст. у різних регіонах мали свою специфіку.

5. Література, музика, театр.

Українська література. Література другої половини XVII-XVIII ст. продовжує і розвиває традиції давнього письменства, використовує церковнослов'янську мову, культивує старі жанри ораторської, агіографічної, паломницької, частково полемічної прози. Водночас зароджуються і досягають вершин розвитку нові жанри □ мемуарно-історична проза, сатирична поезія, шкільна драматургія, що й визначили характер і стиль письменства цього періоду. Література поступово починав вивільнятися від церковно-релігійної тематики. Вона стає на шлях самостійного розвитку як мистецтво слова. Бароковий стиль був панівним в українській літературі, проявлявся в усіх її жанрах.

На західноукраїнських землях, що перебували під владою Польщі і прийняли церковну унію з Римом, греко-католицьке духовенство намагалось протидіяти окатоличенню та ополяченню

українського народу. Воно при цьому опиралось на народну культуру, писало й видавало книги народною мовою, оберігало українську національну ідею.

Мемуарно-історична проза. На другу половину XVII-XVIII ст. припадає розквіт мемуарно-історичної прози. Більшість творів цього жанру □ це пам'ятки історіографії, але вони не позбавлені літературних якостей і кращі з них займають важливе місце в історії української літератури.

Ієромонах Густинського монастиря поблизу Прилук Михайло Лосицький переписав 1670 р. текст літопису, що одержав назву Густинського. Автор цього твору залишився невідомим. Описуючи події в Україні від найдавніших часів до 1597 р., автор Густинського літопису використав численні історичні джерела □ руські, грецькі, польські, новолатинські. Працю доведено до нового часу, закінчується вона розповіддю про козацтво і запровадження унії, ставлення до якої у автора негативне.

У 1699 р. в Чернігові закінчив свій великий літописний твір ієромонах Троїцько-Іллінського монастиря Леонтій Боболинський. Це компілятивна праця, збірка відомостей церковної і світської історії від «сотворіння світу» до кінця XVIII ст. Останні розділи присвячено подіям Національно-визвольної війни і боротьбі України з турецькими нападами у 1677-1678 рр. Літопис Л.Боболинського засвідчує, що зацікавлення історичним минулим не згасало, і монастирське літописання продовжувало розвиватися в різких культурних осередках.

«Синопис» □ єдина друкowana в той час історична книга (Київ, 1674). Твір написано в стінах Києво-Печерської лаври. До середини XIX ст. ця книга витримала понад 20 видань. Автор ставив своїм завданням висвітлити історію України-Русі від найдавніших часів. Останні розділи присвячено опису турецьких походів на Чигирин у 1677-1678 роках і відтворенню картини розгрому турецьких військ запорізькими козаками разом з російськими військами.

«Синопис» присвячено російському цареві Олексію Михайловичу. Автор вважав, що московські царі □ законні наступники великих київських князів, а приєднання України до Росії є відновленням колишньої єдності слов'янських земель під владою російського монарха. Така монархічна і проросійська орієнтація автора забезпечила «Синопису» тривалий статус офіційного підручника вітчизняної історії.

З кінця XVII ст. на перший план виходять козацькі літописи, авторами яких були козацькі літописці (військові канцеляристи), безпосередні учасники подій. Чільне місце в українській історичній прозі кінця XVII □ початку XVIII ст. посідають три козацькі літописи □ літопис Самовидця, літопис Григорія Грабянки і літопис Самійла Величка. Всі вони стали фактом літературного життя тільки у XIX ст., після публікації. Нині вони привертають увагу в основному як твори барокової прози, початкової історичної романістики.

Першим у цьому ряді творів є літопис Самовидця, названий так видавцями 1846 р. Його ймовірним автором був наказний полковник Роман Ониськович Ракушка-Романовський. Він в останні роки життя (1687-1703) був священником Миколаївської церкви в Стародубі, де й міг написати свій твір.

Літопис Самовидця є важливим джерелом до історії України другої половини XVII ст., містить великий фактичний матеріал, дає влучні характеристики майже всім основним діячам того часу. Він створює всебічну картину як історичного піднесення України середини XVII ст., так і великої Руїни, що настала після смерті Б.Хмельницького. Самовидець був учасником і свідком головних подій цього часу, описує їх з емоційним забарвленням, тому його твір заслуговує на глибоку довіру.

Літопис Григорія Грабянки завершено 1710 р., вперше надрукований у Києві 1854 р. Г.Грабянка перебував на військовій службі, з 1730 р. □ полковником. Загинув 1737 р. у кримському поході проти татар. Він належав до військових канцеляристів, вихованих Київської академією, основну увагу зосередив на водях недавнього минулого. Грабянка □ автономіст, прихильник збереження старого гетьманського устрою під зверхністю Російської держави. Автор розповів історію козацтва від найдавніших часів до 1709 р. У центрі твору Грабянки стоїть велична постать Богдана Хмельницького, як вождя запорожців. Грабянка □ прихильник зближення України з Росією.

З-поміж козацьких літописів особливо виділяється як за обсягом, так і за змістом літопис Самійла Величка □ монументальний історичний твір, що у першому київському виданні 1848-1864 рр. займав чотири великих томи.

Наприкінці XVIII ст. виникла ще одна важлива пам'ятка мемуарно-історичної прози □ анонімна «Історія Русів», у якій розповідається про події в Україні від найдавніших часів до 1769

р. «Історія Русів» надрукована 1846 р.

Цей твір виник на соціальне замовлення доби. Козацька старшина, що у другій половині XVIII ст. домагалася прав «малоросійського дворянства», прагнула історично обґрунтувати соціальні привілеї, показати свої заслуги в минулому. Водночас «Історія Русів» містить різку критику колонізаторської політики царизму в Україні, викривав сваволлю царських фаворитів. Твір має яскраво виражений антимонархічний, антикріпосницький і антиклерикальний характер. «Історію Русів», тобто українців, подано як безперервну боротьбу з султанською Туреччиною, Кримським ханством, шляхетською Польщею та іншими зовнішніми й внутрішніми ворогами.

Роль мемуарно-історичної прози в історії культури важко переоцінити. Він увібрав у себе всі знання, на які спромоглася історична традиція впродовж багатьох віків. У ньому відображено злети й падіння української державності, описано й пережито всі деталі безперервної боротьби українців та утвердження себе як окремого народу, збереження своєї державної території, мови, звичаїв і віри.

Полемічна, ораторсько-учительна, агіографічна і паломницька проза.

У другій половині XVII ст. певних змін зазнає релігійна ситуація в Україні. У Східній Галичині, на Волині й у Закарпатті утвердилася греко-католицька церква. В цілому на Правобережжі, що входило до складу Польщі, співіснували різні віросповідання □ католицьке, греко-католицьке (уніатське) і православне. Лівобережжя мало тільки одну конфесію □ православну.

Православні українські письменники, які жили на території, що знаходилася під протекторатом Росії, продовжували полеміку з католиками, допомагаючи своєю діяльністю православним, котрі зазнавали утисків у межах Польщі. Спрямований проти православ'я польськомовний трактат єзуїта Павла Бойми «Стара віра» (Вільна, 1668) викликав гостру відповідь православних українських авторів. Полемізуючи з Боймою у трактаті «Нова міра старої віри» (Київ, 1676), Лазар Баранович дає відсіч польському автору, захищаючи честь і гідність православної церкви та її ієрархів. Ще раз до спростування всіх католицько-уніатських «фундаментів» церковної єдності Русі з Римом повернувся Галятовський у трактаті «Фундаменти» (Чернігів, 1683, польською мовою). Автор образно і емоційно описав ті кривди, які чинять католики та уніати православним у щоденному житті.

Друга половина XVII-XVIII ст. □ вершина розвитку української ораторсько-учительної прози. Українське проповідництво розробило теорію складання й виголошення церковних проповідей. Трактат Галятовського «Наука албо способ казаня» (Київ, 1659) надовго став підручником проповідницько-учительного мистецтва. Проповіді виголошувалися у церкві після літургії. Церковна проповідь виконувала чисто просвітницькі, естетичні завдання. Провідні українські письменники другої половини XVII-XVIII ст. були водночас і проповідниками. Серед визначних письменників □ проповідників □ Д.Баранович, І.Галятовський, Д.Туптало, Ф.Прокопович та ін.

З кінця XVIII ст. ораторсько-учительна проза занепадає, вона втрачає свої попередні високі ідейно-мистецькі якості й опиняється за межами системи нових літературних жанрів.

Досить активною у другій половині XVII □ на початку XVIII ст. була ще традиція житійної літератури, агіографічної прози. Переписуються давні відомі житія □ легенди з Києво-Печерського патерика. В літературних побут входять великі російські Четві мінеї митрополита Макарія. У 1661 р. в Києві вперше надруковано «Києво-Печерський патерик», що з того часу став настільною книгою освіченого громадянства.

Завершує давню українську агіографічну традицію монументальний твір – «Книга житій святих» Дмитрія Туптала (Ростовського), видана в чотирьох томах (Київ, 1689-1706). З різних джерел □ Біблії, отців церкви автор зібрав і опрацював усі житія святих, визнаних православною церквою. Перед читачем □ сотні біографій, оповідань і повістей про подвижників православ'я. Д.Туптало у стилі бароко ретельно опрацював сюжети, дбаючи про їх цікавість і повчальний характер. «Книга житій святих» Д.Туптала кілька разів перевидавалася у XIX-XX ст. і користувалася великою популярністю.

Продовжується у літературі XVIII ст. розвиток такого традиційного давньоруського жанру, як паломницька проза. Це пов'язано із подорожами українських паломників на Близький Схід, до святих місць у Палестині. Паломники намагалися описати свої враження від подорожі, вели різні записи, які, крім пізнавальної, мають також літературну цінність. Кінцевою метою таких подорожей було поклоніння «гробу Господньому».

Найвидатнішою пам'яткою цього жанру у XVIII ст. є «Странствованія» Василя

Григоровича-Барського (1701-1747), котрий був родом з Києва. З 1723 р. почав мандрувати, побував в Угорщині, Австрії, Італії, Греції, Єгипті, Палестині, Сирії та інших країнах і повернувся до Києва за місяць до смерті. Враження від подорожі, спостереження за життям і побутом інших народів він ретельно занотував, внаслідок чого виник великий твір, який і донині не втратив наукового й пізнавального значення. Його записи відзначаються справжньою енциклопедичністю.

Вирушаючи у тривалу подорож, В.Григорович-Барський прагне поглибити здобуті у Києво-Могилянській академії знання на користь собі і Вітчизні. Він скрізь вчився: у Венеції, у Тріполі, а разом з тим і сам був учителем, написав грецьке-латинську граматику. Добре оволодів кількома мовами (зокрема, арабською), скрізь цікавився бібліотеками й школами з одною метою: набуті знання застосовувати в Києво-Могилянській академії. Він був всебічно обдарованим вченим-істориком, етнографом, географом, природознавцем. У «Странствованіях» він подав історичні відомості про бачені міста, описував архітектурні пам'ятки, природу, побут і звичаї, національне та релігійне життя.

Твір В.Григоровича-Барського □ видатне явище української художньої прози другої чверті XVIII ст. Образний, жвавий стиль викладу «Странствованій», цікавий зміст забезпечили їм велику популярність: протягом 1778-1819 рр. твір витримав шість видань.

Драматургія. На другу половину XVII □ першу половину XVIII ст. припадав розквіт шкільної драматургії. Вона не розглядалася як окреме явище художньої літератури, призначеної для читання, а була невід'ємним компонентом українського шкільного театру, що в цей час досяг найбільшого розквіту в стінах Києво-Могилянської академії. Теорія драми розроблялася в курсах поезики Ф.Прокоповича, Г.Кониського та ін. читаних в академії. Шкільна драма стала на цей час засобом розвитку літературних і ораторських здібностей студентів, складовою частиною освіти. До середини XVIII ст. в Україні з'явилося понад 30 драматичних творів □ шкільних драм і діалогів. Авторами їх були переважно викладачі академії, в обов'язки яких входило не лише читати програмні курси поезики, а й писати і ставити на сцені шкільні драми.

Усі відомі нині шкільні драми можна розділити на кілька тематичних груп. Найбільшою популярністю користувалися *містеріальні драми* різдвяного і великоденного циклів, у яких опрацьовувалися біблійні сюжети Різдва й Воскресіння Христа. Агіографічні сюжети розроблялися в *міраклях* □ драмах на теми із життя святих. Досить поширеними були *драми-мораліте* □ морально-дидактичні твори з алегоричним сюжетом. Найвищим досягненням давньої української драматургії є драми на історичні теми: «Владимир» Ф.Прокоповича, «Милость Божія...» невідомого автора. Образи давнини були тією зовнішньою оболонкою, за якою ховалися пекучі проблеми сучасного політичного і культурного розвитку.

Поезія. Панівне становище в літературному процесі другої половини XVII-XVIII ст. займає поезія, чи точніше □ віршована література. Бібліографія нотує понад дві тисячі оригінальних текстів віршів і пісень цього періоду. Авторами поетичних творів були високі церковні ієрархи, рядові священики, ченці, вчителі, студенти, урядовці, письменні селяни, для яких поетичне слово було засобом духовного самовираження й самоутвердження.

Поезії цього періоду властиві жанрове і тематичне розмаїття, широкий діапазон стилів, багатство поетичних форм. Вся поезія умовно ділиться на два великі сектори □ духовну і світську. Семен Дівович, перекладач Генеральної канцелярії у Глухові, написав у 1762 р. великий поетичний твір на історичну тему – «Разговор Великороссии с Малороссиєю». Зміст діалогу зводиться до викладу військової історії козацтва, його тривалої боротьби з іноземними поневолювачами. В центрі уваги твору □ події Національно-визвольної війни і образ Б.Хмельницького.

Ігнатій Максимович □ автор «Оды на первый день мая 1761 года», написаної до травневих рекреацій студентів Києво-Могилянської академії. Автор був викладачем поезики в академії. Його ода, написана чотиристопним ямбом, наслідувала оди М.Ломоносова. Автор оспівує травневі свята київських студентів, їхні розваги на лоні природи.

Протягом 1742□1766 рр. священник у селі Мишковичі на Тернопільщині Іван Пашковський укладав рукописний пісенник, до якого увійшли 56 українських і польських світських пісень та 90 пісень релігійного змісту. Це була своєрідна поетична антологія. Серед світських пісень у збірнику вміщено твори самого І.Пашковського, які можна вважати зразками раннього українського романсу. Головна їх тема □ кохання, туга закоханих, сподівання щастя.

Одним з найцікавіших поетів кінця XVII □ початку XVIII ст. був Климентій Зиновій. Він закінчив Києво-Могилянську академію, став ченцем, багато мандрував, жив у монастирі на Чернігівщині. Між 1700□1709 рр. уклав рукописний збірник, де вмістив близько 400 своїх поезій і

понад 1500 прислів'їв та приказок. Вперше цей збірник поезій опубліковано у 1912 р.

Літературна творчість Григорія Сковороди. Найвидатнішою постаттю в культурному і літературному житті України XVIII ст. був великий народний мислитель, освітній діяч і письменник Григорій Савич Сковорода. Його багатогранна творчість — це остання ланка переходу від давньої української літератури до нової.

Г.Сковорода був талановитим художником слова — байкарем і поетом. У 1769-1774 рр. він написав 30 байок («Харківські байки»), в основі більшості яких лежать оригінальні сюжети. У байках Сковороди знайшли продовження і збагачення сатиричні мотиви давньої української літератури.

Як поет Сковорода уславився збіркою «Сад божественних пісень», що містить 30 оригінальних поетичних творів. Крім того, йому належить ще близько двох десятків поезій і поетичних перекладів, частина яких написана латинською мовою. Великою викривальною силою сповнена «Пісня Юліана. Всякому городу прав і права», яка стала класичним зразком сатири в українській літературі.

Кращі поезії Сковороди ще за життя поета стали народними піснями, увійшли до репертуару народних співців — кобзарів і лірників. Самобутня творчість письменника належить до видатних досягнень української культури XVIII ст. Ним захоплювалися Т.Шевченко та І.Франко. Українські письменники П.Тичина, М.Рильський, А.Малишко, І.Драч та ін. створили світлий художній образ Сковороди, спадщина якого продовжує служити українській культурі.

Музична культура в Україні. Друга половина XVII-XVIII ст. один з найбільш плідних періодів в історії української музики. У цей час значного розвитку набув музичний фольклор, і на середину XVIII ст. сформувався його основний класичний фонд, що є великим надбанням українського народу. У професійній музиці яскраво проявився стиль бароко, а в другій половині XVIII ст. — і стиль класицизму. До провідних галузей музичного мистецтва належала церковна музика, яка досягла художніх вершин у творчості видатних композиторів М.Дилецького, М.Березовського, Д.Бортнянського, А.Веделя. У цей час виникли й нові світські жанри — пісня-романс, опера, інструментальна музика. Особливість цього історичного періоду полягала в тому, що деякі українські композитори творили поза межами України — в Росії та Італії.

Народна музична творчість. У галузі народної музичної творчості в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. вершини свого розвитку досяг музичний епос — думи та історичні пісні. Вони відзначаються історичною конкретністю. Про реальні події, які тоді відбувалися, розповідають думи «Про Хмельницького і Барабаша», «Про Корсунську перемогу», «Про смерть Богдана Хмельницького» та історичні пісні «За світ встали козаченьки» (варіант — «Засвітали козаченьки»), «Висипали козаченьки з високої гори» та ін.

Хоч творення нових дум у другій половині XVIII ст. практично припинилося, проте цей епічний жанр у виконанні кобзарів існував і далі. У другій половині XVIII ст. з'явилися й нові історичні пісні. Пісня «Ой з-за гори, з-за лиману» розповідає про руйнування Січі. Про перехід козаків за Дунай під владу Туреччини співається у пісні «Ох і не гаразд, запорожці». Виникли пісні, тематика яких пов'язана з гайдамацьким рухом — «Максим козак Залізняк». Крім епосу розвивалися й інші жанри українського фольклору: чумацькі і бурлацькі пісні, балади, любовно-ліричні, жартівливі, танцювальні пісні та інструментальна музика.

Нотні записи українських парадних пісень уперше в кінці XVIII ст. надрукували у Петербурзі: український музикант Василь Трутовський (збірка «Собрание русских простих песен с нотами»); М.Львов та І.Прач (збірка «Собрание народных русских песен с их голосами»).

Об'єднання музикантів у цехи у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. набуло значного поширення. Вони з'явилися у Полтаві, Києві, Ніжині та ін. Вони створювали ансамблі типу «Троїстих музик». Такі об'єднання дбали про підготовку учнів, котрі вчилися у членів цеху протягом кількох років. У 1768 р. в Києві на базі музичного цеху було відкрито музичну школу, яка готувала кадри для магістратського оркестру.

На Лівобережній Україні діяли козацькі полкові музичні цехи. Існувала «полкова музика», яка складалась з кобзарів, довбишів, литавристів, сурмачів, трубачів, скрипалів, цимбалістів. Вона використовувалася під час походів, а також у повсякденному житті.

В резиденції гетьмана К.Розумовського був оркестр, який налічував понад сорок добре навчених музикантів, У гетьманському театрі ставили не тільки драматичні твори — тут були оперна і балетна трупи. Поряд з місцевими музикантами там працювали й іноземці. До нашого часу дійшла частина нот з бібліотеки Розумовських, які нині зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В.І.Вернадського.

Музична освіта. У розвитку музичного мистецтва значну роль відігравали освітні осередки □ приходські та братські школи, колегіуми, Києво-Могилянська академія, де навчали нотної грамоти й церковного співу. Музики навчали і в сотенних та полкових школах, де вчилися діти переважно з козацьких сімей. У більшості монастирів України були добрі хори, при яких півчі-установники навчали музичної грамоти. У музичній освітній справі важливу роль відігравали також архієрейські школи, що готували церковних півчих.

Одним із важливих центрів музичної освіти в другій половині XVIII ст. став Харків. У Харківському колегіумі був нотний клас. Найбільшого значення музична освіта набула в «Додаткових класах», які згодом стали Харківським казенним училищем. У 1773 р. в Харківському училищі відкрили «клас вокальної та інструментальної музики». У цьому класі наприкінці XVIII ст. працював А.Ведель.

З 30-х років XVIII ст. у Глухові виникла школа співу та інструментальної музики. Вона була відкрита з метою музичної підготовки здібних українських юнаків, яких набирали в Україні для петербурзької Придворної співацької капели. У Глухівській школі навчалися, можливо, М.Березовський та Д.Бортнянський, які теж були відправлені в Петербург і згодом стали славетними композиторами.

Розвиток церковної музики. У другій половині XVII-XVIII ст. продовжувала функціонувати давньоукраїнська церковна монодія (одноголосся). Фіксувалася в спеціальних рукописних книгах, що мали назву «Ірмологіон». У цих великих книгах з сотнями наспівів на різні тексти був записаний весь церковний репертуар давньоукраїнської монодії, який виконували церковні хори в Україні протягом цілого року. Наспиви «Ірмологіонів» були генетично пов'язані зі старокиївським знаменним співом. Перші друковані «Ірмологіони» з'явилися у Львові в 1700 та в 1709 рр.

На другу половину XVII-XVIII ст. припадав розвиток багатоголосної церковної музики, розквітала церковна музика барокового етилю. Цей спів в Україні називали партесним, і така назва збереглася до наших днів. Партесний спів дійшов до нас у вигляді рукописних хорових партій-поголосників, хорові ж партитури відсутні. Можливо, через такий запис цього співу (хоровими партіями) він і називався партесним. У Києві зберігається понад 600 партесних творів із Києво-Печерської лаври та Софії (у бібліотеці Вернадського/).

Посібники з теорії музики. З розвитком партесного співу почали з'являтися й теоретичні посібники, які давали необхідні знання з теорії написання цієї музики та її співу. М.Дилецький, будучи творцем партесної музики, став її найвизначнішим теоретиком. Він написав теоретичний трактат «Грамматика музикальна». Дилецький здобув прекрасну освіту у Вільні в Єзуїтській академії і там же в 1655 р. написав першу редакцію «Грамматики музикальної». Остання редакція була створена українською мовою. Це, мабуть, було обумовлено тим, що у Придворній співацькій капелі було багато українських півчих.

Церковна музика другої половини XVIII ст. У другій половині XVIII ст. церковна музика істотно реформувалася. Найяскравіше це виявилось в жанрі хорового концерту. Відбувся перехід від барокового до класичного стилю. У хоровому концерті порівняно з партесним відбулося зменшення кількості голосів. Переважають чотириголосні концерти, рідше трапляються восьмиголосі. Зменшення кількості голосів створювало більш камерне звучання.

Новий стиль розпочав у церковній музиці в Україні композитор Андрій Рачинський (1729-1800). Він здобув освіту у Львові і в цьому ж місті три роки був диригентом єпископської капели. У 1753 р. Рачинський переїхав на Лівобережну Україну і протягом 10 років служив придворним капельмейстером гетьмана Кирила Розумовського в Глухові. Там розгорнулася його музична й композиторська діяльність.

Зачинателем нового стилю церковної музики був також Максим Березовський (1745-1777), який народився у Глухові і там же навчався в музичній школі. Навчався він також у Києво-Могилянській академії. У 1757 р. його було взято до царського двору в Петербург, де він співав у Придворній співацькій капелі. У 1769 р. Березовський приїздить до Італії і навчався в Болонській академії. Його ім'я вписане на дошці на будівлі цього закладу поруч з іменем Моцарта □ як академіків Болонської академії, У 1773 р. Березовський повертається до Петербургу. В Росії його не оцінили й ставились як до звичайного рядового службовця капели. У 1777 р. Березовський у розквіті таланту покінчив життя самогубством. Серед церковних творів Березовського в шедеври української церковної музики. До них належить концерт «Не отвержи мене во время старости». В церковній музиці композитора простежується перехід від бароко до раннього класицизму.

Традиції нового класичного стилю в церковній музиці розвинув Дмитро Бортнянський

(1751-1825). Він народився у Глухові і там же відвідував музичну школу. У 1758 р. його відправили до Петербурга □ у Придворну співацьку капелу. Маючи добрий голос, Бортнянський у віці 13 років співав у оперних виставах при дворі. Потім він десять років навчався в Італії. Повернувшись до Петербурга він отримав посаду капельмейстера співацької капели. У 1796 р. композитор дістав посаду директора Придворної співацької капели, на якій пробув до кінця життя.

У спадщині композитора 35 чотириголосних і 10 восьмиголосних концертів, 2 Літургії тощо. Переважна більшість його церковних творів була опублікована. У церковній музиці композитор досягнув висот художньої та професійної майстерності. Він підпорядкував західноєвропейську композиторську техніку українським традиціям церковної музики, створив музику з виразними українськими національними рисами.

Артем Ведель (1767-1808) народився в Києві, де у Києво-Могилянській академії дістав загальну і музичну освіту. Ведель співав у хорі академії, а потім диригував ним. Під керівництвом Веделя академічний хор досягнув вершин виконавської майстерності. У Москві він перебував з 1788 до 1792 р., де керував хоровою капелюю головнокомандуючого військ Москви П.Єропкина. Потім він керував у Харкові губернаторським хором і працював капельмейстером в Харківському казенному училищі. Останні роки життя провів у божевільні за рішення царя Павла I.

Ведель написав понад 20 хорових концертів, Всенічну службу, дві Літургії, значну кількість окремих творів. У музиці Веделя яскравіше, ніж в інших композиторів, увиразнилася українська національна специфіка.

Театр в Україні. На другу половину XVII □ першу половину XVIII ст. припадав період дальшого розвитку започаткованого наприкінці XVI ст. українського шкільного театру. Почався він з декламацій і діалогів.

Декламація □ це віршовані панегірики у формі привітань, надгробних промов, написів, послань. Темати їх були герби або якісь події (укладання миру, релігійні свята, зустріч посольства та ін.). Виконувалися декламації гуртам у шкільних класах або в цервах без сценічних атрибутів, але під час свят і урочистостей допускалося скупе сценічне оформлення (виконавці, одягнуті у відповідні костюми реальних або алегоричних постатей, декламували біля картин чи серед декорацій, вдаючись до відповідних жестів). Збереглося кілька зразків декламацій □ це, наприклад, «Стихи на страсти Господни» Дмитрія Туптала.

Перша половина XVIII ст. □ це період розквіту українського шкільного театру. Центром його продовжує залишатися Києво-Могилянська академія. Шкільні вистави відбувалися також у колегіумах.

Питанням теорії драми присвячена праця Ф.Прокоповича «Три книги про поетичне мистецтво» (1705 р.). Спираючись на теоретичні настанови Аристотеля, творчий досвід античних драматургів та драматургів епохи Відродження. Ф.Прокопович визначив три види драми □ трагедію, комедію, трагікомедію, обґрунтувавши свої положення.

До обов'язків викладача поезики належало не тільки теоретично навчити поетичних правил, а й самому створювати драматичні твори, котрі мали вивчати й розігрувати їхні студенти. Викладач риторики навчав писати промови та виголошувати їх. Обидва викладачі поперемінно влаштували щомісяця декламації, вистави в класах або в актовому залі. Разом з тим практикувалися вистави на канікулах. Серед шкільних драм основне місце займають драми різдвяного й великоденного циклів.

Драми на історичні теми стали вершиною української шкільної драматургії. У трагікомедії «Владимир» розповідається про прийняття християнства князем Володимиром, але насправді йдеться про державно-культурницьку діяльність гетьмана І.Мазепи, якому й присвячено цей твір. П'єса складається з прологу, п'яти актів і епілогу з хором.

Інтермедії виконувалися поміж актами шкільної драми з метою розважити глядача, стомленого високими думками, що їх мала навіювати поважна драма. Це були перші зразки демократичного театру в Україні. Найкращими є по п'ять інтермедій до драм М.Довгалецького «Коміческое действе» і «Воскресеніє мертвих» Г.Кониського. Усі вони мають ознаки спорідненості з українським фольклором. Інтермедія була гострою політичною сатирою на окремі соціальні явища тогочасного суспільства.

У 60-х роках XVIII ст. в Києво-Могилянській академії та інших школах вистави припиняються. Шкільні вистави вже не належали до обов'язкових. В курсах поезики уже не говорилося про шкільну драму. Все це означало безперспективність шкільного театру в Україні.

Вертеп. У другій половині XVII-XVIII ст. в Україні продовжує розвиватися ляльковий театр □ вертеп. Вертеп □ це різдвяна драма, яка грається ляльками у великому дерев'яному

коробі, поділеному на два поверхи. У верхній частині відбуваються дійство на духовну тему, у нижній □ світська гра. Духовна частина була споріднена з різдвяною містерією і шкільною драмою, світська □ з інтермедіями. Вертепна драма була улюбленим видовищем, задовольняючи естетичні потреби найширших народних мас.

6. Архітектура, образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво.

Архітектура посідала особливе місце в мистецькому процесі другої половини XVII-XVIII ст. Архітектурна думка на українських землях розвивалася в руслі власної традиції, активно використовуючи європейський досвід через діяльність на західноукраїнських землях майстрів європейського походження, їх зусиллями на Правобережжі в середині □ другій половині XVIII ст. постав ряд видатних пам'яток. На Лівобережжі з кінця XVII ст. ширилася діяльність російських майстрів.

Мурована архітектура. Муровані будинки Києва та Лівобережжя можна розподілити на такі групи: *житлові та господарчі* (гетьманські палаци, будинки козацької старшини), *адміністративні* (магістрати та будови військових установ), *учбові, культові* (церкви, собори, трапезні).

Добре зберігся будинок Лизогуба в Чернігові кінця XVII ст. В плані він прямокутний, дах двосхилий. Планувальна структура будинку яскраво відбилася у фасадах. Стіни енергійно розчленовано пілястрами, нішами та карнизом. Пропорції і виразна пластика стін надають цьому оригінальному будинкові монументального й одночасно мальовничого вигляду.

У XVIII ст. українська архітектура збагатилася кількома пам'ятниками таких типів цивільних споруд, як учбові заклади, будинки міського самоврядування. Перший поверх учбового корпусу Київської академії було збудовано на початку XVIII ст., у 1736-1740 роках його надбудував Й.Шедель. Це □ двоповерховий будинок, по головному фасаду якого проходить відкрита галерея-аркада: вона з'єднувала між собою аудиторії, які йшли в ряд, паралельно до галереї. Після перебудови споруди Й.Шеделем учбовий корпус став однією з найкращих пам'яток українського бароко.

Спільні риси архітектури чітко виявились у таких оригінальних типах будинків, як трапезні, тобто ідальні в монастирях. Трапезні становлять органічну комбінацію горизонтального корпусу залу з вертикальним об'ємом домової церкви. Трапезна Троїцького монастиря в Чернігові (1677-1679) за виразністю архітектурних форм є справжнім шедевром української національної архітектури.

Серед українських трибаних висотних споруд однією з найвидатніших є Покровський собор у Харкові (1689), де органічно поєднано прийоми українського та російського будівництва. За пропорціями та силуетом це типова трибана українська церква. Зовнішнє декоративне вбрання нагадує оздоблення російських споруд того часу.

Однією з кращих пам'яток є Троїцький собор Густинського монастиря (1676). Основні об'єми собору мають пірамідальну побудову. Найвищою є центральна баня, нижче стоять чотири бічні, ще нижче □ кутові квадратні прибудови у два яруси і без бань. Фундатором кам'яного собору, що стоїть і понині, був гетьман Самойлович.

До пам'яток хрещатого п'ятибанного типу належать церква Всіх святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври (1698), Георгіївський собор Видубицького монастиря у Києві (1701). Їх архітектура вражає витонченістю та багатством пластичного оздоблення. В цих будовах яскраве виявлено характерні риси київської архітектури кінця XVII □ початку XVIII ст.

Найдавнішою спорудою прямокутного плану є собор Троїцького монастиря в Чернігові (1695). Його західний фасад оздоблено двома виступами, увінчаними восьмигранними барабанами з банями.

Майже одночасно з Троїцьким собором у Чернігові було споруджено головний собор Мгарського монастиря (1692) біля Лубен. Об'ємно-планова будова Мгарського собору ідентична з будовою Чернігівського, і лише в деталях вони відмінні.

Складну структуру мав митрополичий будинок на подвір'ї Софії Київської. Після надбудови цього будинку в середині XVIII ст. з двох боків корпусу з'являються високі фронтони. Один з них звернено в бік Софійського собору, другий □ в бік брами Заборовського. Ця брама з митрополичим будинком становить одне ціле. Браму створив у 1746 р. архітектор Й.Шедель на кошти митрополита Заборовського (браму названо його іменем). Брама Заборовського є типовим витвором бароко з ввігнутою лінією фасаду, сильними уступами двох арок, глибокими нішами для колон і високим фронтоном. За багатством і соковитістю форм цей невеликий за розмірами витвір

української архітектури не має собі рівного.

Найкращими пам'ятками другої половини XVIII ст. є Андріївська церква в Києві (1753), церква Різдва Богородиці в Козельці (1773).

Андріївську церкву в Києві будував архітектор І.Мічурін за проектом В.Растреллі. Розташовано її в північному кінці давнього Києва, що височить над Подолом і прилеглими дніпровськими схилами. Церква так вдало вписана у краєвид, що здається, ніби вона виростав з дніпровських гір. У розв'язанні плану Андріївської церкви застосовано прийом грецького хреста. В кутах хреста поставлено пілони з чотирма струнками верхами. Церква має п'ятибанне вінчання, при цьому бокові бані розташовано по діагоналі будівлі, що було незвичним для українського культового будівництва.

Церква Різдва Богородиці в Козельці у плані становить квадрат з чотирма внутрішніми опорами й прилягаючими зі всіх чотирьох боків напівкруглими апсидами.

У XVIII ст. на Подніпров'ї невід'ємною частиною архітектурних ансамблів великих монастирів стали високі дзвіниці. Українські майстри створили в цей час багато чудових дзвіниць. У струнких вишуканих пропорціях добре виявлено їхнє головне призначення як композиційних орієнтирів архітектурних ансамблів.

Однією з перших була мурована дзвіниця Софійського собору в Києві, збудована на початку XVIII ст. і пізніше надбудована Й.Шеделем. Збудована в 1731-1745 рр. архітектором Й.Шеделем дзвіниця Києво-Печерської лаври досягає майже 100 метрів. Архітектура цієї величної споруди побудована на чіткій ордерній системі. Для свого часу спорудження такої височенної будівлі було справді технічним чудом.

Протягом усього XVIII ст. українські землі на захід від Дніпра входили ще до Складу Польщі. Архітектура Поділля, Галичини, Волині у XVIII столітті певною мірою відбирала пануючі в Західній Європі стильові течії, переважно бароко, забарвлюючи його яскраво виявленими місцевими особливостями.

Близько 1750 р. в Галичині було створено один з найкращих на Україні адміністративних будинків □ ратушу в Бучачі (арх. Б.Меретин). Це одна з визначних будов XVIII ст. Розташований у нижній частині міста, в центрі міського майдану будинок розв'язано так, що він сприймається однаково виразно і з майдану, і з прилеглих до міста підвищених місцевостей. В плані будівля має вигляд квадрата, в центрі якого здіймається двоярусна тридцяти п'ятиметрова вежа, оточена з усіх боків приміщеннями у два поверхи. Своєю витонченістю пропорцій і закінченістю деталей будинок ратуші стоїть на межі між архітектурою і скульптурою. За своїм архітектурним стилем він становить останній етап розвитку бароко.

Серед кращих костьолів і уніатських церков можна виділити три пам'ятки, де знайшов різний вияв пануючий у XVIII ст. в Галичині архітектурний стиль бароко. Це церква св. Юра і Домініканський костьол у Львові, Успенський собор Почаївської лаври.

Величний ансамбль церкви св. Юра (арх. Б.Меретин, 1760) стоїть на горі осторонь від старої частини Львова і панує над прилеглою місцевістю. Загальна композиція церкви має центричний характер і разом з усіма будовами утворює просторову пірамідальну композицію. Тут органічно поєднані характерна для українських церков XVIII ст. всефасадність з властивою костьолам підкресленістю головного фасаду.

Однією з кращих інтерпретацій західноєвропейського бароко є костьол Домініканського монастиря у Львові (арх. М.Урбакік, 1749 р.). Центральний об'єм костьолу у вигляді овалу оточено каплицями, тамбуром і вівтарем та увінчано величним куполом з ліхтарем. В цій будові найяскравіше виявились основні риси класичного бароко з властивими йому динамічністю форм. З переходом Почаївської лаври до унії (1721) у 1771-1783 рр. збудували новий Успенський собор. Споруду поставили на високому пагорбі, видно її на віддалі кількох десятків кілометрів. Найцікавішим тут є терасоподібна композиція всього ансамблю, де всі будівлі розташовано на схилах з поступовим підвищенням.

Дерев'яна архітектура. У нерозривному зв'язку з мурованим розвивалося будівництво в дереві, форми і прийоми якого часто використовувалися майстрами мурованої архітектури. У Дрогобичі в XVII ст. було збудовано кілька дерев'яних церков, найвідоміша з яких в церква св. Юра. У ній з великою майстерністю і художнім смаком використано прийоми дерев'яного будівництва.

Найбільшою дерев'яною будовою XVIII ст. □ заввишки близько 65 метрів □ був Троїцький собор у Новомосковську. Спорудив її в 1773-1779 рр. народний майстер Яким Погребняк. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з

дев'ятьма банями. В 1888 р. цю церкву було перекладено з помітними змінами. Модернізація негативно відбилася на архітектурі будови, її плані та пропорціях.

Скульптура. Друга половина XVII-XVIII ст. відзначені активним розвитком скульптури. Ніколи раніше вона не відігравала такої важливої ролі в загальній картині мистецького процесу, хоч і надалі займала скромне місце.

Розвиток скульптури в Києві та на Лівобережжі у XVIII ст. пов'язаний з діяльністю майстрів Івана Равича й Сисоя Шалматова. Для оформлення київської ратуші І.Равич створив серію мідних овальних рельєфів, з яких зберігся лише один □ із зображенням Петра I на коні. Відомий скульптор і різьбяр на дереві С.Шалматов є автором іконостаса для собору Мгарського монастиря, що поблизу міста Лубен.

Скульптор Пінзель виконав для собору св. Юра у Львові в середині XVIII ст. дві великі статуї святих Афанасія і Лева на другому поверсі фасадної стіни та фігуру св. Юра на коні в завершенні фасаду.

Під впливом класицизму змінився іконостас у XVIII ст. Одним з перших зразків іконостасів нового типу можуть бути твори, пов'язані з іменем В.Растреллі. В іконостасі Андріївської церкви у Києві з'явилися нові мотиви, серед яких застосовано круглу скульптуру у вигляді крилатих голівок, розкиданих по всій будівлі, тощо.

Малярство. Український живопис XVII-XVIII ст. розвивався у формах монументального настінного розпису, станкового іконопису, портрета. Монументальне малярство остаточно відійшло на дальший план, й зайняло порівняно скромне місце в мистецькій культурі. Набагато істотнішу роль відігравало станкове малярство, головний напрям якого становили багатоярусні іконостаси. Традиції іконопису Києва та Лівобережжя початку XVIII ст. найповніше втілені в іконостасі Спасопреображенської церкви у Великих Сорочинцях, створеному на замовлення гетьмана Данила Апостола. Цей грандіозний ансамбль демонструє один з переломних етапів іконописної культури.

Особливий інтерес становлять настінні розписи Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, які повністю збереглися, їх виконували в 20-х □ на початку 30-х років XVIII ст. У розписах цієї церкви, релігійних за тематикою, яскраво виявлено актуальний світський підтекст. Про це свідчить те, що в композиції «Першій Нікейській собор» виведено представників українського та російського народів. Група на задньому плані ліворуч □ це українська старшина на чолі з гетьманом І.Скоропадським, група праворуч □ представники російського уряду. Утвердження православ'я поєднується тут з ідеєю братерства українського та російського народів.

Троїцьку надбрамну церкву у середині XVIII ст. було прикрашено і зовні. Центром оздоблення була композиція «Печерська богоматір з Антонієм і Феодосієм». Як на східному, так і на західному фасадах серед святих важливе місце займали постаті давньоруських князів □ Володимира, Ольги, Бориса, Гліба, Олександра Перського та ін.

У другій половині XVII та у XVIII ст. іконопис залишається основним видом живопису. На цьому етапі іконопис поступово змінює свій характер, в ньому визначаються впливи тодішніх стилів □ бароко, рококо й класицизму. Першою пам'яткою, де помітні риси класицизму, є живопис Андріївської церкви у Києві. Значною мірою виконання розписів належить російському художнику О.Антропову. Разом з ним працювали українські художники Г.Левицький та його син А.Левицький. Живопис Андріївської церкви має великий вплив на дальший розвиток мистецтва іконопису.

Визвольна боротьба мала своє символічне та алегоричне відображення в українському іконопису цієї епохи. На особливу увагу заслуговують так звані «Козацькі Покрови». Сюжет «Покрови» займає помітне місце в українському іконопису □ Богородиця покриває своїм плащем, тобто бере під свій захист віруючих. Серед них □ портретні зображення гетьманів, козацької старшини, а разом з ними й московських царів.

Найвідомішою серед цих творів є ікона другої половини XVII ст. з Київщини. Богородицю зображено тут на всю висоту, вона накриває натовп віруючих, серед яких Богдан Хмельницький з булавою в руці.

Вищим видом народного малярства на Україні стає світська народна картина. Чільне місце в ній посідає образ козака-бандуриста, якого зображували на пічних кахлях, скринях, на дверях і стінах будинків, але найчастіше □ у писаних на полотні картинах.

Наприкінці XVIII ст. складається і набуває великого поширення «класичний» варіант картини «Козак-бандурист». Голена голова з тонким «оселедцем», довгими вусами, широко відкриті очі, багатий одяг характеризують цей урочистий образ. Тісно пов'язані з образом козака

аксесуари: осідланий кінь, козацька шабля, рушниця, пістолі, пляшка з горілкою і чарка. Майже всі картини цього варіанту мають супроводжувальний текст.

Помітне місце в історії українського малярства XVIII ст. посідає група портретів київських митрополитів /І.Щербацького, С.Миславського та ін./. До митрополичих портретів примикає зображення князя Я.Долгорукого в чернецтві (1769) роботи видатного живописця Самуїла. Майстер вдало дотримується співвідношення між реалістичним трактуванням інтер'єру і відстороненим, самозаглибленим обличчям князя.

Видатний живописець-портретист Д.Левицький народився в Києві, малюванню навчався у свого батька □ відомого українського гравера Г.Левицького-Носа. Близько 1758 р. Д.Левицький переїхав до Петербурга, де він цілком зрівнявся у техніці з кращими майстрами-іноземцями, що працювали в той час у Петербурзі.

Не менш відомим був і інший видатним живописець-портретист Б.Боровиковський. Народився він у Миргороді в родині, де живописне ремесло передавалося з покоління в покоління. Працював у двох жанрах □ портрети та іконописі. До ранніх творів, які він виконав ще на Україні, належить портрет полковника П.Руденка, полтавського бургомистра, зображено його у коштовному козацькому одязі. Талант Боровиковського на повну силу розвинувся уже після переїзду до Петербурга.

Наприкінці XVIII ст. провідне місце належало талановитому художнику Л.Долинському, який народився у Білій Церкві на Київщині. Після закінчення віденської Академії мистецтв працював у Львові. Оздоблював інтер'єр собору св. Юра. Прекрасна архітектура собору в стилі бароко значною мірою вплинула на живопис в інтер'єрі. Долинського вважали тоді одним з кращих львівських портретистів, здебільшого це були портрети священнослужителів. Долинський виховав чимало учнів, з якими разом виконував великі живописні замовлення.

Графіка. Надзвичайно важливу роль у мистецькому процесі другої половини XVII-XVIII ст. відіграла гравюра, наймолодший з видів мистецької творчості. Започаткована 1574 р. ілюстраціями до виданого І.Федоровим у Львові Апостола, вона лише з початку XVII ст. утвердилася як важливий напрям національного мистецтва. У технічному плані в Україні до останньої чверті XVII ст. розвивалася майже виключно гравюра на дереві й лише зусиллями майстрів з європейською фаховою освітою від кінця століття утвердилася гравюра на металі.

Центральною постаттю був майстер XVII ст. Ілля. Найважливішою роботою останнього десятиліття його творчого шляху є ілюстрації Києво-Печерського Патерика. У лаврському виданні 1661 р. вміщено 47 ілюстрацій. Цикл гравюр Іллі до Патерика □ унікальне явище в історії тогочасної української культури: ніколи досі тематика національної історії не посідала настільки важливого місця в українській мистецькій традиції.

Відомо близько ста граверів, що працювали на Україні в XVII-XVIII ст. Збереглися тисячі зразків їхніх творів. В цей час працювали такі визначні майстри української гравюри, як Олександр та Леонтій Тарасовичі, І Щирський та ін.

О. та Л.Тарасевичи вчилися у граверській майстерні в Аугсбургу. Ранній період діяльності О.Тарасевича пов'язаний з містечком Глуськом (недалеко від Мінська) та Вільнюсом. Центральною тогочасною роботою майстра є цикл із 40 гравюр до молитовника маршалка Великого князівства Литовського О.Полубинського (видано у Вільнюсі, 1677 р.). Від 1678 р. він стояв на чолі університетської друкарні у Вільнюсі. 1689 р. О.Тарасевич побував у Москві. Одним з наслідків цієї поїздки стали портрети князя В.Голіцина та царівни Софії Олексіївни. Десь у цей час О.Тарасевич переїхав до Києва і став ченцем Києво-Печерської лаври, де виконав свої найкращі твори.

У Вільнюсі розпочався творчий шлях й другого найвидатнішого українського гравера □ Леонтія Тарасевича. Близько 1693 р. майстер переїхав до Києва й тут прийняв постриг. Тут він виконав обширний цикл гравюр до Києво-Печерського патерика □ його видання 1702 р. прикрасили 45 гравюр, які стали однією з вершин не лише Л.Тарасевича, а й української гравюри. На початку XVIII ст. він ілюстрував декілька видань, серед яких виділяється Новий Завіт (1703). У Віленській університетській друкарні під наглядом О.Тарасевича вчився третій з видатних майстрів української гравюри на металі □ Іван Щирський. У Вільнюсі він виконав ряд релігійних композицій, працював для чернігівської друкарні, створивши унікальну ілюстрацію для панегірика Л.Барановичу «Благодать і істина». Після переїзду до Києва він виконав широко відому тезу на честь префекта Київської академії П.Колачинського. Це □ одна з найкращих робіт Щирського. (Тези □ своєрідні афіші-оголошення про урочисті диспути, що відбувалися в академії, являли собою великі гравюри, які містили в собі, крім композиції, й положення /тези/, що мали

бути предметом диспуту). Гравюра є своєрідним прославленням інтелектуальної сили головного вогнища культури тих часів на Україні – Києво-Могилянської академії.

Декоративно-ужиткове мистецтво посідало своєрідне місце в мистецькій культурі України. Воно якнайактивніше проникало в усі сфери повсякденного життя.

Мистецтво золотарства розвивалося у двох основних напрямках □ світському і церковному. З них церковний домінував неподільно. Церкви і монастирі були основними замовниками (шати ікон, оправи Євангелія, моделі храмів, потири та ін.). Світське золотарство було набагато скромнішим (посуд для урочистих ситуацій, дорога зброя, жіночі прикраси).

Поза золотарством широкий спектр виявив мале металеве виробництво, до важливих напрямків розвитку якого належало ливарництво. Одним з найпоширеніших його видів традиційно було відливання дзвонів. Унікальний дзвін був відлито 1720 р. на замовлення майбутнього гетьмана П.Полуботка. Іншим поширеним напрямком ливарної оправи було виробництво гармат. Із пізніх зразків може бути названа серія з 12 гармат, оздоблених зображеннями апостолів, що їх відлив для міста Львова І.Полянський (1740 р.).

Популярними напрямками декоративно-ужиткового мистецтва були □ килимарство, гончарство, кахлярство, скляне виробництво.

Феномен української культури другої половини XVII-XVIII ст. проявився у тому, що вона розвивалася у руслі світового культурного процесу. Відкритість, здатність переймати, перетворювати й українізувати різноманітні впливи, є однією з сильних сторін нашої культури.

Те, що український народ витворив за недовгий час самостійного політичного життя у другій половині XVII-XVIII ст., не пропало, а перейшло у спадщину прийдешнім поколінням. Цінування волі, рицарський дух, високий рівень освіти □ з цими надбаннями українське суспільство входило у XIX століття.

Тема 3.7. Українська культура XIX століття

План

1. Загальна характеристика періоду: доба національно-культурного відродження.
2. Освіта.
3. Становлення нової української літератури.
4. Драматургія.
5. Український театр.
6. Українська музична культура.
7. Архітектура і містобудівна культура.
8. Образотворче мистецтво.
9. Скульптура.

Література.

1. Гаврюшенко О.А., Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія культури. Київ, 2004.
2. Історія української культури. У 5 т. Т.4. Кн. 1. Українська культура першої половини XIX століття. Київ, 2008.
3. Історія української культури. У 5 т. Т.4. Кн. 2. Українська культура другої половини XIX століття. Київ, 2005.
4. Власенко О.И., Зайончковский Ю.В. Культурология. Харків, 2008.
5. Культурология: українська та зарубіжна культура. Київ, 2004.
6. Попович М.В. Нарис історії культури України. Київ, 2001.
7. Шейко В.М., Тишевська Л.Г. Історія української культури. Київ, 2010.

1. Загальна характеристика періоду: доба національно-культурного відродження.

Головною особливістю соціально-економічного розвитку України першої половини XIX ст. був швидкий занепад феодально-кріпосницької системи господарювання. З розпадом кріпосництва прискорюється формування капіталістичних відносин. Спостерігається швидке зростання економіки, торгівлі, міст, посилюються темпи руху населення. Розвиток капіталістичних відносин призвів до відчутних змін у соціально-економічному і культурному житті міст.

XIX ст. □ суперечлива доба в історії культури України. Саме цього часу було завершено послідовну політику позбавлення України державності, національних досягнень та культурних здобутків попередніх століть. Територія України входила до складу Російської імперії (увійшло 80

% площа) й Австрії (20%). Ще наприкінці XVIII ст. на українських землях, що перебували у складі Російської імперії, відбулися зміни в адміністративно-територіальному устрої. У 1796 р. були ліквідовані намісництва і утворені губернії. Російсько-турецькі війни за Північне Причорномор'я та Крим, ліквідація Запорозької Січі, насильницьке приєднання Російською імперією території Правобережної України і Буковини, скасування козацької автономії на Слобожанщині та Лівобережжі й оформлення тут кріпосного права, русифікаторська політика царського уряду – все це сприяло виникненню і поширенню української національної самосвідомості.

XIX століття увійшло в українську історію як епоха українського культурно-національного відродження. Проте воно виходить за календарні рамки цього століття і триває від кінця XVIII до початку XX ст. Як історична доба зі властивими їй особливостями – суспільно-політичного та культурного розвитку вона обіймає період від кінця Козацької держави до Першої світової війни.

Найпомітнішою подією стала поява в 1829 р. рукописної «Истории Русів», яка стала «вічною книгою незалежності українського народу». Автор книги у вигляді політичного трактату подає цілісний виклад історії України з X ст. до 1779 р. Ця праця підносить національну гідність українців, обстоює їхнє право боронити свою свободу від деспотичної царської влади. «Історія Русів», чие авторство залишається нез'ясованим і до сьогодні, розглядає козацтво як основний рушій української історії з XVI ст. і стимулюючи таким чином інтерес до його вивчення.

Новою сторінкою осмислення культурно-історичної спадщини стало заснування Харківського університету – колиски українського культурного відродження. Основним консолідуючим націю центром з середини XIX ст. стає Київ, куди після заснування Київського університету переміщається культурне життя, провідна наукова інтелігенція.

Розбудити цілу націю та вселити віру у власне державно-національне майбутнє судилося лише Т.Шевченкові – пророку, творчий геній і національний дух якого променів на всіх українських землях.

У другій половині XIX ст. український рух виливається в нові організаційні форми – об'єднання української інтелігенції, відомі під назвою «Громади». Учасники їх вчителювали у недільних школах, збирали фольклорні й етнографічні матеріали, видавали науково-популярні книжки для селян. Вони проводили культурно-національну і громадсько-політичну роботу. Велике значення має наукова спадщина М.Грушевського – вченого і державного діяча, організатора наукового життя. Найбільша заслуга вченого в тому, що ним була створена нова концепція окремої української національної історії. Найбільше М.Грушевський прислужився нації своїми монументальними працями – 5-томною «Історією української літератури» та 11-томною «Історією України-Руси».

В історії українського культурно-національного відродження кінця XIX – початку XX ст. особливу роль відіграв І.Франко. Його різнобічна діяльність і творчість становлять цілу епоху.

XIX ст. було надзвичайно плідним періодом розвитку не лише науки та літератури, а й образотворчого мистецтва та архітектури. У цьому столітті українство на терені Європи заявило про себе як самодостатня нація в усіх її етнотериторіальних межах.

2. Освіта.

Відкриття Харківського університету відбулося у січні 1805 року. Університет отримав широку автономію на зразок тодішніх західноєвропейських університетів. Статут університету передбачав створення у межах навчального закладу наукових товариств, друкування власних періодичних відань і наукових праць. До того ж університет мав право цензури всіх книг, які виходили у Харківському навчальному окрузі.

Структура університету визначалася статутом і складалася з чотирьох факультетів: історико-філологічного, медичного, фізико-математичного та юридичного. В університеті не було богословського відділення, що, було обов'язковим для тогочасних вищих навчальних закладів. Статутом визначалися і обов'язки університету, до яких входили навчальна і наукова робота, утворення навчальних закладів на території навчального округу та керування ними, цензура друкованої продукції, що виходила на території округу.

У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти. Система освіти в Україні складалась з чотирьох типів навчальних закладів: парафіяльних шкіл, повітових училищ, гімназій та університетів. Парафіяльні школи передбачали однорічний курс навчання, організовувались на місцеві кошти і давали дітям навички читання, письма та лічби. У 40-х роках в українських губерніях було 18 гімназій, 2 ліцеї, 3 інститути шляхетних дівчат і 1 кадетський корпус. Відкриваються фахові школи – торгового мореплавства в Херсоні, виноградарства – в Криму,

садівництва – в Полтаві то ін. Усього 1856 р. в українських губерніях функціонувало 1.320 шкіл різних типів, де навчалось 67.129 учнів. У жодному з цих типів шкіл українська мова тоді не була мовою навчання.

Від 1859 до 1862 рр. було організовано 111 безкоштовних недільних шкіл. Саме для них написав свій «Буквар» Т.Шевченко. Навчання проводилось рідною українською мовою. Російський царизм незадоволений цим вже у 1862 р. заборонив недільні школи.

У 1884 р. царський уряд затвердив положення про церковнопарафіяльні школи, які з того часу почали розглядатися як основний тип початкових освітніх закладів для народних мас. У Київській, Волинській, Подільській губерніях церковнопарафіяльні школи у 1900 р. становили близько 80%. У середньому на Лівобережній Україні на початку 80-х років серед селян було лише 4,5% грамотних осіб. Проте, згідно з першим всеросійським переписом населення, вже у 1897 р. питома вага грамотних збільшилась у Полтавській та Харківській губерніях майже до 17%. Наприкінці XIX ст. на українських землях у складі Росії було 16.798 початкових шкіл. Тому абсолютна більшість трудящих Лівобережної та Слобідської України залишалася неграмотною.

У 1868 р. у Львові було засноване товариство «Просвіта», яке об'єднало всі патріотично налаштовані верстви суспільства, що усвідомлювали значення для українського народу освіти рідною мовою як шлях до національного відродження. Відповідно до статуту у повітах створювались філії «Просвіти», а в селах □ читальні, бібліотеки. Заслугою «Просвіти» від часу її заснування і до кінця XIX ст. було: об'єднання представників української інтелігенції навколо проблем української школи, освіти; пробудження активності народу, заохочення його до знань і різнобічної творчості.

Зародження українського музейництва. Поява перших організованих музейних установ в Україні пов'язана з Причорномор'ям, з розвитком археології та захопленням античністю. Під час заснування міста Миколаєва було виявлено численні археологічні знахідки, які склали основу Музею старожитностей (1806 р.). Археологічні осередки виникають також у Феодосії (1811 р.) і в Одесі (1825 р.). У 1826 р. було відкрито Музей старожитностей у Керчі. Основою його колекції стали археологічні пам'ятки Боспорського царства. Від першої чверті XIX ст. починається історія музеїв України як особливого типу наукових установ з функціями охорони і вивчення пам'яток культури й історії.

1807 р. постає Музей красних мистецтв і старожитностей при Харківському університеті. Заснування музейного осередку Київського університету було пов'язане із розкопками фундаменту Десятинної церкви, залишків Золотих воріт тощо. У середині XIX ст. починають функціонувати музеї Новоросійського університету в Одесі, а також музеї при університетах у Львові та Чернівцях. У 1872 р. започатковується музей при Київській духовній академії, а 1908 р. □ при Ніжинському історико-філологічному інституті. З виникненням університетських музеїв зростає інтерес до комплектування пам'яток культури і побуту того краю, на території якого розташований цей університет. Саме в університетських музеях уперше впроваджуються експедиційні форми дослідження і збирання пам'яток місцевої історії та традиційно-побутової культури.

Урядові інституції ігнорували проблеми охорони української історичної та етнокультурної спадщини, щоб не давати українцям приводу для усвідомлення своєї етнічної своєрідності. Цю функцію перебрала на себе національна інтелігенція □ меценати і колекціонери.

Від середини XIX ст. розпочинається формування найвідомішої в Україні приватної збірки пам'яток національної старовини, що належала представникові козацького старшинського роду Василеві Гарновському. Щирий патріот своєї Батьківщини, він не тільки створює приватний музей, а й заповідає відкрити на його основі Музей українських старожитностей для всієї Чернігівської губернії.

Славну сторінку в історію українського музейництва вписав відомий меценат і колекціонер нащадок українського гетьманського роду Богдан Ханенко. Він очолював Київське товариство старожитностей і мистецтв, ініціював і фінансував проведення археологічних розкопок, збір народно-мистецьких пам'яток. Разом з дружиною Варварою Ханенко зібрав унікальну колекцію західноєвропейських художніх творів. На основі яких згодом було створено Музей мистецтв ім. Б. та В. Ханенків.

Чимало зусиль до організації музею, який було відкрито у 1902 р. в Катеринославі, доклав відомий дослідник козащини Дмитро Яворницький. Він видав низку фундаментальних праць, де розкрив прогресивну роль козацтва в історії українського народу, вперше зробив спробу висвітлити політичну історію запорізького козацтва

3. Становлення нової української літератури.

Іван Котляревський (1769-1838). Перше видання поеми «Енеїда» з'явилося в Петербурзі 1798 р. без відома автора і мало успіх. Повністю завершена «Енеїда» (шість частин) вийшла по смерті письменника у Харкові 1842 р. Котляревський є також автором перших українських п'єс □ «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник». «Енеїда» □ по-своєму унікальний твір в українській літературі. За сюжетною схемою це □ переробка однойменної поеми давньоримського поета Вергілія. Котляревський у гумористичному плані, відображає різні сторони того життя, яким воно було в Україні у другій половині XVIII ст.

Велике значення для поступу літератури цього періоду мала наукова фольклористична діяльність. Першим виявом її стало видання збірника М.Цертелева «Опыт собирания старинных малороссийских песней». Цей напрям продовжили збірки М.Максимовича «Малороссийские песни», «Украинские народные песни», «Сборник украинских песен»; І.Срезневського «Запорожская старина» та ін.

На ділянці української історіографії помітним було видання чотиритомної праці Д.Бантша-Каменського «История Малой России» (М.,1822). У Москві в 1842-1843 рр. здійснюється п'ятитомне видання «Истории Малороссии» М.Маркевича. У цьому ж місці в 1846 р. виходить друком «История Русов».

У 30-х роках виходять друком нові книжкові видання творчості українських письменників. Найважливішими з-поміж них були збірка байок «Малороссийские приказки» Є.Гребінки та «Малороссийские повести...» Г.Квітки. Байки Є. Гребінки (1812-1848) відзначаються оригінальним сюжетом, динамічним викладом, критичною позицією щодо пануючих у тогочасному суспільстві звичаїв («Ведмежий суд», «Вовк і Огонь»).

Новий етап не тільки літературного, але й громадсько-культурного руху в Західній Україні цього часу засвідчила збірка «Русалка Дністровая», яку підготували три автори – М.Шашкевич, І.Вагилевич та Я.Головацький, (члени літературного угруповання, названого «руською трійцею»). В збірці було вміщено кілька десятків творів українського пісенного фольклору та оригінальні твори авторів (вірші, балади, оповідання). Продовження «Русалки Дністрової» був виданий І.Головацьким альманах «Вінок русинам на обжинки», що містив різноманітні за жанром твори галицьких літераторів.

Потужним чинником становлення та розвитку української літератури XIX ст. стала творчість Миколи Гоголя (1809-1852). Творчістю Гоголя, українською за самою своєю мистецькою суттю, було внесено свіжий імпульс у розвиток російської прози. Це □ «Вечір проти Івана Купала», «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок» тощо. Творчість Гоголя, яка пов'язана з українською тематикою, написана російською мовою, але водночас закорінена в українській літературній традиції.

Визначна роль у створенні української прози належить Григорію Квітці-Основ'яненку (1778-1843). Українською мовою пише Квітка комедію «Сватання на Гончарівці», україномовним є головний герой комедій «Шельменко – волостной писарь» та «Шельменко-денщик». Ці п'єси надовго завоювали сцену національного театру. Російською мовою Квітка-Основ'яненко створив роман «Пан Халаявский», повість «Украинские дипломаты» та ін.

Вершинним явищем української літератури XIX ст., усієї багатовікової української культури є творчість Т.Шевченка (1814-1861) □ геніального поета, пророка національного відродження України. «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури», □ написав І.Франко на сторіччя з дня народження Т.Шевченка. У 1840 р. в Петербурзі вийшла друком поетична збірка Шевченка «Кобзар». Вона із захопленням була зустрита українськими літераторами, на її вихід низкою схвальних рецензій відгукнулася російська критика.

Шевченко є автором історичної драми «Назар Стодоля». Головний герой твору □ сильна, вольова козака натура. Він вступає в боротьбу з вищою старшиною за свою наречену і виходить переможцем. У п'єсі відчувається дух козацької епохи. Спадщина Шевченка нараховує дев'ять повістей, написаних російською мовою. Серед них – «Близнецы», «Художник», «Музыкант», «Княгиня».

Визначним явищем національного культурного життя стало видання у Петербурзі в 1861-1862 рр. першого українського журналу «Основа», який виходив щомісяця українською та російською мовами. «Основа» широко надала свої сторінки творам художньої літератури. Завдяки цьому журналу було здійснено суттєвий поступ у донесенні до читача творів українських письменників та літературної спадщини.

Очевидна активізація національно-культурного українського життя насторожувала офіційну владу Російської імперії. Російська адміністрація з дедалі більшою підозрою почала ставитись до українського культурного руху. У 1863 р. було видано розпорядження міністра внутрішніх справ, відоме (за прізвищем цього міністра П.Валуєва) як «Валуєвський циркуляр». Ним заборонялося друкування українською мовою книг навчального, популярно-просвітнього, духовного змісту. Твори художньої літератури (в документі наведена теза Валуєва, що ніякої української мови «не было, нет и быть не может») формально під таку заборону не підпадали. Проте цим циркуляром було перерізано зв'язок національного письменства з читачем, з початками національної школи. За цих обставин посилювався цензорський нагляд за художньою літературою, утруднилась видавнича справа.

У 1876 р. українську культуру спостигло нове випробування: російський імператор у німецькому місті Емсі, (де він тимчасово перебував), видав акт, що передбачав додаткові обмеження в українській національно-культурній справі. Не допускався ввіз з-за кордону книг, друкованих українською мовою, тобто переривався рух видань, випущених у Галичині. Цим актом заборонялися «различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а равно и печатание на таковом текста к музыкальным нотам». Зрозуміло, це був удар по українському театру та драматургії. Друкування «произведений изящной словесности» не заборонялось, проте орфографія тут мала бути винятково російська.

Пантелеймон Куліш (1819-1897) □ одна з центральних постатей українського літературного процесу ХІХ ст. Більш ніж півстоліття цей процес супроводжувала бурхлива діяльність Куліша, в якій він постає як поет, прозаїк, драматург, перекладач, критик, фольклорист, історик, видавець, організатор літературних сил.

Багато зусиль присвячує П.Куліш збору матеріалів для вивчення життя М.Гоголя, випускає дві монографії з цієї теми. Згодом, ставши власником друкарні, він видав у шести томах «Сочинения и письма Гоголя». Рік 1857 дарує українському письменству перший роман – ним стала «Чорна рада» Куліша. Багатий лексично, інтонаційно, роман Куліша став новим кроком у розвитку художнього мовлення національної літератури.

Куліш протягом життя здійснив велику перекладацьку роботу: переклав понад 10 п'єс Шекспіра; переклади поетичних творів Байрона, Гете, Шиллера, Гейне увійшли у збірку «Позичена кобза». У 1903 р. було вперше видано Біблію українською мовою, переклад якої здійснили три автори: П.Куліш, І.Пулюй та І.Нечуй □ Левицький.

Наприкінці 1857 р. Куліш в своїй власній друкарні видає збірку «Народні оповідання Марка Вовчка», що містила 11 невеликого обсягу творів оповідного жанру. Цій книжці судилося стати визначним явищем української прози ХІХ ст.

Марко Вовчок □ псевдонім Марії Вілінської, у заміжжі Маркович (1833-1907). У 1859 р. у Петербурзі виходить друком збірка під назвою «Украинские народные рассказы Марка Вовчка» із зазначенням «Перевод И.С.Тургенева» та з його коротким переднім словом. Саме за цим виданням мали можливість судити про талант української письменниці провідні російські критики і літератори інших країн. Загальною темою «Народних оповідань» є селянське життя; герої цих творів та оповідачі – представники народу, простого люду.

У 1860-1862 рр. з'явилися друком нові україномовні твори Марка Вовчка, які склали збірку «Народні оповідання. Том другий» □ «Не до пари», «Три долі», «Чари». Інші твори (повісті «Інститутка» та «Павло Чорнокрил») з певних причин туди не потрапили. Україномовній творчості Марка Вовчка судився широкий розголос у літературах поза межами України й Росії. Її твори були видані чеською, польською, болгарською, німецькою та іншими європейськими мовами.

Вагоме місце в українській поезії посідає творчий доробок Леоніда Глібова (1827-1893). Тематичне підгрунття поетичної творчості Глібова – у байках, загадках, ліричних віршах – складає емоційний досвід народу, його етичні й естетичні уявлення. Байка □ а їх у доробку поета нараховується 107 □ під пером Глібова виступає типовим зразком цього жанру: «Щука», «Мандрівка», «Фіалка і Бур'ян». Особлива прикмета байок Глібова □ виявлення у їх сюжеті прихованих глибинних шарів міфологічного плану.

На Буковині жив і працював Сидір Воробкевич (1836-1903), письменник, композитор, громадський діяч. З його іменем пов'язана справа культурного й літературного відродження у цьому краї. Професор музики Чернівецького університету (з 1875 по 1901 р.), С.Воробкевич виступив автором багатьох музичних творів, поклав на музику понад двісті власних поетичних текстів, давав музичний супровід своїм драматичним творам.

Проза 60-80-х років. Істотний поступ у розвитку української прози XIX ст. пов'язаний з іменем Івана Нечуя-Левицького (1838–1918). Реалізуючи принцип національної самобутності, Нечуй-Левицький створює повість «Микола Джеря», якій судилося стати одним з кращих творів української прози XIX ст. Помітним набутком української прози стала його повість «Кайдашева сім'я», де уповні розгорнувся його талант гумориста і спостерігача народного побуту.

Нечуй-Левицький належить до тих письменників, хто захоплювався історичним минулим часів козацтва. Різні грані цієї теми відбилися у створених письменником історичних повістях «Князь Єремія Вишневецький», «Гетьман Іван Виговський» та ін. Ці твори позначає стиль національної романтики.

До вершинних здобутків української прози XIX ст. належить творчість Панаса Мирного (1849–1920). Роман письменника «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» одне з вершинних явищ національної літератури XIX ст. Ще одне велике епічне полотно Панаса Мирного – «Повія. Роман з народного життя». З цього роману читач невідмінно виносить присуд: той стан суспільства, яким його зображено, вступає в суперечку з віковими моральними нормами, стоїть нездоланною перешкодою на шляху до щастя, про яке мріє жінка з низів народу.

Творчою діяльністю Івана Франка (1856–1916) зроблено титанічний, як на одну людину, внесок у духовну культуру. Поступ Франка як поета упродовж 80-х років засвідчує підготовка збірки «З вершин і низин» та перше її видання 1887 р. Збірка мала значення новаторського явища в українській поезії кінця XIX ст. Вона представила новий тип героя – свідомого борця за національне самоутвердження свого народу і соціальну справедливість.

Середина 90-х років ознаменована у діяльності Франка іще одним творчим здобутком – виходом поетичної збірки «Зів'яле листя». Це була перша в українській поезії книга, суціль складена зі зразків глибоко особистісної лірики.

У рік відзначення 25-літнього ювілею творчої діяльності Франка виходить його нова поетична збірка «Мій Ізмарagd». Це було відкриттям нової грані його поезії – поезії життєвої мудрості, інтелектуального осягнення віковичних засад становища людини в світі. Побільшеним, доповненим виданням «Мого Ізмарagда» стала збірка «Давне й нове» (1911 р.).

З початку 90-х років Франко стверджується як драматург. У 1891 р. він написав драму «Украдене щастя». З постановки театру товариства «Руська бесіда» (1893 р.) почалось її тривале життя на українській театральній сцені.

«Нарисом з історії української літератури в Галичині» розпочалося Франкове багатоаспектне дослідження українського письменства. Нариси про українське письменство було вміщено в «Енциклопедическом словаре» Блокгауза та Єфрона (півтом 81, 1904 р.). В 40-му томі Зібрання творів І.Франка опублікована велика за обсягом праця «Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського». Дещо меншим за обсягом є написаний Франком «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.». Доповнення до цього «Нарису...» може вважатися розвідка Франка «З останніх десятиліть XIX віку», що його хронологічно продовжує. Літературний розвиток в Україні Франко повсякчасно прочитував на тлі явищ інших літератур – російської, польської, інших слов'янських, німецької.

Однією з вершин творчості Франка є поема «Мойсей» (1905 р.). Образ ізраїльського народу, що, ведений пророком Мойсеєм сорок літ блукає по пустелі й ось уже наближається до обітваної землі, не є прямою алегорією України. Однак проблематика цього твору, безперечно, перегукується з історичною долею української справи. Серцевиною тут є поступ нації, самоздійснення її як історичної нації. (У 2000 р. у Львові відбулась прем'єра опери «Мойсей» композитора Мирослава Скорика до двохтисячоліття християнства).

Художня творчість і величезна духовна діяльність Франка лягла у фундамент наступного національного культурного розвитку України. Особистість Франка з її відданістю національній справі служила і служить надихаючим зразком для нових поколінь українства.

Література 80-90-х років. У літературі працює велика когорта письменників, яка особливо зростає упродовж 80-х та 90-х років.

До найпомітніших творчих індивідуальностей зазначеного періоду літератури належить Борис Грінченко (1863–1910). У доробку Грінченка – оповідання й повісті, поетичні збірки тощо. Нарешті – це упорядкований і відредагований ним чотири томний «Словарь української мови», що його віддавна називають «Словником Грінченка». Найвищий рівень художньої правдивості має повість «Серед темної ночі». Колоритні картини з сільського життя часів революції 1905–1907 рр., із зображенням стихії натовпу, з погромами й провокаціями, представлено в одному з останніх творів автора – повісті «Брат на брата».

У календарних межах XIX ст. розпочинається творчість цілої групи письменників-новаторів, найвагоміші здобутки яких належать XX століттю. З-поміж них вирізняється Михайло Коцюбинський (1864-1913). Глибока етична проблематика в соціальному конфлікті визначає основу одного з кращих творів української прози початку XX ст. □ повісті Коцюбинського «Fata morgana». Тема молдавського та кримсько-татарського побуту художньо осягнута автором в творі «Тіні забутих предків».

Значний внесок в українську прозу кінця XIX ст. зробила Ольга Кобилянська (1863-1942). До вершинних зразків української прози належить повість Кобилянської «Земля». Сюжет братовбивства, його мотивів і наслідків, розгорнутий в цьому творі, опирається як на соціальну розкладку, так і на глибші, затаєні в надрах душі героїв чинники.

Однією з вершин української прози стала творчість Василя Стефаника (1871-1936). У 1899 р. з'являється його прозова збірка «Синя книжечка», у 1900 р. □ «Камінний хрест». Стефанік створив унікальну в літературі цілісну і послідовну власну стильову манеру. Твори письменника відзначає насамперед їх спресований динамізм, на користь якого зробив мистецький вибір автор.

Визначним явищем української поезії кінця XIX, а також початку XX ст. є творчість Лесі Українки (справжнє ім'я Лариса Косач, у заміжжі – Квітка, 1871-1913). Вона представила один із найяскравіших різновидів поезії інтелектуального плану. Уже в першій збірці («На крилах пісень») окреслено важливу для всієї творчості поетеси тему особистої непоступливості у протистоянні з неприхильною долею. Визначальною прикметою другої збірки – «Думи і мрії» □ є звернуте до сучасників слово про підневільне становище нації, про ганьбу рабства. Третя збірка поетеси «Відгуки». Тут уповні виявляє себе інтелектуально-вольове начало її ліричної творчості. Драматичні твори – «Осінь казка», «Камінний господар». Ліризм пронизує один з вершинних творів нового українського письменства □ драму-феєрію Лесі Українки «Лісова пісня».

XIX ст. □ визначний і вирішальний період у багатовіковому розвитку національного письменства. У літературі цього століття сформульовано масштабні світоглядні питання, створено розгалужену жанрово-стильову систему, яку успадкувало століття XX.

4. Драматургія.

Упродовж усього XIX ст. потреби театральної сцени залишаються вагомих стимулом розвитку драматургії. З кінця 50-х років у театральному житті України виникає нове явище □ з'являються перші аматорські театральні гуртки, що ставлять своїм завданням підготовку вистав, національних за змістом і мовою. Один з перших таких гуртків у Чернігові, що його організували поет Л.Глібов, композитор і етнограф О.Маркович, знавці театральної справи І.Дорошенко та Д.Старицький, означувався на афішах як «товариство, кохаюче рідну мову». Прем'єрою гуртка стала опера «Наталка-Полтавка», показана в лютому 1862 р.

Важливе значення для розвитку української театральної справи мала діяльність аматорського театру Київського університету, що діяв кілька років, починаючи з 1859, учасниками якого були молоді того часу М.Старицький, М.Лисенко, П.Чубинський та ін.

У 1875 р. в Києві окремим виданням вийшли два драматичних твори І.Нечуя-Левицького – «Маруся Богуславка» (оперета) та «На Кожум'яках» (комедія). Автор не вважав за необхідне заглиблюватися в деталі їх сценічного втілення. Тому на шляху до сцени згадані твори письменника доопрацьовував М.Старицький. Разом з композитором М.Лисенком він допомагав готувати оперету «Маруся Богуславка». Комедія «На Кожум'яках» була, за згодою автора, ґрунтовно перероблена М.Старицьким й, одержавши назву «За двома зайцями», ввійшла до репертуару багатьох творчих театральних колективів.

В середині XIX ст. певні ознаки розвитку виявляє драматургічна творчість і театральне життя на західноукраїнських землях. Одночасно в Коломиї, Львові та Перемишлі виникають аматорські театри, що беруться за постановки п'єс українською мовою. Підсумком багатолітніх зусиль культурних діячів Галичини стало відкриття у 1864 р. професійного театру «Руська бесіда» інсценізацією повісті «Маруся» Квітки-Основ'яненки. Він на довгі роки став центром драматургічно-театрального життя Західної України.

80-90-ті роки XX ст. стали для української літератури періодом розквіту драматургії. У 1882 р. М.Кропивницький створив професійну трупу, в якій поруч з акторськими виконував обов'язки режисера. В театрі вперше зібрались разом видатні актори і театральні діячі. Репертуар трупи почав поповнюватись п'єсами, створеними драматургами, що виступали в її складі як актори.

Йдеться про творчість корифеїв драми □ М.Старицького (написав близько трьох десятків п'єс), М.Кропивницького (більше сорока творів у його доробку) та І.Карпенка-Карого (вісімнадцять п'єс включає його спадщина).

Розпочавши свою літературну діяльність як поет і перекладач, Михайло Старицький (1840-1904) бере активну участь у театральному житті Києва. Старицького відзначало тонке чуття сцени, розуміння її законів і особливостей, збагачене й досвідом режисера. Він автор драматургічних творів – «За двома зайцями», «Не судилось», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці». Високою патетикою відмітні історичні драми – «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», «Оборона Буші».

Одним із перших Старицький вивів на сцену у драмі «Талан» саме життя театру. В образі головної героїні (у якому знайшли відбиття окремі епізоди біографії Марії Заньковецької) показано хистку грань між славою, любов'ю та непевністю життєвого становища провінційної акторки, ті болючі жертви, яких вимагає любов до мистецтва.

У творчості Марка Кропивницького (1840-1910) перші драматургічні спроби припадають на початок 60-х років. Це була перша редакція п'єси «Дай серцю волю, заведе в неволю». Твір започаткував велику низку наступних п'єс, побудованих на матеріалі добре знаного Кропивницькому селянського життя: «Глитай, або ж Павук», «Доки сонце зійде...», «Перед волею» та ін.

Широким окресленням суспільного життя відзначається драматургія Івана Карпенка-Карого (справжнє прізвище Тобілевич, 1845-1906). До його творчості можна віднести визначення «реалістична». Він автор п'єс – «Сто тисяч», «Хазяїн», «Безталанна», «Мазепа» та ін.

Твори цих трьох драматургів, корифеїв українського театру, об'єднані загальною спільністю естетичних засад.

5. Український театр.

На початку XIX ст. з'являються перші паростки українського аматорського театру. Виник він у середовищі російськомовних гуртків. Першим гуртком з українським репертуаром був домашній театр у маєтку магната Д.Трощинського у Миргородському повіті Полтавської губернії (у с. Кибинці та с. Яреську) ним керував автор перших українських п'єс Василь Гоголь-Яновський, батько Миколи Гоголя.

Виникнення українського професійного театру. Вистави «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» Котляревського у полтавському театрі в 1819 р. знаменували зародження професійного українського театру. Полтавська трупа з російської мимоволі перетворилася на російсько-українську. А Михайло Щепкін (1788-1863), українець по матері, став першим українським професійним актором. М.Щепкін був першим виконавцем ролей виборного Макогоненка у «Наталці Полтавці» та Чупруна у «Москалі-чарівнику» і продовжував виконувати їх упродовж усього життя, виступаючи на сценах імператорських московських і петербурзьких театрів.

Другим за значенням українським драматургом першої половини XIX ст. став Г.Квітка-Основ'яненко. У 1840 р. в Харкові була поставлена його п'єса «Шельменко-денщик». Він також написав п'єси «Сватання на Гончарівці», «Щира любов, або Милий дорожке щастя».

На початку 40-х років до драматургії звертається Т.Шевченко. Його єдина п'єса «Назар Стодоля» стала важливим кроком у розвитку української історично-побутової драми.

Золота доба українського театру (80-90-ті роки).

У 1882 р. М.Кропивницький створив професійну трупу, в якій поруч з акторськими виконував обов'язки режисера. В середині 1883 р. М.Кропивницький зустрічається в Харкові з М.Старицьким, щоб об'єднати зусилля для створення великої, матеріально і мистецькі забезпеченої трупи. В Одесі в середині 1883 р. відбулося історичне злиття зусиль найвидатніших тоді діячів українського театру з метою створення високомистецької української трупи. М.Старицький, який вклав значні кошти у матеріальне забезпечення трупи (декорації, гардероб, утримання великого хору і оркестру, збільшення акторського складу), очолив антрепризу, а М.Кропивницький став її мистецьким керівником. Відтак на афішах зазначали: «Малоросійська трупа М.П.Старицького». І меншими літерами: «Режисер М.Л.Кропивницький». До складу трупи належало близько ста осіб (актори – 32, хор – 30, оркестр – 25, решта – адміністративні та допоміжні працівники). У турі було запроваджено суворий трудовий режим, щоденні репетиції.

Постійні гастролі, фінансова скрута, а також творчі суперечки – все це було причиною того, що колектив невдовзі розділився (з 1885 р. Кропивницький і Старицький працюють окремо).

Головне полягало в тому, що ця творча співдружність першої половини 80-х років дала початок професійному театральному життю на теренах Наддніпрянської України.

З великим успіхом тривали три місяці (листопад 1886-лютий 1887 р.) гастролі трупи М.Кропивницького в Петербурзі (вистави відвідував цар Олександр III з родиною; після вистави цариця Єлизавета Федорівна надіслала коштовні подарунки з супровідними листами для кожного учасника вистави).

Трупа М.Старицького (після виходу з неї основного складу у 1885 р. на чолі з М.Кропивницьким) складалася з акторів молодшого покоління. За станом на 1887 р. у трупі був 61 актор, 65 хористів, 32 оркестранти. М.Старицький відтепер був керівником товариства на паях, здійснював загальне мистецьке керівництво, виконував режисерські обов'язки. Географія виступі трупи М.Старицького включала Москву, Крим, Кубань, Поволжя, Вільно, Мінськ, Варшава, Тбілісі та ін.

«Товариство російсько-малоросійських артистів під керівництвом П.К.Саксаганського» розпочало свою діяльність у квітні 1890 р. Його основу становили актори, котрі з трупи Садовського пішли за Саксаганським та Карпенком-Карим. Щодо репертуару трупи Саксаганського мало вирізнялася від інших, але «родзинкою» її була драматургія Карпенка-Карого. Тут виставлялися всі його п'єси на теми тогочасного життя: «Наймичка», «Безталанна», «Сто тисяч» та ін.

Під знаком єднання з українським театром у Російській імперії проходив розвиток театру в Австро-Угорській монархії, якій були підлеглі Галичина й Буковина. На західноукраїнських землях активно діяв Руський народний театр (товариства «Руська бесіда»).

Розвиваючись у різних суспільно-політичних реаліях, зумовлених пануванням двох різних імперій – Російської та Австро-Угорської, український театр у XIX ст. набув різних організаційних і мистецьких форм, продемонструвавши єдність українського театального процесу, його цілісність, яка здобула остаточне утвердження у XX ст.

6. Українська музична культура.

Українська музична культура XIX ст. успадкувала від попередньої епохи чимало художніх цінностей, що дало вагомий поштовх для її подальшого розвитку. Важливу роль у музичному побуті відігравали численні хорові капели й оркестри, оперно-балетні трупи при поміщицьких садибах, де в основному використовувались як виконавці артисти-кріпаки. XIX ст. відкрило нові обрії розвитку українського музичного мистецтва. Цей культурно-історичний період відзначається подальшим інтенсивним становленням і утвердженням національної композиторської школи, її входження у систему загальноєвропейської музики як самостійної ланки.

В історії всіх національних музичних культур є твори, які стають етапними. В українській музиці така роль випала на долю опери «Запорожець за Дунаєм» С.С.Гулака-Артемовського (1813-1873). Написана 1862 р., вона була вперше поставлена на сцені петербурзького Маріїнського театру 1863 р. Друге народження твору Гулака-Артемовського відбулось у 1884 р., коли його постановку здійснила трупа М.Старицького. Незабаром «Запорожець за Дунаєм» став найпопулярнішою оперою українського театру. Його окремі номери увійшли до репертуару найвидатніших співаків. Свою популярність «Запорожець за Дунаєм» зберіг донині.

У другій половині XIX ст. на українських землях існувало чимало нових організаційних структур. Велике значення мала діяльність Імператорського російського музичного товариства (засноване в Петербурзі 1959 р.). У 1863 р. його відділення були відкриті в Києві, а згодом у Харкові, Одесі, Миколаєві. Музичне товариство займалось організацією концертів, де звучали твори Бетховена, Моцарта, Ліста, а також російських композиторів □ Глинки, Бородіна, Чайковського.

Діяльність музичного товариства сприяла піднесенню музичної освіти, вихованню музикантів високої кваліфікації. 1868 р. у Києві відкрилася музична школа (з 1883 р. – музичне училище, з 1913 р. – консерваторія). Подібні музично-освітні осередки були створені у Харкові та Одесі. Україна постійно приваблювала численних гастролерів-концертантів. Серед них були піаніст та композитор Ференц Ліст, скрипаль Кароль Ліпінський, брати Генрік і Юзеф Венявські (скрипаль і піаніст) та ін.

В Україні виникають важливі осередки розвитку оперного мистецтва. Згодом, завдяки будівництву у великих містах спеціальних театральних будинків, у Києві, Одесі, Харкові формуються справжні центри оперної культури. В Україні регулярно виступали і користувалися значним успіхом італійські оперні трупи. Їхній репертуар складався з опер італійських авторів –

В.Белліні, Дж. Верді, Дж. Россіні. Знаменною подією стало відкриття 1867 р. постановкою опери Верстовського «Аскольдова могила» російського оперного театру в Києві.

Львів славився своїми давніми і міцними музичними традиціями. З 1833 р. датується діяльність у Львові авторитетного музичного об'єднання – Галицького музичного товариства. Відкрита при ньому музична школа отримала 1853 р. статус консерваторії. З 1776 р. Львів мав постійну музично-драматичну трупу змішаного німецько-польського складу. У 1900 р. у Львові був відкритий оперний театр. На його сцені виступали прославлені українські співаки С.Крушельницька та О.Мишуга.

Значну роль у поживленні українського музичного життя відіграло засноване 1862 р. культурно-освітнє товариство «Руська бесіда». У 1891 р. у Львові засноване товариство «Боян», центральною ланкою якого став хоровий колектив, а основною формою його діяльності – влаштування концертів. До завдань «Бояна» входила також організація музичної школи, нотного видавництва і бібліотеки, конкурсів на кращі композиції тощо.

Не можна не відзначити вагомої ролі, яку відігравали в піднесенні загальної музичної культури церковні хори по всій Україні. Керовані музично освіченими священниками церковні хори нерідко виходили за межі свого прямого завдання – співати під час богослужіння; вони поповнювали репертуар світськими творами, виступали в публічних концертах. Численність церковних хорів перетворили їх у важливий фактор музичного життя, залучення до хорового мистецтва широких верств населення.

У композиторській спадщині Миколи Віталійовича Лисенка (1842-1912) сконцентрувалися провідні тенденції розвитку українського музичного мистецтва, спрямовані на входження в загальноєвропейську культуру. Основною засадою діяльності національних композиторських шкіл було введення в обіг професійного музичного мистецтва фольклорних багатств. З цього погляду особливого значення набуває титанічна, великомасштабна праця Лисенка над обробками народних пісень. Композитор опублікував їх понад 500: сім випусків для голосу з фортепіано, дванадцять десятків для хору із супроводом, п'ять випусків обрядових пісень тощо. Він виступав не тільки як композитор, а й фольклорист-збирач.

Іншою лінією композиторської діяльності Лисенка було створення грандіозного циклу «Музики до «Кобзаря» Т.Шевченка». Композитор написав на тексти Шевченка понад вісім десятків творів, що охоплюють різні жанри і форми: від ліричних мініатюр до масштабних вокально-симфонічних полотен. Значення для української культури «Музики до «Кобзаря» Т.Шевченка» виходить за межі простого збагачення її різноманітними вокальними творами. Лисенківські музичні інтерпретації поезії Шевченка сприяли пробудженню могутнього духу волелюбства і національної самосвідомості українського народу.

Своїми творами на тексти І. Франка Лисенко зробив значний внесок в українську музику. Їх не так багато – шість романсів і два хори. Проте вони посідають значне місце в музичній спадщині композитора. Ідеями волелюбства позначені хори Лисенка на слова Франка, особливо широковідомий «Вічний революціонер», що став однією з пісень-гімнів. Його мелодика тісно пов'язана з українським фольклором, з розспівністю козацьких пісень. Значення всенародного гімну набула пісня «Боже великий єдиний, нам Україну храни» (сл. О.Кониського).

Особливо вагоме значення М.Лисенка як корифея української класичної музики в галузі музичного театру. Він остаточно завершив формування в українському оперному мистецтві основних різновидів (опери історико-героїчної, лірико-побутової, сатиричної, дитячої). Опер «Наталка-Полтавка», «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Енеїда»; сценічні твори Лисенка для дітей □ «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна, або Снігова краля». Опера «Тарас Бульба» □ найвидатніший твір М.Лисенка, одна з вершин розвитку української національної композиторської школи.

Творчість М.Лисенка, що охопила майже всі жанри професійного музичного мистецтва, відіграла вирішальну роль у становленні національної композиторської школи, зближення українських та західноєвропейських музичних традицій.

Композиторський доробок Петра Ніщинського (1832-1896) чисельно невеликий. Це декілька обробок українських історичних пісень, а також музична картинка з народного життя «Вечорниці», написана на власний текст як вставна сцена до другої дії п'єси Т.Шевченка «Назар Стодоля». Він автор славнозвісного чоловічого хору «Закувала та сива зозуля», який здобув широке визнання, один з найвідоміших українських хорів. Це хор-розповідь про страждання, боротьбу і звиягу запорожців, полонених турками.

М.Вербицький написав гімн «Ще не вмерла Україна» на вірш П.Чубинського.

Симфонічна творчість. Високий художній рівень притаманний «Симфонії соль мінор» невідомого автора початку XIX ст., що виконувалась на відкритті Одеського оперного театру 1809 р. Вона вирізняється яскравою мелодійністю, чіткою формою, стрімким плином музичних тем, що властиво симфонізму Гайдна і Моцарта. Разом з тим музика твору наскрізь пройнята духом українського пісенно-танцювального фольклору. Це чудово ілюструє його фінал □ динамічний «Козачок».

Яскравим прикладом може бути «Українська симфонія» написана 1876 р. М.Колачевським, 25-річним студентом Лейпцизької консерваторії. Як основний тематичний матеріал тут використані широко відомі українські пісні – «Віють вітри, віють буйні», «Дівка в сінях стояла», «Ой джигуне, джигуне».

Симфонія соль мінор Володимира Сокальського (написана 1892 р.) також репрезентує пісенно-ліричний тип симфонізму романтичної традиції. Композитор спирається на інтонаційний лад українських народних мелодій, хоча у симфонії немає цитатного використання фольклорного матеріалу.

7. Архітектура і містобудівна культура.

Архітектурний розвиток України відбувався у загальному руслі тих процесів, що мали місце в Європі, оскільки знаходилась майже всередині континенту і її землі входили до складу двох могутніх імперій – Російської і Австрійської. У XIX ст. наступила нова художня епоха. Початок XIX ст. ознаменувався розквітом романтичних тенденцій в літературі та мистецтві. Панівною в мистецтві й архітектурі стала система ідей і поглядів, відповідно до якої основним джерелом творчості були історичний досвід і викристалізовані в минулому архітектурні стилі.

Архітектура першої третини XIX ст. На початку XIX ст. подібно до інших російських володінь землі України поділили на губернії – Чернігівську, Полтавську, Харківську, Київську, Волинську, Подільську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську. Адміністративний склад західноукраїнських земель, що знаходились у межах Австрійської імперії не змінився. Львів був центром Галичини, куди на правах окремого округу входила Буковина, а чотири райони Закарпаття належали до Братиславського намісництва Угорського королівства.

Значно прискорився економічний розвиток українських земель у зв'язку з формуванням капіталістичних відносин. Сільське господарство, особливо на півдні, набувало виразно товарного характеру. Значного розмаху набула торгівля. У великих містах, у невеликих містечках регулярно відбувалися великі ярмарки. В сільській місцевості при поміщицьких маєтках почали розвиватися цукрова, винокурна та інші промислові галузі. Розширилися ремісниче виробництво і промисловість у містах. Все це безпосередньо відбилося на характері і масштабах будівництва. На території України в складі Російської імперії ввели посади не тільки губернських, а й міських архітекторів, інспекторів будівних робіт. Їхня праця підпорядковувалась губернаторам і градоначальникам, а проекти всіх важливих будівель затверджувались у столиці нерідко самим імператором. Створювалися нові генеральні плани більшості українських міст. Поряд із цим заради уніфікації застосовувалося типово проектування. 1803 р. були видані «Зразкові проекти казенних будівель».

Культові споруди. В архітектурі храмів відбивалося розмаїття віросповідань, зберігалися освячені віками просторові будови для відправи обрядів і водночас в їхніх архітектурних образах часто-густо втілювалися найпередовіші художні ідеали. Храми в середині та другій половині XIX ст. ще прискіпливіше, ніж в період ампіру, зберігали традиційні об'ємно-просторові параметри. Різко зростає обсяг культового будівництва. Поряд із міськими соборами і парафіяльними церквами з'явилося чимало так званих домових церков – молитовних залів, вбудованих в об'єм навчальної чи іншої споруди або розташованої поруч із будівлею.

Православні церкви були різноманітними за своєю об'ємно-просторовою організацією. Вони зберігали поділ на п'ять основних типів – хрестово-купольні, безстовпні хрещаті, центричні, зальні, базилікальні.

Підкреслена монументальність притаманна Преображенському собору в Білій Церкві (1833-1839), особливістю якого були дугоподібні в плані компартименти за опорними стовпами. Подібне просторове рішення інтер'єру нав'яне зодчеством Візантії. Для збільшення внутрішнього простору чимало міських храмів з'єднували з дзвіницею об'ємом нави. Таку перебудову здійснили в Ізмаїлі – Покровський собор (1822-1834). Оригінальна Преображенська церква в с. Великий Бурлук на Харківщині (1826-1839), де ефектні дворянські колонади з'єднують струнку дзвіницю з хрещатою масою храму, увінчаного банею.

На початку XIX ст. багато церков і мавзолеїв будували у вигляді ротонд – Миколаївська церква на Аскольдовій могилі в Києві (1808-1810)

У середині XIX ст. для православних храмів переважно використовували форми так званого російсько-візантійського стилю (його основоположник і найвпливовіший представник столичний зодчий К.Тон), а починаючи з 60-х років – псевдоросійського та псевдо візантійського. Прикладом можна вважати Самсонівську церкву на полі Полтавської битви, побудовану у вигляді двоярусної споруди, рясно прикрашеної пілястрами і кокошниками та увінчаної п'ятьма сліпими шийками, що несли цибулясті маківки.

Композиція Володимирського собору у Херсонесі (1861-1982) унікальна. Крім двоярусного розташування церков особливістю споруди є влаштування сходів у верхню церкву в галереях, які ступінчасто огинають хрестоподібний в плані просторий молитовний зал, увінчаний світловим барабаном і куполом.

Засоби візантійського зодчества досить широко використовували на теренах всієї України два останні десятиліття XIX ст., про що свідчить Благовіщенський собор (1888-1901) у Харкові.

Одним з найвидатніших храмів того часу вважається Володимирський собор у Києві (1862-1882). Він являв собою пам'ятку архітектури, присвячену 900-річчю хрещення Русі. У споруді намагалися поєднати давньоруські традиції багатобаневих композицій і візантійських видовжених просторів. Тому храм збудовано у вигляді просторово складної купольної базиліки, увінчаної сімома банями. Розписи виконували В.Васнецов, М.Нестеров, М.Врубель, М.Пимоненко, П. та О.Сведомські та інші художники.

Проект оформлення належав А.Прахову, а основним виконавцем і автором найголовніших розписів у соборі був Васнецов. За понад десять років праці в соборі Васнецов виконав 2845 кв. м художнього розпису, створивши п'ятнадцять великих композицій і тридцять окремих постатей. Визначальним тут був образ Богоматері в головній заолтарній апсиді собору. Велично сувора й прекрасна у своїй скорботі Богоматір немов сходиться по хмарах назустріч людям. На руках вона тримає маленького Христа з рученятами, широко розкинутими в радісно-урочистому жесті. Васнецову належить і образ Христа Вседержителя в головному куполі собору. Це величезне зображення Ісуса, котрий піднятою правицею благословляє світ, а в лівій руці тримає розгорнуте Євангеліє. Висока духовність і могутня сила образу Боголюдини стає немов камертоном для звучання інших образів розписів. Розписи Володимирського собору, освяченого 1896 р., стали зразком і каноном для багатьох храмів тодішньої Російської імперії.

Католицькі храми. Костел св. Варвари в Бердичеві (1826), відомий як місце вінчання Оноре де Бальзака з Евеліною Ганською. В Олександрівському костелі в Києві (1817-1842) головного значення набув під купольний простір, що можна вважати продовженням традицій, започаткованих майстрами високого ренесансу.

Менш різноманітними у стилістичному плані виявилися культові будівлі католиків. З 40-х років XIX ст. застосовували переважно романські й готичні форми. Характерними прикладами стали костел у Миколаєві (1894-1896) та костел св. Миколая у Києві (1899-1909). Тринейну базиліку витримано в дусі пізньої готики з двома вежами на фасаді, завершеними гострокінцевими шпилями.

Загалом обсяг костельного будівництва на теренах України, яка опинилась у межах Російської імперії, різко зменшився.

Синагоги. Єврейські культові споруди теж втілювали ампірні форми. У великих і хоральних синагогах (Катеринослав, Чернівці) просторова структура залишалась традиційною: до високого й квадратного в плані молитовного залу прилягав виділений колонним портиком пуліш з окремими входами для чоловіків і жінок, над яким знаходилась жіноча галерея. У синагогах реформаторів □ темпляр □ молитовний зал перекривався куполом. Першим таким храмом в Україні став темпль на пл. Старий Ринок у Львові (1843-1846) □ багатокутна в плані споруда з трикутними фронтонами.

Найцікавіші сторінки культового зодчества пов'язані з будівництвом поступових синагог – темпль, у зв'язку з тим, що реформаторів більше підтримувало начальство, оскільки вони в архітектурі використовували просторові композиції християнських храмів. Перша поступова синагога (велика призматична будівля з великим залом, оточеним з боків двома ярусами жіночих галерей) в Російській імперії з'явилась в Одесі у 1859 р. Вона була виконана у формах романського зодчества.

Караїмські кенаси і мусульманські мечеті. Караїмські та мусульманські храми в цей час ще не мали специфічних особливостей. Їх загальна структура зберігала традиційні засоби організації

простору монументальними масами □ мечеті в Алушті і в Євпаторії, комплекс кенас в Євпаторії. І лише створюючи в 1828 р. мечеть в Алушці, архітектор Ф.Ельсон намагався поєднати засоби кримсько-татарського зодчества з індійським, що було проявом романтизму.

Подібно до синагог для караїмських кенас переважно застосовували загальну структуру й орієнтувалися на спадщину мусульманського Сходу. Караїмський храм у Києві було побудовано 1899-1900 рр. Кенаси являла собою увінчаний шоломоподібною банею призматичний об'єм; казкове багатство форм мавританського зодчества віртуозно використано в опорядженні фасадів.

Культові комплекси. Найвидатнішим культовим комплексом є ансамбль Резиденції буковинського митрополита (1864-1882) в Чернівцях. До складу його входили митрополичий і семінарський корпуси, семінарська церква, будинок для приїжджих, парк з будівлями для відпочинку.

Громадські споруди.

Адміністративні будинки. З новим територіальним поділом України виникла необхідність у нових адміністративних будівлях. Тому терміново 1803 р. затвердили розроблені арх. А.Захаровим типові проекти, три з яких призначалися для створення палаців для вищого місцевого начальства. У Полтаві на Круглій площі були споруджені палац генерал-губернатора(1810-1811), губернські присутствені місця (для праці судових установ, різних комісій і комітетів). Споруджену ще у XVII ст. львівську ратушу у 1825-1835 рр. перебудували у дусі ампіру.

Найяскравішим прикладом був будинок Галицького сейму у Львові (1877-1881). Головний фасад витримано в урочистих ренесансних формах, позначає ризаліт у вигляді лоджії зі спарованими колонами великого ордера, увінчаний масивним аттиком зі скульптурами.

Стрімкий розвиток капіталізму і товарних відносин зумовив активне будівництво фінансово-кредитних споруд. Значні фінансові можливості та бажання отримати довіру населення зумовило те, що банки стали одними з найкращих міських споруд. Прикладами є Державний банк у Полтаві (1897). Цікавим художнім твором є Галицька ощадна каса, збудована у 1888-1891 рр. у дусі французького ренесансу. Вона вирішена у вигляді двох триповерхових крил, об'єднаних циліндричним об'ємом, увінчаним банею.

Фасад Земельного банку в Харкові (1896-1898, арх. О.Бекетов) витримана у пишних формах раннього бароко. Неподалік на вулиці Сумській здійснюється величезна споруда Державного банку (1897-1900, арх. В.Голенищев) витримана у підкреслено монументальних формах флорентійського ренесансу.

Торговельні споруди. Для укладення торгових угод, оформлення оптових операцій будували споруди з великим біржовим заломі низкою конторським приміщень. Структура давньогрецького храму простильного типу використано для Контрактового будинку в Києві (1815-1817), де вхід на торцевому фасаді позначено чотиріколонним портиком доричного ордера.

Поштові будинки. Значно активізувалося будівництво поштових споруд. Прагнення якнайкраще виявити їхню функціональну специфіку зумовило розробку зразкових проектів. Враховуючи громадську важливість поштових закладів їх розташовували в центральних частинах міста. Так, поштамт у Полтаві розмістили на Круглій площі й органічно вписали в її ансамбль. Двоповерховий корпус з шестиколонним портиком і флігелі створили гармонійну і ритмічно узгоджену композицію.

Споруди навчальних закладів. З розвитком освіти постала потреба у створенні нових закладів. Перший університет в Західній Україні заснували у Львові. Спочатку він розташовувався у пристосованих будівлях, а в 1848 р. його перевели в триповерховий корпус, споруджений для шляхетного пансіону.

У 1805 р. відкрили університет у Харкові й розмістили його в колишньому палаці губернатора. Поруч були зведені П-подібні фізичний і хімічний корпуси. Навпроти у 20-х роках звели Т-подібний у плані двоповерховий корпус з актовим залом, обсерваторією, церквою і бібліотекою.

Найкращу університетську споруду було зведено у Києві (1837-1842, арх. В.Беретті) у вигляді чотирьох триповерхових корпусів навколо внутрішнього двору. Поставлена на узгір'ї будівля справляла враження могутньої сили. Особливо статичний головний фасад, середню частину якого викреслював восьмиколонний іонічний портик і ще більше посилював величність ампірного образу споруди. Однак спроба вмістити всі функції в одну, навіть велику, будівлю не вдалася. Пізніше були зведені – метеорологічна станція, астрономічна обсерваторія, анатомічний театр.

Розвинутими навчальними комплексами стали у той час ліцеї. У Ніжині коштом І.Безбородька збудували ліцей (1824), що своїм виглядом нагадував панський палац. Репрезентативність головного фасаду підкреслювала урочиста колонада □ 12 доричних колон великого ордера вздовж двоповерхового центрального корпусу об'єднували торці триповерхових ризалітів. Майстерно знайдені пропорції, ясність композиційної побудови – все надавало ампірній споруді величності і одночасно сприяло гармонійному поєднанню з мальовничим парковим довкіллям.

Аналогічними були інститути шляхетних дівчат. Найвідомішим серед подібних закладів став Інститут шляхетних дівчат у Києві (1838-1843, арх. В.Беретті). Головним фасадом вона повернута до Дніпра. Садовий фасад вирішено інтимніше; центр додатково виділено напав ротондою, верхні поверхи якої оточені ефектною колонадою коринфського ордера.

Офіцерські кадри готували у кадетських корпусах. У Полтаві відповідну споруду збудували на Круглій площі (1832-1840). Відіграючи важливу роль у центральному ансамблі, вона вирішувалася в плані у вигляді літери Т: до призматичного триповерхового масиву з боку двору прилягав об'єм церкви. Головний фасад гармоніював з іншими спорудами на площі.

Найдосконалішою навчальною спорудою не лише Львова, а й всієї України ХІХ ст. став Головний корпус Львівської Технічної академії – нині університет «Львівська політехніка» (1874-1877). Фасади, що нагадували ампірні споруди, відзначалися елегантно промальованим ренесансним декором. Піднесений на аркаду портик з шести коринфських колон по-ампірному завершувався аттиком і скульптурною групою, що символізувала Інженерію, Архітектуру і Механіку.

Значним архітектурним твором став комплекс Київського політехнічного інституту (1899-1900). Головний корпус з двома житловими будинками виструнчилися в лінію вздовж шосе.

Архітектура садиб. Однією з найцікавіших є садиба графа Комара у Мурованих Кирилицях на Вінниччині, до якої, крім палацу, входили флігель, стайня та міст, розташований серед чудового пейзажного парку. Збудований 1805 р. триповерховий палац мав чітку осьову композицію.

Ансамбль різних житлових і господарчих споруд садиби Петра і Павла Галаганів в Сокиринцях (1824-1831) вирішено в одному масштабі та гармонійно узгоджено єдністю з просторовим середовищем парку. Центральне положення займає двоповерховий, увінчаний банею палац. Вхід до нього виділено аркадою з восьмиколонним портиком іонічного ордера.

Шедевром романтичної архітектури вважається палац князя М.Воронцова в Алупці, розташований у величезних парках (площею 40 га), що амфітеатром спускаються до моря. Його створення почалося ще 1824 р., а в основному завершилось 1848 р. Збудований з твердого зеленувато-сірого діабазу палацовий комплекс завдяки надзвичайній єдності різних стильових форм здається дивовижним творінням природи.

У **садово-парковому мистецтві** спостерігається перехід від регулярного планування, так званих «французьких парків», до ландшафтних (англійських) парків. Це паркові ансамблі «Софіївка» в -Умані на Черкащині, «Александрія» у Білій Церкві.

Споруди культурно-освітніх закладів. Мережа культурно-освітніх установ у другій половині ХІХ ст. стала досить розгалуженою. Це належним чином відображувалося у типах споруд.

Найцікавішу на той час бібліотеку було споруджено в Харкові (1899-1901). Архітектор В.Бекетов виграв конкурс проектів і безкоштовно виконав робочі креслення. Вирішені у дусі німецького ренесансу фасади відображають структуру будівлі, тобто розташування на першому поверсі вестибюля з гардеробом, приміщень для абонементів і каталогів, а на другому – малого і великого (365 кв. м) залу для читачів (розрахованого на 300 місць).

Значно розширилося будівництво різного профілю музеїв. Вигляд споруд залишався витриманим у дусі пізнього ренесансу або класицизму. Саме таким, що нагадував античний храм зі святинями, було збудовано Музей старожитностей і мистецтв у Києві (1898-1901). Кубічний масив чотириповерхової споруди, доричні форми якої вдало доповнені скульптурними композиціями в тимпані портика і метопах, ефектно здійснюється на терасі, куди ведуть сходи завширшки 17 метрів, обрамовані парапетами зі скульптурами левів.

Важливою подією в архітектурному житті Львова стало зведення Художньо-промислового музею (1898-1904). Монументальна споруда витримана в дусі французького бароко. Головний фасад підкреслювали двоколонний портик вхідного порталу і два одноосьові ризаліти з колонами.

Як і в попередні часи, найпрестижнішими залишалися театри. У Києві на вулиці Володимирській за проектом арх. В.Шретера споруджено оперний театр (1897-1901), вирішений в псевдобароковому стилі. У Львові театр (1895-1900) будували за проектом арх. З.Горголевського у псевдобароковому стилі. Композиційно споруда багато в чому подібна до Гранд-опера в Парижі. Найвидатнішим вважається театр в Одесі (1884-1887). Після проведення всесвітнього конкурсу його проектували австрійські архітектори Ф.Фельнер та Г.Гельмер. Зовнішній вид споруди вирішено у стилі віденського бароко.

Народні будинки. Новим архітектурним типом стала споруда, призначена для спілкування різних верств городян, організації дозвілля робочих, що включала зал для вистав, лекцій та зборів, бібліотеку, книжкову крамницю, приміщення для гуртків. Найперше такий будинок з'явився у Львові – Народний дім, бібліотека і український театр «Руська бесіда» (1851-1864). Наприкінці століття будівництво таких споруд значно поширилося. Будинок Товариства грамотності (пізніше □ Троїцький народний театр) у Києві (1900-1902).

Багатоквартирні будинки. Основним типом міської забудови в другій половині XIX ст. стали будинки з чисельними ізольованими квартирами й кімнатами. Вони давали змогу домовласникам жити і працювати у місті, а також мати з цього прибуток. Ці будинки отримали назву прибуткових. Найбільшу увагу приділяли головному фасаду, який слугував водночас своєрідною рекламою житла та візитною карткою тих мешканців, які були спроможні винайняти тут житло.

Свідченням цього є багатоквартирні будинки у Києві, Одесі, Харкові.

8. Образотворче мистецтво.

Живопис першої половини XIX століття. Творчість Дмитра Левицького (1735-1822) і Володимира Боровиковського (1757-1825) є дальшим розвитком традицій українського портретного мистецтва.

Д.Левицькому властива надзвичайна легкість і розкутість живопису. Створювані ним парадні й камерні портрети за своїм змістом і формою виражали вже нові духовні якості: громадянський обов'язок, освічений абсолютизм, які складали кодекс чеснот привілейованого прошарку суспільства. Портрет кн. М.В.Рєпніна. Портрет І.В.Ламбі.

Другим після Д.Левицького художником, який підніс мистецтво портрета на новий рівень естетичних потреб, був В.Боровиковський □ виходець із козацької миргородської родини, для якої малярство було традиційним і спадковим заняттям. В.Боровиковський залишив по собі велику галерею портретів та численні інші твори. Портрети П.Я.Руденка, Д.Трошинського, І.Котляревського.

В.Тропінін (1780-1857), кріпак графа І.Моркова, він провів понад двадцять років в маєтку свого пана в с. Кукавці на Поділлі. Живописні жіночі образи В.Тропініна («Дівчина з Поділля») споріднені з пісенними засобами змалювання. У них акцентуються риси, що цінуються в людині народом, □ вірність і внутрішня гідність, доброта. У чоловічих зображеннях художник наголошує спокійну мудрість, щире людяність і природність («Портрет українця»).

Великий вплив на українське мистецтво через численну когорту своїх учнів справив Карл Брюллов. З них найвідомішими митцями стали Тарас Шевченко, Іван Сошенко, Аполлон Мокрицький та ін.

І.Сошенко (1807-1876) автор картин: «Портрет бабусі М.Чалого», «Продаж сіна на Дніпрі», «Хлопчики-рибалки». Малював він також ікони, займався копіюванням та викладацькою працею.

Ідеями пізнього романтизму, що поєднувався з академізмом, жила творчість художника А.Мокрицького. Він □ автор тематичних картин і пейзажів, але найбільш відомий як портретист. «Портрет Амалії Мокрицької, дружини художника».

Українські образи й поетичні мотиви природи істотно позначилися на творчості Василя Штерберга (1818-1845), приятеля і співучня Т.Шевченка по Петербурзькій академії мистецтв. Перебуваючи в Качанівці □ родовому маєтку Тарновських, він малював картини з життя мешканців, види садиби: «Пастушок», «Садиба Тарновського у Качанівці», «Вулиця у селі».

Від романтизму до реалізму. Творчість Т.Шевченка. Особливості української художньої культури доби пізнього романтизму та переходу її на шляхи реалізму найповніше репрезентовано творчістю Т.Шевченка як художника. У картині «Катерина», створеній художником за однойменною власною поемою, розпізнається низка глибоких асоціацій. За цікавим сюжетом видно найпекучіші проблеми часу □ кріпосне право і самодержавство.

Значне місце у творчості Шевченка посідають портретні зображення, виконані в різних техніках. Моделі його портретів наче опромінені якимось внутрішнім світлом. У творчій спадщині Шевченка налічується понад 150 зображень людей, з якими спілкувався художник. «Портрет Маєвської», «Портрет Є.Кейкуатової».

Окрему серію становлять автопортрети Шевченка. Виконані в різні роки, вони складають його своєрідну образотворчу біографію. Романтизм суттєво вплинув на формування ранніх портретних образів і найповніше виявився в «Автопортреті» 1840 р. Іноді для увиразнення авторської позиції він вводить до композиції автопортретні зображення, щоб підтвердити достеменність баченого («Шевченко і казахський хлопчик, що грається з кішкою», «Шевченко і байгуші»).

Чимале місце у творчій спадщині Шевченка посідає пейзажний жанр. Це завершені краєвиди в техніці офорта чи акварелі. У циклі акварельних краєвидів, виконаних на завдання Археографічної комісії, провідними стають архітектурні мотиви («Аскольдова могила», «Вознесенський собор у Переяславі», «Богданова церква у Суботові»).

Т.Шевченко посів значне місце в історичному поступі українського графічного мистецтва середини ХІХ ст. Альбом серії офортів «Живописна Україна» був одним із перших утілень широкомасштабного задуму графічних зображень, що оповідали про звичаї та обряди, історичні події та героїчні образи минулого. «Дари в Чигирині 1649 р.» — перший в українському мистецтві твір на історичну тематику. В офорті зображено трьох послів — московського, турецького та польського, які, прибувши з дарами до резиденції Б.Хмельницького на переговори, очікують рішення козацької ради про союз із тією державою, яку кожен представляє.

Т.Шевченко був видатним акварелістом, яких небагато і в європейському мистецтві. Протягом життя він часто звертався до цієї техніки, виконуючи твори різних жанрів. В Академії Шевченко вже бездоганно володіє цією технікою, що засвідчують його аркуші «Натурниця», «Марія. За поемою Пушкіна «Полтава», «Циганка-ворожка».

Живопис другої половини ХІХ століття. Демократичні та революційні ідеї, народно-визвольний рух, спрямований проти соціального і національного гноблення, так чи інакше виявлялися в різних жанрах образотворчого мистецтва. Не випадково в цей час провідного значення набуває побутовий жанр, бо він дозволяв з найбільшою повнотою відгукуватись на проблеми тогочасного життя.

Побутовий живопис. Чільне місце в розвитку побутового жанру належить К.Трутовському (1826-1893). Художник був чудовим знавцем українського побуту і вмів наповнювати сюжет виразними життєвими подробицями. Його особливо вабили розважальні сюжети, за якими впізнається життєрадісна натура українців, розкрита у правдиво вмотивованих епізодах, спостережених ним у житті.

У зворушливу оповідь розгортається відображений Трутовським момент колядування в картині «Колядки на Україні». Тут і жвавість сцени, і природність поведінки персонажів, різноманітність характерів дійових осіб. Суто гумористичного розвитку набирає сюжет у картині «Могорич», основними персонажами якої є двоє бородатих селян, котрі у закутку подвір'я чаркуються з привабливою молодичкою.

В картині «Весільний викуп» Трутовський широко розгорнув сюжет у багатолюдній композиції, зобразивши весільний поїзд, зупинений біля зачинених воріт при виїзді з села на шлях. По той бік стоять вози, спереду сидять молоді, очікуючи завершення «торгу» за викуп, що йде між весільним батьком і сивоволосим селянином.

Лінія творчості К.Трутовського знайшла продовження у доробку М.Пимоненка (1862-1912). На його полотнах українські народні звичаї та обряди, ярмарки, сюжети на мотиви кохання, пошанування праці трудової людини тощо. Основне місце в його картинах посідають сюжети обрядового змісту. У картині «Святочне ворожіння» він є основною темою. Зображено двох дівчат, які щойно вилили розтоплений віск у воду, і, вийнявши захололий шматок, розглядають його форми. Намагаючись розгадати по його тіні на стіні свою майбутню долю. Особливості народних звичаїв Пимоненко відобразив у низці картин-варіацій на теми сватання. У картині «Свати» дівчина сидить біля печі і за звичаєм з удаваною байдужістю її колупає. У такий спосіб вона дає свою згоду сватальникам.

Найвизначнішою картиною Пимоненка на теми народних обрядів є «Весілля в Київській губернії». Тут з усією повнотою розкривається здатність художника деталізувати сюжетну оповідь, вибудувати її композиційно.

«Жертва фанатизму» □ одна з найдраматичніших картин художника. В її основу покладено дійсний факт □ розправу євреїв-фанатиків над дівчиною-іудейкою, яка покохала іновірця. Художник зобразив розлютований натовп, готовий без жодних вагань розтерзати беззахисну жертву. Притиснута збудженим натовпом до паркану, дівчина з жахом чекає розправи.

Художник з тонким ліричним почуттям розкриває тему кохання. За основу картин такого плану він обирає сюжети на мотиви побачень, ревнощів, залицянь тощо. Переконливо розкривається психологічна ситуація в картині «Суперниці. Біля криниці». Біля колодязя парубок зустрічає свою милу □ селянську дівчину, яка прийшла напувати корову з телятком. Зав'язується привітна люб'язна розмова. На другому плані, біля зрубу колодязя □ інша дівчина. Вона ревнуючи поглядає в бік закоханої пари. За таким же сюжетом розгортається дія в картині «Ревнощі».

Своєрідне обігравання побутових мотивів знаходимо у творчості слобожанського художника С.Васильківського (1854-1917). Він написав низку картин, де втілює героїчні епізоди національної історії, мальовничі пейзажі степової України, портрети. В картині «Ярмарок у Полтаві» художник розгортає широку панораму ярмарку: на площі скупчилася безліч людей з возами, кіньми, а на першому плані гончар зі своїм крамом. Герої картин Васильківського неодмінно чимось зайняті. Вони пасуть овець («Ранок. Отара в степу»), переправляються волами через брід («Воли біля броду»), під палючою спекою лагодять чумацькі вози («Чумацький Ромоданівський шлях»), співають колядки в зимовий вечір («Різдвяні святки на Полтавщині»). У кожному випадку присутність людини в пейзажі привносить відчуття зрівноваженого плину життя, одухотворяє природу.

Васильківський у своїх шуканнях узагальненого образу природи активно звертався до використання досягнень плереризму. Картина «Козача левада» вирізняється відчуттям могутньої краси рідної природи. Глибоко перейнявшись українським краєвидом, художник зображує просту і звичайну сцену: на соковитій, вкритій квітами леваді пасуться розпряжені воли.

Батальний жанр став покликанням М.Самокиша (1860-1944). Цьому жанру художник зберігав вірність до кінця своїх днів. Вправний рисувальник, він досконало знав анатомічну будову коней і вмів переконливо передавати їх пластику, напруженість руху, безпомилково показати коня в різних ракурсах і поворотах. Цю здатність він використав у картині «Тройка», де з надзвичайною експресією передав шал мчання трійки запряжених в сані коней, що нестримно летять засніженими просторами.

Тісно був пов'язаний з Україною І.Репін (1844-1930). У розробку історичної тематики в українському мистецтві значний внесок зробив І.Репін, уродженець України. Першою його картиною історичного жанру була славнозвісна композиція «Запорожці пишуть листа турецькому султанові». Цей твір художника відіграв величезну роль у розвитку історичного жанру. Його запорожці стали уособленням героїчної незалежності і життєрадісності козаків

Творчість західноукраїнських художників. Із посиленням національно-демократичного руху з кінця 60-х років XIX ст. поштовхується художнє життя і на західноукраїнських землях. Одним з перших художників Галичини був К.Устиянович (1839-1903). У творах, присвячених народному життю («Гуцул», «Гуцулка», «Бойківська пара»), художник виявляє схильність до романтизації народних образів. У романтичному ключі трактує художник образи закоханих молодят у композиції «Бойківська пара», зобразивши їх серед гушавини сповненого таємничої тиші карпатського лісу. У стосунках своїх героїв художник розкриває їхні теплі почуття.

Дальший поступ образотворчого мистецтва Галичини пов'язаний з діяльністю І.Груша (1869-1940). Як і багатьох художників, його приваблювала оригінальність народних звичаїв карпатського краю, барвистість народного одягу. У полотні «Гуцулка з дівчиною» домінують яскраві барвисті сполучення, сонячне світло. Суворо-драматичним настроєм пройнята типова сцена з побуту Гуцульщини, відображена в картині «Трембітарі». На цьому полотні два гуцула □ старий і молодий □ грають на трембітах. Полотно вражає монументальним постатями, органічно поєднаними із синьо-зеленими горами, на тлі яких їх змальовано.

9. Скульптура.

Скульптура першої половини XIX століття. Одним з перших значних пам'яток є монумент Слави в Полтаві (1811), встановлений на знак пам'яті про Полтавську битву 1709 р. Пам'ятник (арх. Тома де Томон, скульптор Ф.Щедрін) являє собою тріумфальну чавунну колону, встановлену на кубоподібному гранітному п'єдесталі й увінчану зображенням одноглавого орла.

П'єдестал обабіч оздоблено бронзовими композиціями, подібними до військових трофеїв та іншими декоративними елементами, для яких використано військову емблематику.

Значний внесок у розвиток російської скульптури зробив І.Мартос, який народився на Чернігівщині. Скульптор виконав низку монументальних пам'ятників, установлених в Україні. Одним з найвизначніших є пам'ятник Ришельє в Одесі (1828). Мартос зобразив градоначальника у римській тозі, з величним жестом правиці, що підтримується таким же величним ритмом складок одягу. Цей образ доповнюється барельєфами з трьох боків п'єдесталу, що алегорично зображають успішну діяльність Дюка Ришельє.

Пам'ятник князю Володимиру (1853 р., скульптори В.Демут-Малиновський і П.Клодт, арх. О.Тон) встановлено на дніпровських схилах Києва. Цей монумент поєднує елементи псевдовізантійської архітектури, у формах якої вирішено постамент, та риси пізнього класицизму в пластичному трактуванні образу князя. Постамент пам'ятника, відлитий з чавуну і прикрашений барельєфом із зображенням сцен хрещення Русі, імітує церкву.

Тривалий час у Львові працював скульптор Гартман Вітвер (1774-1825). Він створив низку довершених надгробних пам'ятників, виконав скульптурні оздоби окремих будинків та фонтани на площі Ринок. Здебільшого надгробки Г.Вітвера □ це складні архітектурно-скульптурні композиції в дусі класицизму з постатями плакальниць. Таким є мармуровий надгробок К.Яблоновської (1806) у Львівському кафедральному соборі. Композиція пам'ятника являє собою гармонійне поєднання чорної стели з високим цоколем і світлих постатей плакальниць, одна з яких сидить унизу біля цоколю, інша □ стоїть, схилившись на стелу біля урни з рельєфом.

Спіраючись на барокову традицію, Г.Вітвер вдало завершує ансамбль площі Ринок, оздобивши його чотирма фонтанами з декоративними статуями Нептуна, Діани, Амфітрити й Адоніса. Майже триметрової висоти, з пластично проробленими постатями, задратованими в античні тоги, ці статуї надзвичайно ефектно оживляють фасад міської ратуші.

Скульптура другої половини XIX століття. Період переходу від пластики класицизму до реалістичного напрямку виразно втілюється у творчості одного з найталановитіших майстрів української скульптури П.Забіли (1830-1917). Найкращим монументальним твором Забіли є надгробний пам'ятник О.Герцену (1872) у французькому місті Ніцца, де похований письменник.

Етапним у творчості митця став мармуровий бюст Т.Шевченка. Могутнє погруддя, енергійно нахилена характерна округла голова сприяє створенню враження незламної волі й величі поета і мислителя. Надзвичайно вдале пластичне відтворення образу Кобзаря спричинило повсюдне поширення його численних гіпсових копій.

Бронзове погруддя Шевченка також вирізняється переконливістю образу. Композиційною цілісністю і ясністю характеристик визначаються також портретні погруддя М.Некрасова, М.Гоголя; художників В.Маковського, В.Боровиковського.

Найкращим твором скульптора М.Микешина (1835-1896) і практично всієї монументальної скульптури другої половини XIX ст. став пам'ятник Б.Хмельницькому. Емоційна наснаженість і динамічний порив вирізняють цей монумент. Вдалою рисою силуету є виразне зіставлення динамічного поруху вершника і немов призупиненого туго натягнутим поводом піднятого дибки коня. Органічно знайдене поєднання монумента і постаменту (арх. В.Ніколаєв) образно увиразнює всю композицію, що стала гармонійною домінантою однієї з центральних площ Києва.

Іншу лінію розвитку скульптури репрезентує творчість Л.Позена (1848-1921), автора численних творів. Поетично-романтичні чи драматичні мотиви з історії рідного краю («Запорожець у розвідці», «Скіф») і соціально-загострені сцени з селянського життя («Переселенці», «Лірник», «Оранка на Україні») трактуються скульптором з глибоким почуттям, але пластична виразність композиції іноді дещо нівелюється відтворенням численних другорядних деталей.

І.Кавалерідзе □ скульптор, кінорежисер, драматург □ (1887-1978) у роки навчання плідно працює в портретній пластичці. Найвищим його досягненням у творах такого плану є «Портрет Ф.Шаляпіна». Скульптор неодноразово впродовж 1910-1913 рр. звертається до образу видатного співака, створивши кілька композицій, присвячених Шаляпіну в різних ролях.

Важливе місце в доробку скульптора посідають образи діячів вітчизняної історії. Експресія трактування забарвлює історичні композиції «Скіф на коні», «Святослав», «Слов'янка», «Ярослав Мудрий з папірусом». Першим здійсненим твором монументального мистецтва став встановлений у Києві пам'ятник київській княгині Ользі (1911), виконаний І.Кавалерідзе за власним проектом у співпраці з П.Сниткіним. Пам'ятник складається з трьох фігурних композицій □ у центрі княгиня Ольга, праворуч □ Андрій Первозваний, ліворуч □ перші слов'янські просвітителі Кирило та

Мефодій. Кавалерідзе виконував постать Ольги і групу Кирила і Мефодія, Сниткін – постать Андрія Первозваного. Архітектором пам'ятника був В.Риков. (У роки громадянської війни (1919-1923) пам'ятник був розібраний і частково зруйнований. Відновлений у первісному вигляді на тому самому місці на Софійській площі у Києві у 1996 р.).

XIX століття у багатовіковій панорамі української художньої культури є одним з важливих і складних етапів, коли кожна галузь мистецтва переживає могутній поступ і зазнає значних якісних видозмін і зрушень. Жодне з попередніх століть не мало у своєму розвитку таких різко відмінних періодів. Разючим є контраст між початком століття, коли мистецтво щойно стає на світський ґрунт, та його кінцем, коли українська художня культура активно долучається до найважливіших мистецьких явищ і органічно входить в європейський культурний контекст.

Найвагомішими і найширшими були контакти з російською художньою культурою. Численні вихідці з України, потрапивши до Петербурга, залишалися там назавжди, збагачуючи мистецький потенціал своєї батьківщини і натомість збагачуючи російську художню культуру. Водночас чимало вихованців петербурзької Академії мистецтв, починаючи з другої третини XIX ст., працювали в Україні, тим самим сприяючи поживленню українського художнього життя.

Тема 3.8. Українська культура XX століття

План.

1. Українська культура на переломі епох (кінець XIX ст. □ 1920 р.).
2. Література.
3. Архітектура.
4. Образотворче мистецтво.
5. Музичне мистецтво.
6. Музично-концертне життя.
7. Музичний театр: опера, балет, оперета.
8. Драматичний театр.
9. Кінематограф в Україні.

Література

1. Історія української культури. У 5 т. Т.5. Кн.1. Українська культура XX □ початку XXI століть. Київ, 2011.
2. Історія української культури. У 5 т. Т.5. Кн.2. Українська культура XX □ початку XXI століть. Київ, 2011.

1. Українська культура на переломі епох (кінець XIX ст. □ 1920 р.).

Новий етап в українському духовному й культурному житті розпочинається з кінцем 90-х років XIX ст. У двадцяте століття Україна вступає не як самостійна держава, а як етнічна територія, розчленована між двома великими імперіями □ Російською та Австро-Угорською. У тих межах, у яких існує сучасна українська держава, українські землі на початок XX ст. входили до Російської імперії. У складі Австро-Угорщини територіями, населеними українцями, були Східна Галичина, Північна Буковина та Закарпаття.

Як відомо, землі України, що були в складі Російської імперії, у другій половині XIX ст. стають регіонами стрімкого промислового та сільськогосподарського розвитку. Інтенсивно розвивалося залізничне сполучення: до 1913 р. загальна довжина залізничних шляхів на території України становила понад 15 тис. км. На початок XX ст. Росія уже отримала для експлуатації власні паровози, які випускалися на Харківському та Луганському паровозобудівних заводах.

Україна по праву належить до невеликого кола тих країн, у яких людина здійснила перші польоти над землею на крилах літального апарата. Уже 1910 р. у повітря здіймається декілька аеропланів конструкції українських вчених. Серед перших авіаконструкторів випало відзначитись І.Сікорському, котрий уже 1914 р. сконструював славетний важкий літак «Ілля Муромець». Подальша його діяльність (з 1918 р.) проходить за кордоном, де він створив різноманітні типи багатомоторних літаків та вертольотів.

Здобутки технічного прогресу входять у повсякденний побут і культуру того часу. Активно здійснюється телефонізація Києва; на зміну газу в освітленні поступово приходить електрика.

Особливо велике значення на початку століття мало подальше удосконалення засобів запису звуку та зображення. Важливими культурними чинниками стають фонограф і фотоапарат.

Новий етап національного самоусвідомлення. З початком 90-х років XIX ст. активізуються процеси національного самоусвідомлення, боротьба за національну ідею набуває політичних форм. На початку 1900 р. у Харкові постає Революційна українська партія – перша політична організація на східноукраїнських теренах. Її маніфестом стала книга М.Міхновського «Самостійна Україна», політичний документ надзвичайної гостроти і безкомпромісності.

Російський уряд на чолі з царем Миколою II продовжував колонізаторську політику стосовно України. У складі Російської імперії українцям як нації не було надано жодних політичних чи адміністративних прав. З кожним роком протидія урядовій політиці зростала. Заборона на вживання української мови була видана при проведенні урочистого відкриття пам'ятника І.Котляревському в Полтаві у 1903 р., але окремі з учасників цієї заборони не підкорилися. У великі культурні маніфестації переросло відзначення 35-річчя діяльності М.Лисенка, 35-річчя літературної діяльності І.Нечуя-Левицького. На початку XX ст. практично для всіх стала очевидною безглуздість царистського заперечення елементарних національних потреб великого народу.

В період першої російської революції 1905-1907 рр. права української мови були задекларовані царським маніфестом від 17 жовтня 1905 р. Українською мовою почали виходити часописи, підручники, популярні книги з різних галузей знань. Вагомим потвердженням високого статусу мови українського народу стало здійснене у 1907-1909 рр. видання чотиритомного «Словаря української мови» за редакцією Б.Грінченка.

Освіта, преса, заклади збереження культури. Освітню базу на Наддніпрянській Україні початку XX ст. становили народні школи □ земські та церковнопарафіяльні. Навчання у цих школах провадилося російською мовою. До революції 1917 р. добитися введення в школу рідної мови не вдалося.

Середню ланку освіти становили гімназії та реальні школи. У перші два десятиріччя XX ст. в Україні розширюється число закладів вищої освіти. Крім трьох університетів (у Харкові, Києві та Одесі) та Ніжинського історико-філологічного інституту, існує ще півтора десятка вищих навчальних закладів. Серед них – політехнічний інститут у Києві, технологічний інститут у Харкові, консерваторії у Києві та Одесі. Активно створюються заклади для здобуття освіти жінками, зокрема жіночі медичні інститути у Києві і Харкові.

Важливу роль у культурно-освітній діяльності серед народу західноукраїнського регіону відіграло товариство «Просвіта» (заснована ще в 1868 р.). У координації з ним діяли спортивно-оздоровчі товариства – «Сокіл», «Січ» та «Пластуни». У Львові активну діяльність вело видавництво Наукового товариства ім. Шевченка. До початку Першої світової війни воно видало понад тисячу назв книг багатьох профілів.

Із падінням заборон на українське друковане слово відразу з'являється ціла низка видань – «Нова громада», «Українська хата», «Світло», «Вісник культури і життя», «Дзвін» та ін.

У період революції в Україні започатковуються організації товариства «Просвіта» □ на зразок тих, які до цього часу діяли в Галичині. Перша з таких організацій виникла у 1905 р. у Катеринославі. Наступного року мережа їх швидко поширилась, охопивши багато міст і навіть сіл. Однею з найголовніших справ було створення при осередках «Просвіти» бібліотек.

До початку Першої світової війни в Україні нараховувалося до півсотні клубів. З поміж них виразним національно-культурним характером відзначалося об'єднання, що діяло в Києві. Його засідання відвідували Л.Українка, М.Лисенко, М.Старицький, П.Саксаганський та ін. Роботу вели літературно-драматична, музично-хорова, лекційна секції та бібліотека. У час політичної реакції у 1912 р. клуб було закрито царською адміністрацією.

Наука і техніка. На Україні значні наукові сили гуртувалися навколо кафедр університетів. У зв'язку з ними діють наукові та науково-технічні товариства: Географічне, Технічне, Мінералогічне тощо. На початку XX ст. Україна мала визначних вчених практично на всіх головних напрямках наукової думки. Це – математик Д.Граве, фізик І.Пулюй, ботанік В.Липський, офтальмолог В.Філатов, фундатор науки геохімії В.Вернадський та ін. Вернадський виступає одним із засновників Української Академії Наук, стає її першим президентом (1918-1921 рр.).

Філософські та гуманітарні науки. На початку XX ст. Київ стає одним із трьох центрів філософської думки (поряд з Москвою та Санкт-Петербургом) на території Російської імперії. В різний час у Києві перебувають такі помітні постаті вітчизняної філософії, як О.Гіляров,

Є.Трубецької, М.Бердяєв та ін. В.Вернадському належить обґрунтування нерозривного зв'язку науки та культури, науки як культури.

Інтенсивний розвиток на початку ХХ ст. характеризує історичні науки. В Україні працювали такі історики, як Д.Яворницький, Д.Багалій, О.Єфименко, Д.Дорошенко та ін. Вагомим явищем стала багатотомна «Історія України-Руси» М.Грушевського. Він же був автором більш популярних видань – «Очерк истории украинского народа» та «Ілюстрована історія України», які відіграли важливу роль у формуванні національної самосвідомості.

Авторитетними вченими у своїх галузях були археолог В.Хвойка, філолог А.Кримський, музикознавець Ф.Колесса.

Розвиток мистецтв. Кінець ХІХ – перші десятиріччя ХХ ст. є в Україні періодом великих культурних і загально мистецьких зрушень, що відкривають нову сторінку у розвитку мистецтв.

Музика і театр. Професіоналізації музичної творчості та виконавства сприяє утворення в Україні мережі відділень російського музичного товариства (організоване у 1963 р.) докола яких виникали музичні школи та училища. У 1913 р. відкриті консерваторії у Києві та Одесі, у 1917 р. □ у Харкові. Ще із 1830 р. у Львові існувала консерваторія, паралельно з цим у 1903 р. було відкрито Вищий музичний інститут ім. М.Лисенка.

Істотно поповнюється скарбниця музичних творів. Продовжує свою творчу діяльність М.Лисенко – як організатор музичного життя, педагог і композитор. Серед його найбільших здобутків останніх років життя – комічна опера «Енеїда». Також активно продовжує працювати у ХХ ст. один з основоположників української симфонічної музики В.Сокальський.

Творчо плідними залишається звернення композиторів до національної історії, міфології (опера Д.Січинського «Роксолана», опера Б.Підгорецького «Купальна іскра»). Із Україною й українською культурою пов'язана творчість видатного композитора ХХ ст. І. Стравинського. Знайомство з українською міфологією залишило зримі сліди у написаних ним на Волині (в маєтку дружини) балетах «Жар-птиця», «Петрушка», «Весна священна».

Обробку народних пісень (хорові та для голосу з інструментом) на рубежі століть широко здійснювали М.Леонтович, К.Стеценко, Ф. Колесса, О.Кошиць. У 1919 р. очолювана Кошицем Українська республіканська хорова капела вирушила за кордон, де з великим успіхом пропагувала скарби української пісенності.

На початку ХХ ст. високого рівня в Україні досягає мистецтво співу. Відомими оперними співаками були І.Алчевський, О.Мишуга, особливо велику увагу слухачів здобула Соломія Крушельницька, яка виступала на сценах провідних театрів світу – Одеси, Варшави, Парижа, Мілана, Рима.

На початку ХХ ст. після зняття обмежень на українські вистави з новою силою активізується театральне життя, розширюється репертуар. Помітною подією театрального життя стало об'єднання у 1900 р. зусиль театральних діячів □ М.Кропивницького, П.Саксаганського – створенні ними спільної трупи. Три її існування були періодом піднесення високомистецького реалістичного театру.

М.Садовський створив стаціонарний професіональний український театр у Києві. Він створив нову трупу, яка заявила про своє існування восени 1906 р. постановкою п'єси «Мартин Боруля» І.Карпенка-Карого. На початку основу репертуару становила добірна українська класика. Дедалі частіше театр впроваджує на свою сцену п'єси перекладні □ «Ревізор» М.Гоголя, «Гаудеамус» Л.Андрєєва та багато інших. Театр також звернувся до нових здобутків української драматургії, поставивши «Украдене щастя» І.Франка, «Серед бурі» Б.Грінченка, «Камінного господаря» Л.Українки. У лютому 1917 р. театр М.Садовського зіграв останню п'єсу в приміщенні, що від початку було йому надане. Далі в Києві діяли Державний драматичний театр, Молодий театр, Державний народний театр.

Талановитий режисер Лесь Курбас починав творчий шлях у театрах Галичини, певний час виступав як актор у театрі М.Садовського. Розпочавши самостійну роботу у Молодому театрі, Курбас у 1917-1919 рр. поставив спектаклі за п'єсами «Цар Едіп» Софокла, «У пущі» Л.Українки та ін. Новим піднесенням позначена діяльність Курбаса пізніше – в ролі організатора й керівника театру «Березіль» (у Харкові в 1922-1933 рр.).

На рубежі ХІХ-ХХ ст. перші кроки в Україні робить кіно. Уже з 1907 р. в більших містах України починають відкриватися перші приватні кіноательє. Здійснюються спроби створення перших фільмів, що спершу мають ознаки переважно кіно запису театральних вистав. Це перші фільми режисера О.Олексієнка за мотивами «Ночі перед Різдвом» М.Гоголя і «Москаля-

чарівника» І.Котляревського; фільми-спектаклі Д.Сахненка та М.Садовського «Наймичка» за І.Карпенко-Карим та «Наталка-Полтавка» за І.Котляревським.

Архітектура, образотворче мистецтво, художня література. На початку ХХ ст. перед архітектурою постають принципово нові завдання. Зростання населення міст, створення нових виробництв, торгових, фінансових установ тощо вимагало впровадження принципово нових підходів. У Києві з'являються такі споруди, як готель «Континенталь» (нині – Музична академія ім. П.Чайковського), Бессарабський критий ринок, Миколаївський костел (нині – Будинок органної і камерної музики), Педагогічний музей та ін.

Період рубежу ХІХ-ХХ ст. набув вирішального значення для архітектурної забудови центральної частини Львова. Подібну роль у цей же час відіграє в Одесі забудова вулиць Дерibasівської та Пушкінської. Розростаються населені пункти довкола оздоровниць морського узбережжя Криму, що набуває значення загальноросійського курорту. В них зводяться палаци та споруди оздоровчих установ.

У стилі «віденського неоренесансу» виконані будинки оперних театрів у Львові та у Києві. Досить сильно виявляє себе в архітектурі цього часу і стиль неокласицизму. У цьому стилі зведено будівлю міської бібліотеки в Одесі (нині – Державна наукова бібліотека ім. Горького). Зразком неокласицизму початку ХХ ст. вважають споруду Педагогічного музею в Києві (нині – Будинок вчителя).

У впровадженні стилю український модерн на початку ХХ ст. виділяють дві школи – харківську та львівську. Здобутком першої з них є будівля Полтавського губернського земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей). У Львові – це будівля бурси Українського педагогічного товариства (нині – Львівський лісотехнічний інститут), споруда Музичного інституту.

На початку ХХ ст. здобуває поширення в Україні стиль модерн. Зразком цього стилю є споруда Бессарабського критого ринку в Києві, особняк архітектора В.Городецького в Києві. Власне модерним виступає тут задум багатого скульптурного оздоблення фантастичними образами фауни.

Період кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. правомірно можна назвати добою розквіту українського живопису. До творчої діяльності стає велика когорта талановитих художників, графіків, скульпторів. Надбання майстрів зосереджуються уже не тільки у приватних колекціях меценатів, а й у музеях. На рубежі століть було відкрито Міський музей старожитностей і мистецтв у Києві (нині – Український національний художній музей), Міський музей красних мистецтв в Одесі, Національний музей у Львові.

Школа реалістичного напрямку, яка широко розповсюдилась завдяки діяльності російського Товариства пересувних виставок, була представлена в українському живописі на рубежі століть творчістю М.Кузнецова, К.Костанді, П.Левченка, М.Самокиша, С.Васильківського, О.Мурашка, С.Прохорова, І.Труша. Особливо багатою тематично і жанрово була малярська діяльність М.Пимоненка. Значній частині його творчості притаманна велика напруга драматизму. Гостра конфліктність («Жертва фанатизму», «Самосуд», «Призов запасних», «На заробітки»).

Загалом у реалістичній манері виконані картини на історичну українську тематику □ «Проводи на Січ» О.Сластіона, «Похорон кошового» О.Мурашка, «Гість із Запоріжжя» Ф.Красицького, «Битва під Хотиним» та «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ» М.Івасюка. З просторими історичними полотнами виступає й С.Васильківський.

Українськими живописцями ґрунтовно враховані досягнення європейських стилів – імпресіонізму та постімпресіонізму. Найбільш повно засади імпресіонізму репрезентовані у ряді картин О.Куриласа, А.Маневича, М.Бурачека. Нахил до манери, що пізніше здобуде назву експресіонізм, виявляють по-різному у своїй творчості О.Новаківський та Ф.Кричевський. До умовних та гіперболізованих форм тяжіла творчість монументаліста М.Бойчука та його учнів – Т.Бойчука (брата), І.Падалки, В.Седляра.

Уже будучи футуристом за естетичними переконаннями і практичною живописною манерою, Д.Бурлюк створює картини на українські історичні і міфологічні сюжети □ «Запорожці в поході», «Святослав», «Козак Мамай». Живучи в Москві чи за кордоном, він незмінно приділяє увагу проблематиці України, висловлений новітньою живописною мовою.

Радикальним новатором у живописі виступив митець, багатьма гранями своєї діяльності пов'язаний з Україною, □ В.Кандинський. Починаючи з етюдів з українською тематикою («Охтирка. Осінь») він швидко переходить до символізму («Синій вершник»), а далі стає основоположником безпредметності в живописі. Саме його роботи починаючи з 1910 р. більшість дослідників вважає тим явищем, з якого бере відлік абстракціонізм.

В Україні розпочинав свою діяльність художник-абстракціоніст К.Малевич. У більшості його робіт форми геометрично-кутові (наприклад, галасливо відомий «Чорний квадрат», 1914 р. Свою манеру Малевич називав супрематизмом (supremus у перекладі з латини означає «найвищий»).

На початок ХХ ст. із вагомим доробком приходять два українські графіки, □ П.Мартинюк та О.Сластіон. Обома здійснена велика робота у справі ілюстрування видань української літературної класики. Як ілюстратор багатьох творів Т.Шевченка в першій половині ХХ ст. виступає І.Іжакевич. Йому ж належать ілюстрації до «Сорочинського ярмарку» М.Гоголя.

Визначною постаттю на цій ділянці випало стати Г.Нарбуту. Уродженець України, Нарбут тривалий час працював у Петербурзі. У 1917 р. він повернувся на Україну, став одним із засновників Української академії мистецтв, згодом її ректором. Оригінальністю, самобутністю, а водночас і зв'язком з національною культурною традицією відзначились його графічні роботи над такими виданнями, як журнали «Наше минуле», «Мистецтво», ряд книг, серед них видання «Енеїди» І.Котляревського. Г.Нарбуту належать малюнки перших грошових знаків та поштових марок УНР.

Розвиток української скульптури наприкінці ХІХ □ на початку ХХ ст. мав певні відмінності від розвитку живопису та графіки. Значну частину продукції скульпторів становили пам'ятники, надгробки тощо, замовниками яких вистали уряд, громадські товариства, приватні особи. Скульптор повинен був рахуватися із канонами відповідного жанру, смаками замовників. Відхід від урочистого академізму простежується у пам'ятнику О.Суворову в Ізмаїлі (скульптор Б.Едуарде). Постаці коня і вершника сповнені динаміки, вдало передано живий характер самого полководця, він зображений немовби у момент звернення до солдатів.

Значним внеском у розвиток української культури і духовності була діяльність скульптора Л.Позена, автора пам'ятника І.Котляревському у Полтаві, пам'ятника М.Гоголю в тому ж місті. У багатьох жанрових скульптурах він звертався до української теми («На волах», «Лірник», «Переселенці», «Оранка на Україні» та ін.).

Визначними пам'ятками співдружності архітекторів та скульпторів стали роботи А.Попеля («Слава», «Музика», «Трагедія» та ін.) та П.Війтовича («Праця», «Торгівля» та ін.), якими прикрашено оперний театр та залізничний вокзал, інші споруди Львова. Пам'ятник польському поету А.Міцкевичу в центрі Львова споруджено А.Попелем та М.Паращуком. Згодом доробок Паращука поповнюють також портрети Т.Шевченка, І.Франка, М.Лисенка.

Оригінальною творчою особистістю того часу виступає І.Кавалерідзе. Саме йому було довірено спорудження пам'ятника княгині Ользі в Києві (1911р.; відновлений у 1996 р.). В його доробку – скульптури «Святослав у бою», «Ярослав Мудрий з папірусом». «Скіф на коні» та ін.

Радикально новим етапом розвитку скульптури як мистецтва виступає творчість О.Архипенка. Навчаючись з 1908 р. у Парижі, Архипенко розвиває один із власних напрямів. Серед його робіт 1910-х років – «Жінка, що ступає», «Жінка, що розчісується» та ін. Фігури та їх композиції в Архипенка набувають посиленої виразності у передачі руху («Танок», «Бокс» та ін.). Творчість Архипенка виводила українську скульптуру в ряд найбільш авангардних мистецьких явищ ХХ ст.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. були періодом нового рішучого піднесення рівня національного письменства.

Україна у Першій світовій війні. Влітку 1914 р. імперіалістичні держави Європи вступили у війну, що згодом одержала назву Першої світової. В особливо драматичному становищі під час війни опинилася Україна, на теренах якої велися бойові дії. Найстрашніше було те, що силою політичних обставин ця війна мала для України братовбивчі наслідки, українці несли військову повинність у двох протилежних ворогуючих арміях: у російській армії служило 3,5 млн. вихідців з України, в арміях Австро-Угорщини – 250 тисяч. Розв'язання війни негативно відбилося на всіх культурних сферах. Так, з початком війни урядовим розпорядженням була закрита єдина щоденна загальноукраїнська газета «Рада». З початком 1915 р. перестали видаватися журнали «Дзвін», «Україна», «Сяйво» та ін.

Непосильні для людської душі воєнні колізії яскраво змалював у романі «Поза межами болю» О.Турянський, що свого часу служив в австрійській армії та брав участь у кампаніях світової війни. З іншого боку лінії фронту воював прозаїк С.Васильченко, котрий свої болючі враження виклав у «Окопному щоденнику». Символічно зобразили воєнне жахіття представники образотворчого мистецтва – О.Новаківський (картина «Молох війни»), О.Архипенко (скульптура «Солдат»).

У часи воєнних дій мистецько-культурне життя не завмирає зовсім. У Києві паралельно до існування театру М.Садовського, постають ще два театральних колективи: у 1915 р. □ «Товариство українських акторів за участю М.Заньковецької та П.Саксаганського» та у 1916 р. – «Молодий театр» Леся Курбаса.

Українська національна революція. Роки 1917-1920-й. Новий період української історії розпочинається у 1917 р. Через історичні обставини доля тієї частини України, що входила до складу російської імперії, була нерозривно пов'язана із масштабними історичними подіями, які чекали на державу в роки світової війни.

Після буржуазної Лютневої революції 1917 р., ліквідації монархічного державного устрою, 4 (17 за новим стилем) березня у Києві було утворено громадсько-політичне об'єднання, що здобуло назву «Центральна Рада». Її головою було обрано М.Грушевського, визначного історика, громадського діяча. Утворення Центральної Ради та її перші кроки із піднесенням були зустрінуті українською інтелігенцією. У її діяльності вбачали перспективу обстоювання культурної самобутності України. Третій Універсал Центральної Ради визнав Україну як певне державне утворення з назвою – Українська Народна Республіка (УНР).

У цей же час паралельно з діями Центральної ради свої претензії на владу в Україні заявляють підпорядковані більшовикам ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. У Харкові у грудні 1917 р. відбувся I Всеукраїнський з'їзд рад, який проголосив Україну радянською республікою. В подальшому більшовицька партія використовувала ці рішення як формальну підставу провадити щодо України свою власну політику.

Важливою подією культурного життя за часів УНР стало заснування в Києві у грудні 1917 р. Української академії мистецтв □ вищого художнього навчального закладу. Першим її ректором був Ф.Кричевський, з січня 1919 р. □ Г.Нарбут.

У 1917 р. засноване було приватне видавниче товариство «Сяйво», відоме виданням кращих нових та класичних творів українського й російського письменства. Зокрема, наприкінці 1918 року тут вийшла друком збірка П.Тичини «Сонячні кларнети».

Політичні події кінця 1920 року призвели до того, що рішеннями Ризького мирного договору (між Польщею, РРФСР та УСРР у березні 1921 р.) значну частину українських земель □ Східну Галичину, Підляшшя, Холмщину, Західну Волинь та Західне Полісся □ було підпорядковано Польській державі. Північна Буковина ще наприкінці 1918 р. була завойована Румунією, а Закарпатська Україна за Версальською угодою 1919 р. опинилась на правах автономії у складі Чехословаччини.

Незважаючи на загальну поразку, визвольні змагання 1917-1920 років мали величезне значення для зміцнення ідеї української державності. Наслідком загальної поразки визвольних змагань виявився новий стан роз'єднання українських земель у складі різних держав. Ці обставини, безперечно, мали свій вплив на українську культуру, вони на багато років виступили тією даністю, яка позначилася на її розвитку.

2. Література.

1. Початок ХХ століття.

Поезія. На межі між двома літературними століттями стоять дві ключові постаті, вплив яких на українська поетичне слово свого і наступних часів був винятково потужним і глибоким. Перша з них □ І.Франко.

Франко своєю творчістю титанічно розширив поле образів і форм української поезії, зблизивши її з досвідом новітньої західноєвропейської поезії. Чимало його оригінальних творів цього періоду □ філософські поеми «Смерть Каїна», «Страшний суд» □ були працею на віддалену перспективу в розвитку української поезії, працею на ХХ ст. Творчими вершинами Франка стають написані в ці часи поеми «Іван Вишенський» та «Мойсей».

Другий великий поет нації □ Леся Українка, чия творчість теж завершувала попереднє і відкривала нове століття. Вона так само залишила наступникам традицію сміливих пошуків, що орієнтувалися на світовий художній досвід. Визначним відкриттям для української поезії є сам поетичний характер, що постає з віршів і поем авторки «Contra spem spero!». Розв'язуючи питання творчості («Давня казка», поетичні цикли «Ритми», «Хвилини») Л.Українка виробляла оригінальну, не канонічну літературну манеру.

І.Франко і Л.Українка разом з обдарованими творцями меншого масштабу в українській поезії початку століття створили нову художню атмосферу.

Поет, актор, режисер, теоретик мистецтва Микола Вороний (1871-1940) був характерною постаттю раннього українського модернізму. Самі назви його ліричних циклів □ «Лілея й рубіни»,

«Любовне», «За брамою Рая» □ були як виклик традиційним мотивам. Але поряд із ними були й цикли «З хвиль боротьби», «Балади й легенди». М.Вороний мав незаперечні заслуги перед українською літературою, як ювелір і збагачувач віршової форми, витонченої музичності вірша.

Видатний український вчений-сходознавець Агатангел Кримський (1871-1941) своєю лірикою, зібраною в трьох випусках книги «Пальмове гілля», ввів в українську поезію екзотичний світ культур арабо-іранського Близького Сходу. Поет і прозаїк Микола Чернявський (1868-1938) один із перших співців донецького й херсонського степу (збірка «Донецькі сонети»). Петро Карманський (1872-1956) був найталановитішим поетом «Молодої музи». Привертає увагу барвіста мариністика циклу «Над срібним плесом моря» різними інтимними мотивами. Інший провідний поет «Молодої музи» Василь Пачовський (1878-1942) дебютував збіркою лірики «Розсипані перли». Пізніше Пачовський – поет-співець національної ідеї (цикл «До схід сонця», драма «Сон української ночі»). Як поет Олександр Олесь (1878-1944) дав українському суспільству незабутні зразки романтичної поезії, яка торкала струни душі не тільки свідомого українства початку століття, а й молодших поколінь радянського часу. У віршах («Ми не кинемо зброї своєї», «О слово рідне! Орле скутий», «Червоні прапори, куди не кинеш оком», збірка інтимної лірики «З журбою радість обнялась») Олесь зумів по-своєму багато що освіжити у виражальних засобах української поезії.

Проза. Орієнтація на прогресивну європейську культуру, яка набула в 20-х рр. значного поширення, сприяла самоусвідомленню української літератури в контексті європейської та світової культурної традиції.

Майстром новели був Михайло Коцюбинський (1864-1913) – це твори «Цвіт яблуні», «Невідомий», «Intermezzo» та багато інших. Перу Коцюбинського належать також більші за розміром твори. Написана на матеріалі реальних подій революції 1905-1907 рр., з підзаголовком «Із сільських настроїв», повість «Fata morgana» переростає із соціальної хроніки чи нарису в міф. Таким чином Коцюбинський створив ще один варіант повісти на тему землі □ одну з традиційних тем для української культури. Уже на іншому матеріалі – з життя гуцулів – Коцюбинський цю повість «Тіні забутих предків» звертається до теми природного життя, як воно виявляється в долі окремої особистості і побуті цілого народу.

Василь Стефаник (1871-1936) визнавав себе переважно письменником селянської теми. У полі його зору – драми із селянського життя. Збірки Стефаніка «Синя книжечка», «Камінний хрест», «Мое слово», «Земля» розгортали перед українським читачем реальну картину життя буковинського селянства в ситуації кризи традиційного укладу з його культурою.

На початку ХХ ст. продовжує писати Ольга Кобилянська (1863-1942). Живописанням природи стала її повість «У неділю рано зілля копала», яка своєю романтичною основою споріднена з «Тінями забутих предків» Коцюбинського.

Драматургія. Початок ХХ ст. характеризується значною активізацією стилевих пошуків у драматургії. Однією з наймасштабніших постатей української драматургії є Леся Українка. Своєрідним синтезом неоромантизму можна вважати драму-феєрію Л.Українки «Лісова пісня».

Новітня українська література початку ХХ ст. найвидніше виявила свій новочасний зміст у творчості Володимира Винниченка. Його як драматурга найбільше цікавить внутрішній конфлікт особистості, нелегкий духовний вибір, перед яким опиняються персонажі його п'єс □ «Дисгармонія», «Щаблі життя», «Молода кров», «Закон» та ін. Талановито і артистично проникав він у товщу національного життя, вихоплюючи з нього колоритні типи і гострі конфлікти.

2. Літературне відродження 1920-х років.

Поезія. Видатний поет пореволюційної України Максим Рильський (1895-1964) став провідним поетом українського неокласицизму. Поетична мова Рильського – зразок художньої тонкості, чистоти і ясності: книги «Троянди і виноград», «Далекі небосхили», «Веселики над полями».

Поетом-романтиком був Володимир Сосюра (1898-1965), автор збірок «Серце», «Люблю» вірша «Любить Україну» та ін. З революційного романтизму починав свою творчу путь і Микола Бажан (1904-1983). Поезія цього поета пройшла шлях напруженої еволюції, позначеними складними шуканнями: поеми «Розмова сердець», «Безсмертя». «Данило Галицький» та ін.

Павло Тичина (1891-1967) – один із найвидатніших українських поетів ХХ, ст., давно визнаний класик новітньої української літератури. Перша збірка віршів «Сонячні кларнети» вийшла навесні 1918 р. і була з ентузіазмом зустрінута критикою. Наступні збірки «Замість сонетів і октав», «Плуг», «Вітер з України» висунули поета в перші лави співців нової України.

Поезія еміграції. Євген Маланюк (1897-1968) видав свою першу збірку «Стилет і стилос» 1925 р. у Чехословаччині. Потім в різні часи виходили книги його поезій – «Земна Мадонна», «Остання весна», «Серпень» та ін. За короткий час він здобув загальне визнання як найвидатніший поет української еміграції.

Проза. У ХХ ст. українська проза вступила з великим досвідом попереднього століття. Одним з найвиразніших представників неоромантизму в українській прозі 20-30-х років був Юрій Яновський (1902-1954). Романи «Майстер корабля», «Чотири шаблі», «Вершники», «Жива вода».

Петро Панч (1891-1978) дебютувавши 1923 р., до середини 20-х років написав понад 30 оповідань. Подальша творчість письменника принесла йому популярність за роман «Запорожці», книгу «На калиновім мості» та ін.

Елементи імпресіонізму властиві ранній творчості Андрія Головка (1897-1972), особливо його повістям «Пасинки степу» та «Зелені серцем». Перша з них присвячена становленню радянського життя в українському селі. У другій повісті Головка порушив проблему формування нової інтелігенції з середовища робітників і трудового селянства.

Багатогранна творчість, незвичайна постать Миколи Хвильового (1893-1933) мали величезне значення в літературному процесі 20-х рр., справляли значний вплив на розвиток українського письменства, культури, суспільно-політичній думки. Поява «Синіх етюдів» (1923) була зустрінута тогочасними критиками як явище значне й новаторське. У 1926 р. з'явився роман «Вальдшнепи». Персонажі його дошукуються відповідей на найгостріші питання доби □ проблеми національно-культурного відродження України, осмислення непростих уроків революції.

Драматургія. Помітне місце в літературному процесі 20-х рр. належить Іванові Микитенку (1897-1937). Перша його п'єса «Диктатура» мала значний сценічний успіх, який надихнув автора на нові п'єси – «Справа честі», «Дні юності» та ін. Однією з найцікавіших у драматургічному доробку Микитенка є комедія «Соло на флейті», в якій створено образ новітнього кар'єриста.

У 1924 р. в українській літературі з'явився видатний твір □ п'єса Миколи Куліша (1892-1937) □ «97». Вона стала однією з найпопулярніших у репертуарі всіх тогочасних українських театрів. Потім були п'єси «Мина Мазайло», «Патетична соната», «Прощай, село».

Панування соціалістичного реалізму: 1930-1950-ті роки.

Поезія. У 30-ті роки в літературу вступає нове покоління поетів, що зростало і формувалося уже в пореволюційну добу. Умови були страшними – навколо панували терор і брехня сталінської тиранії. Андрій Малишко (1912-1970) автор поетичних збірок «Березень» і «Жайворонки».

Велика Вітчизняна війна з фашистським агресором вивела українську радянську поезію зі стану офіційної вдоволеності і незмінного казенного оптимізму. Тривого за долю Вітчизни озвалися в поетичному слові передусім високим піднесенням національно-патріотичних почуттів □ «Слово про рідну мати» М.Рильського, «Україно моя!» А.Малишка, «Любись Україну» В.Сосюри, «Клятва» М.Бажана.

Проза. Художнє узагальнення трагічного досвіду війни залишається головним мотивом літератури перших повоєнних років. Ключовою для української прози цього часу є трилогія Олесь Гончара (1918-1995) «Прапороносці». Написана безпосереднім учасником боїв вона вирізнялася високою мистецькою напругою.

Письменник-емігрант Іван Багряний (1906-1963) є автором першого в світовій літературі роману про жахіття сталінських концтаборів «Сад Гетсиманський». Саме з цього художнього документу починається художнє викриття нелюдських умов, у яких десятиліттями жила величезна країна. Інший роман автора – «Тигролови».

Драматургія. Українська драматургія часів Другої світової війни самотньо представлена п'єсою Олександра Корнійчука (1905-1972) «Фронт». Цей твір був зрозумілий бійцям і командирам, його захоплено прийняла сталінська парт верхівка, високо оцінили союзники з антигітлерівської коаліції.

Пізніше з'явилися п'єси, які супроводив глядацький успіх. Чи не в усіх театрах СРСР була поставлена комедія В.Минка «Не називаючи прізвищ», у якій талановито висміювалось міщанство. Помітним явищем у тогочасній драматургії стала сатирична драма О.Корнійчука «Крила».

Література 1960-1980-х років.

Поезія. Чутливо зреагували на суспільні зміни письменники старшого покоління. Найвиразніше творче відродження позначилося на поезії Максима Рильського – одна за одною виходять його збірки «Троянди і виноград», «Далекі небосхили», «Зимові записки» та ін. Не менш позитивно позначилося культурне оновлення на творчості Миколи Бажана. Його поетичні книжки

цього періоду – новий крок у його творчості. Поєми та збірки віршів «Політ крізь бурю», «Уманські спогади», «Доробок» додають чимало нових барв до самобутньої поетики Бажана. Володимир Сосюра вдається знайти нову поетичну наснагу – в збірках «Поезія не спить», «Осінні мелодії». Ще раз зазвучала в цей період поезія Павла Тичини □ поеми «Сковорода», «Моє дитинство» та ін.

Етапною для Дмитра Павличка і для всієї української поезії 60-х років була збірка «Гранослов». У ній □ мистецький підсумок, художнє узагальнення шістдесятництва, чітко сформульовані його основні ідеї: «Сонети подільської осені», «Таємниця твого обличчя», «Поєми й притчі».

Іван Драч у своїх перших поетичних збірках «Соняшник», «Протуберанці сонця» виявив бунтівну образну фантазію. Інші збірки □ «Київське небо», «Сонячний Фенікс», «Шабля і хустина». Поєма-мозаїка «Чорнобильська Мадонна» стала однією з найпомітніших в українській літературі реакції на чорнобильську катастрофу.

Микола Вінграновський (1936-2004) від збірки до збірки розбудовує образи прекрасного: збірки «Сто поезій», «На срібнім березі», «Губами теплими і оком золотим».

Ліна Костенко – найвидатніша з українських жінок-поетів другої половини ХХ століття. Властиві їй етичний максималізм, нетерпимість до фальшу зробили особливо виразним і принадним образ її ліричних героїв □ роман у віршах «Маруся Чурай», збірки «Неповторність», «Вибране», поєма «Берестечко».

Особливий резонанс як в Україні, так і за кордоном викликав щоденник передчасно померлого у 28-річному віці Василя Симоненка (1935-1963). В щоденнику він різко заговорив про русифікацію, уніфікацію українського мистецтва в умовах тоталітаризму, руйнуванні моралі й традицій. Він встиг на повний голос заявити про свою синівську любов до України. За життя поета вийшла тільки одна поетична збірка «Тиша і грім». Пізніше виходять його збірки «Земне тяжіння», «Лебеді материнства», збірка новел «Вино з троянд».

Найбільш трагічною постаттю серед шістдесятників був Василь Стус (1938-1985), визначний поет і проникливий інтелектуал-культуролог. Книга його вибраних віршів «Дорога болю» змогла вийти в Україні лише посмертно. Після неї друкуються інші книжки поета: «Під тягарем хреста», «Вікна в позапростір», «Золотокоса красуня».

Одними з найцікавіших у творчому доробку Бориса Олійника є поетичні цикли «На лінії тиші», «Досвід», «Сиве сонце моє. Пам'яті матері». Б.Олійник постійно перебуває на вістрі проблематики часу прагне осмислити животрепетні реалії соціальної дійсності.

Проза. Павло Загребельний (1924-2009) активно розробляє історичну тематику: романи «Євпраксія», «Роксолана», «Я, Богдан». Історичні романи П.Загребельного стали помітним явищем української прози 60-80-х років.

Яскравою сторінкою української гостропроблемної прози є творчість Юрія Мушкетика. Його романи розробляють тематику національної історії «Семен Палій», «Гайдамаки», «Яса».

Ключовою постаттю в українському прозовому шістдесятництві є Григорій Тютюнник (1931-1980). Його книги новел, оповідань та повістей □ «Зав'язь», «Батьківські пороги», «Вогник далекого степу» □ фокусують головні творчі проблеми шістдесятників.

Драматургія. Етапна межа драматургічного поступу позначена трагедією Олександра Левади «Фауст і смерть», комедією О.Коломійця «Фараони», драмою Стельмаха «Правда і Кривда». Ці твори тяжіють до порушення загальнолюдських, вічних питань, відновлюють на ґрунті українського мистецтва конфлікти між добром і злом.

Конфлікт між високим і приземлено-меркантильним – то центральний конфлікт усієї драматургії Миколи Зарудного (1921-1993). Він одержує розвиток у його п'єсах □ «Чужий дім», «Фортуна», «Рим, 17, до запитання», «Бронзова ваза» та ін. Перу письменника належить і трагедія «Гил», яка мала свого часу сценічний успіх і була відзначена Шевченківською премією.

3. Архітектура.

Архітектура порубіжжя ХІХ і ХХ століть. Для архітектури ХХ століття □ це час найвищих мистецьких злетів і падінь, бо саме тоді сформувалося сучасне архітектурне обличчя наших міст і селищ. Динаміка розвитку вітчизняного зодчества дуже цікава □ адже Україна зазнала нечуваних руйнацій під час двох світових воєн і громадянської війни. Проте кожного разу країна знову і знову відроджувалася з руїн.

Архітектура житла. З розвитком водопостачання, каналізації і появою електричних ліфтів на початку ХХ ст. стало вигідно будувати великі багатопверхові на відносно невеликих

земельних ділянках. У таких будинках, що споруджувалися на центральних магістралях великих міст, на першому поверсі розміщувалися магазини, ресторани, перукарні тощо. Готелі виділились в окремий тип житла з розвинутою групою приміщень громадського і побутового обслуговування. Готелі завжди мали претензійні назви – «Континенталь» і «Рале-Рояль» у Києві, «Лондонський» і «Бристоль» в Одесі, «Савой» у Вінниці.

Найзначніші палацові комплекси були споруджені на Південному березі Криму □ царська резиденція в Ливадії. Найекзотичнішою віллою є знамените «Ластівчине гніздо», яке стало своєрідною візитною карткою Кримського півострова. Прекрасна, сповнена романтики споруда немовби сама приліпилася до скали.

Громадські споруди. На початку ХХ ст. виникають нові типи громадських споруд. Це велетенські торговельні пасажи, іподроми, великі криті ринки, біржі, банки, залізничні вокзали, цирки, кінотеатри, музеї, бібліотеки тощо. У пропаганді культурних надбань велику роль починають відігравати художні та історичні музеї. Це музей історії і старожитностей у Києві, Історико-археологічний музей у Катеринославі, музей-панорама в Севастополі. Серед бібліотечних споруд вирізняється Громадська бібліотека у Харкові і публічні бібліотеки у Києві та Одесі.

На початку століття склався типологічні ознаки банків. Найбільше банків було споруджено в Одесі: Селянський банк, Азово-Донський банк, Російсько-Азіатський банк. Не можна не згадати й будинок державного банку (нині – Національного банку України). Саме він вважається найдосконалішим за планувальною організацією.

Кінні змагання потребували спеціальних споруд □ іподромів, які були споруджені майже в усіх великих містах. Кращим з іподромів був київський, споруджений 1913 р. У цей час з'явилися відкриті спортивні споруди □ футбольні стадіони і тенісні корти. Новим типом спортивних споруд стали криті ковзанки для фігурного катання.

Таким чином, на початку століття, по суті, виникли майже всі типи громадських споруд, які стали звичними в його кінці.

Стилі та естетична виразність архітектури.

Найвиразнішими на межі ХІХ і ХХ ст. були пошуки естетичної виразності архітектури, її зв'язок з монументальним мистецтвом. Стиль в архітектурі □ це чітко окреслена суть образної системи, засобів і прийомів художньої виразності, обумовлена єдністю ідейного та функціонального змісту.

Історизм та еkleктизм. На зміну класицизму ХVІІІ-ХІХ ст. прийшов історизм-еклектизм з його свободою вибору стилю залежно від побажань замовника. Це найзагальніше мистецьке явище початку ХХ ст., яке включає майже всі історичні стилі з приставкою нео: неоренесанс, неоготика тощо. Головний тезис еkleктизму □ рівність усіх історичних епох і стилів в архітектурі, всупереч домінуванню класицизму, який був обов'язковим імперським стилем Росії до середини ХІХ ст.

Класичними зразками історизму є музей Чорноморського флоту в Севастополі, що нагадує класичний давньогрецький храм. Це також будинок національного банку України в Києві, основою стилізації якого є форми італійського палаццо.

Неоренесанс. В Україні неоренесанс найповніше проявився у творчості архітекторів Одеси. У 1904-1905 роках в центрі Одеси збудовано місцевий ломбард в монументальних формах італійського ренесансу. В стилі неоренесансу збудовано також Обліковий банк та Друге кредитне товариство.

У Києві в стилі неоренесансу виконано споруди □ будинок Товариства сприяння початковій освіті, іподром, числені житлові прибуткові будинки.

Неокласицизм як стилістичний напрям набув особливого поширення в Україні у 1910-1915 роках. Архітектор П.Альошин спроектував та побудував у Києві Педагогічний музей (нині □ Будинок учителя). Напівкруглий у плані античний амфітеатр, вікна декоровані невеликими портиками, парадні сходи □ все це данина принципам класицизму. Класичні засади підкреслює фриз з алегоричними скульптурними постатями на тему «Освіта».

У 1904 р. було урочисто освячено один з найкрасивіших музеїв України □ Київський музей старожитностей і мистецтв (нині □ Національний музей українського образотворчого мистецтва). Автором і будівничим став В.Городецький, а скульптурне оздоблення виконав скульптор Е.Саля. Споруда має вишукані пропорції доричного портика, красиво окреслених карнизів, вікон. Саме завдяки творчій співпраці зодчого і скульптора музей став окрасою міста.

Неоготика в Україні представлена будинком Нової біржі (нині □ філармонія) в Одесі, а також Миколаївським костелом у Києві та багатьма іншими зразками цього стилю. Миколаївський костел повністю відтворює об'ємну структуру готичних соборів європейського середньовіччя.

Неороманський стиль. До кращих нечисленних споруд Києва у неороманському стилі можна віднести будинок, який належав чиновнику М.Ковалевському. Архітектурні форми цього будинку нагадують середньовічні замки, його фасади оздоблено романською аркатурою вишуканих пропорцій, стіни прорізані вузькими, схожими на бійниці, вікнами.

Неомавританський стиль представлено у Києві караїмською кенасою на вул. Ярославів Вал. Оригінальністю форм і майстерністю орнаментальних мотивів споруда нагадує східну казку. У формах немавританського стилю архітектор М.Краснов створив палац «Дюльбер» в Кореїзі, витриманий за словами автора у «арабо-сарацинському дусі».

Російсько-візантійський стиль □ суть його полягає в ідейному затвердженні походження російської культури безпосередньо від візантійської. До характерних архітектурних творів цього стилістичного напрямку належить Володимирський собор у Києві, Благовіщенський собор у Харкові, церква Олександра Невського в Ялті, Володимирський собор у Севастополі.

Український стиль (неоукраїнський, український модерн). Пошуки національної своєрідності архітектури пов'язані зі спорудженням будинку Полтавського земства (нині □ історико-краєзнавчий музей). Ця будівля стала своєрідним еталоном новоукраїнського стилю. Одним із кращих творів ново українського стилю є Георгієвська церква-мавзолей, побудована архітектором В.Максимовим в с. Пляшевій на місці Берестейської битви 1651 р., де зазнало поразки військо Б.Хмельницького.

Неоросійський стиль ґрунтується на творчій стилізації форм стародавніх храмів Новгороду і Пскова, а також дерев'яного зодчества північних регіонів Росії. Це □ Троїцький собор Почаївської лаври та Спаська церква у маєтку Наталіївка на Харківщині (архітектор О.Щусєв).

Модерн і раціоналізм в Україні. Стилістика нових форм була визначена в різних країнах різними термінами □ модерн, арт-нуво, югендстиль, але всі вони означали відхід від старого і пошуки нового. В основі стилю модерн закладена повна творча свобода в створенні нових форм, звернення до природи як першоджерела формотворення. До найкращих споруд цього стилістичного напрямку належить будинок архітектора В.Городецького на вул. Банковій № 10 у Києві, нині відомий як «Будинок з химерами». Використовуючи бетон і залізобетон як матеріал, здатний в життя будь-які пластичні форми, архітектор створив унікальний твір модерну, в якому фантастика форм поєднується з прагматизмом конструкції.

Клуб-театр Громадського зібрання (архітектор О.Гінзбург) став у Дніпропетровську предтечею українського конструктивізму. Пластика об'ємів, притаманна будівлі, насичує її незвичною донедавна грою світла і тіні та створює багатство несподіваних ракурсів.

У розвитку раціоналістичного напрямку модерну важливу роль відіграло проектування і будівництво критого Бессарабського ринку в Києві. Підковоподібний у плані торговельний зал перекрито металевими арками прогоном в 32 м, які й утворили велетенський зал площею понад 3 тис. квадратних метрів.

Архітектура 20-х-початку 30-х років. Найбільше значення для розвитку економіки мала енергетика. Відповідно до плану ГОЕЛРО в Україні проектувалося спорудити чотири електростанції. Дніпрогес став символом індустріалізації країни, його проектування та будівництво (1927-1932) мали величезний вплив на розвиток промислової архітектури і будівельної техніки. У комплексі споруд гідровузла лише три складові □ машинний зал, гребля мосту та шлюз, але в світовій практиці знайдеться небагато промислових споруд, які можуть стати символами епохи, вразити досконалістю форм, органічним злиттям з природою.

Наймасовішою спорудою цього періоду став робітничий клуб, який перебрав на себе великі культурно-освітні функції. Основний принцип планування клубів і палаців культури полягав у роздільній експлуатації їх масово-видовищної та клубної частин, що призводило до створення асиметричних планів складної конфігурації. До найцікавіших прикладів будинків культури у формах конструктивізму належить Палац робітника в Харкові (нині □ Палац культури залізничників), споруджений у 1928-1932 рр. Центром композиції є зал для глядачів на 2 тис. місць з двома ярусами балконів.

Перший український вищий навчальний заклад було побудовано у Києві. Це комплекс Сільськогосподарської академії у Голосієво. Транспортні споруди достойно представлено залізничним вокзалом у Києві, побудованим у 1927-1933 рр. Це найсучасніші конструкції в органічному поєднанні з елементами українського бароко в обрисах щипця головного фасаду.

Слід особливо наголосити на обраному графіку руху пасажирів у двох рівнях □ завантаження через два надколіїних переходи на другому рівні та розвантаження через два підколіїні тунелі.

Найзначніший архітектурний ансамбль адміністративних споруд зведено у Харкові на площі Свободи. Головною спорудою в ансамблі є будинок Держпрому. Його архітектурну структуру складають дев'ять радіально розміщених різновисоких корпусів, об'єднаних у три великих об'єми з двома проїздами між ними. Головне в архітектурі Держпрому □ досконале поєднання вертикально поставлених паралелепіпедів.

Наступною складовою частиною ансамблю став Будинок проектних організацій (нині – Харківський університет). Він складається з двох об'ємів, які наростають до центру, з'єднаних переходами з головною висотною частиною.

Архітектура 30-х років. Кожний період в історії вітчизняного зодчества знаменувався появою нових, незнаних досі типів громадських споруд. Найбільша увага приділялася створенню типових проектів шкіл. Школи виносили на червону лінію забудови кварталів, вони формували архітектурне обличчя міст. Краща двокомплектна школа побудована у 1937 р. на вул. Виноградній в Києві.

У цей час на Подніпров'ї з'явився новий тип громадських споруд □ Палац піонерів і школярів. Один з перших був побудований у Дніпропетровську біля входу в парк. Таке розташування споруди давало змогу використовувати територію парку для проведення піонерських лінійок і для облаштування просто неба спортивних майданчиків.

У 30-ті роки в готельному будівництві сформувалися загальні риси, притаманні цьому виді споруд. Типовим загальноміським готелем був «Донбас» у Донецьку. Він мав 182 номери, на першому поверсі крім парадного вестибюлю було розміщено два ресторани, перукарня і промтоварний магазин.

В той же час сформувалися і типологічні риси великих універсальних магазинів, які будувалися у центрах міст. У 1935 р. в Дніпропетровську найпомітнішою спорудою став універмаг. Об'ємно-просторова композиція універмагу і зараз лишається зразковою. В 1936 р. у Києві на Хрещатику побудовано Центральний універсальний магазин □ ЦУМ.

Успіхи звукового кіно і можливості ідеологічного впливу на людину стимулювали будівництво кінотеатрів. Типових проектів кінотеатрів тоді не розробляли, і кожен з них був оригінальним архітектурним витвором. Тризальний кінотеатр ім. Щорса було зведено в Чернігові. Помітним явищем в культурному житті Донбасу став збудований 1938 р. кінотеатр «Стахановець».

Театри було споруджено в Харкові і Донецьку. Донецький театр розраховано на 1500 місць, в плані він являє собою прямокутник з невеличкими виступами об'ємів сходових клітинок. Фасад театру напрочуд виразний, і його головним художнім акцентом є лоджія з п'ятипрогонною аркадою, декорованою коринфськими колонами.

У передвоєнні роки в Україні збудовано кілька музейних і виставкових споруд, серед яких слід виділити передусім літературно-меморіальний музей у Каневі. До складу комплексу входять пам'ятник поету, будинок музею, пейзажний парк і сходи.

Значна увага приділялася спорудженню адміністративних будівель. У Києві споруджено кілька великих адміністративних споруд. Це частково реалізований Урядовий центр (нині □ будинок міністерства закордонних справ), будинок штабу Київського військового округу (нині □ адміністрація Президента України), а також дві унікальні споруди □ Верховна Рада і НКВС (нині □ будинок Кабінету Міністрів України).

Архітектура 1945-1955 років. Руїни залишала Велика вітчизняна війна на теренах України. Міста, села, промислові підприємства руйнувалися двічі □ коли відступала Радянська армія, щоб не дісталися ворогові, і коли тікали з України окупанти. У серпні 1943 р. ЦК ВКП(б) і Раднарком СРСР прийняли постанову «Про невідкладні заходи з відбудови народного господарства в районах, визволених від німецької окупації». Вона дала змогу мобілізувати всі матеріальні й людські ресурси на відбудову зруйнованого народного господарства.

Планомірна відбудова Києва почалася 1949 р. за новим генеральним планом з перспективою на 20 років. Одним з основних завдань повоєнного десятиліття було відродження Хрещатики. Наймасштабніші містобудівні перетворення здійснені у Запоріжжі. Основне житлове будівництво було вирішено здійснювати на проспекті Леніна від ЦУМу до греблі Дніпрогесу. Ці ділянки знаходяться на значній відстані від гігантів вітчизняної індустрії □ Дніпроспецсталі, Запоріжсталі, алюмінієвого комбінату та ін.

Одразу після визволення України від гітлерівських окупантів у містах і селах були споруджені меморіали на честь визволителів. Найвизначнішим меморіальним комплексом повоєнного десятиліття є Пагорб Слави у Львові. Вхід до меморіалу виконано у формі стилізованих приспущених прапорів, а простір кладовища організовано чотирма розміщеними симетрично щодо центру скульптурними групами.

Кращим із багато зальних кінотеатрів є зведений у 1952 р. за індивідуальним проектом кінотеатр «Київ» в м. Києві. Споруда досконала за об'ємно-просторовою і планувальною організацією, його головний фасад формує глибока лоджія, напрочуд доцільна в рядовій щільній забудові. До нових типів громадських споруд багатоцільового призначення належать кіноконцертні зали, перший з яких зведено у Запоріжжі 1953 р. На першому поверсі тут розміщено зал кінотеатру, а на другому □ власне концертний зал з балконом на 650 місць.

У повоєнне десятиліття в багатьох містах (у Чернігові, Полтаві, Маріуполі, Запоріжжі) споруджувалися нові театри. Будуються нові лікувальні та санаторно-курортні заклади. Чітку функціональну організацію і оригінальне художнє обличчя мають комплекс грязелікарні у Трускавці, санаторій «Україна» в Пущі-Водиці у Києві, пансіонат «Айвазовське» і санаторій «Україна» в Криму.

У Києві в одному з наймальовничіших куточків голосіївського лісу було зведено велетенський комплекс Виставки досягнень народного господарства УРСР. Територію виставки за функціональними ознаками поділено на три основні зони: зону входу, що складається з пропілеїв головної алеї з партером; парадну площу з розміщеними по її периметру павільйонами і лісопаркову зону, в якій передбачено культурно-побутове обслуговування екскурсантів та їх відпочинок.

Архітектура 1955-1965 років. З'явилися оригінальні об'ємно-просторові рішення, які полишили слід в історії радянської архітектури. До таких творів можна віднести аеровокзал в Одесі, міжнародний аеропорт в Борисполі, кіноконцертний зал «Україна» в Харкові, готель «Тарасова гора» в Каневі.

На обслуговування переважно учнівської молоді була спрямована діяльність палаців піонерів і школярів. Подією стало будівництво такого Палацу в Києві. На головний фасад звернені на першому поверсі вестибюль з гардеробами, а на другому □ анфілада залів для проведення масових урочистих заходів. В центрі знаходиться театральний зал на 500 місць.

Найвизначнішим явищем тих часів було спорудження Палацу спорту у Києві. Специфіка нового типу видовищної споруди полягала в тому, що вона, крім з'їздів, зборів і мітингів, а також театральних концертних вистав, використовується для проведення змагань з 30 видів спорту, в тому числі й хокейних матчів. До числа видовищних споруд належить цирк у Києві.

Архітектура 1965-1990 років. В цей час все більшої ваги набувала атомна енергетика. В 1971 р. разом з заснуванням міста Енергодар починається спорудження Запорізької теплової та атомної станцій. Будуються Чорнобильська, Південноукраїнська, Рівненська АЕС. Архітектура кращих АЕС □ це нова естетика промислового зодчества: ритм великих кубоподібних об'ємів, об'єднаних спільним блоком обслуговування, стерильна чистота – все це мало подібне до традиційних промислових споруд. Яскравими зразками сучасної промислової архітектури є потужні теплові електростанції: Запорізька, Вуглегорська, Ладиженська.

Кращі торговельні споруди зведені за індивідуальними проектами. Найзначніші з них □ універмаг «Харків» у Харкові, що складається з двох велетенських шестиповерхових корпусів, композиційно об'єднаних з чотириповерховим, а також «Дім торгівлі» на Львівській площі у Києві.

Спортивний комплекс «Метеор» може вважатися одним з найбільших в Європі. До універсального спортивного комплексу входять спортивна арена на 32 тис. місць, льодовий стадіон на 5 тис. місць, тренувальний зал з басейном, тир, система відкритих майданчиків для всіх ігрових видів спорту.

У різних районах зводяться комплекси для літнього відпочинку дітей. На чорноморському узбережжі Криму це славетний «Артек» у Гурзуфі, «Чайка» в Алушті, «Молода гвардія» в Одесі.

Найвизначнішою спорудою 70-х років універсального призначення є Палац «Україна» в Києві. Палац призначено для з'їздів, урочистих засідань, концертів. Його зал розраховано на 3,8 тис. глядачів, і за рівнем технічного оснащення палац вважається одним з найкращих закладів подібного типу.

Театри □ це завжди одна з візитних карток міста, театр ми завжди показуємо гостям. У цей час, як ніколи, в Україні споруджено багато нових театрів □ 13. Це театри опери і балету в

Дніпропетровську та Харкові, музичної комедії в Одесі, музично-драматичні театри в Житомирі, Кіровограді, Луганську, Луцьку та інших містах. Оригінальним і неповторним архітектурним твором є цирк на 2 тис. місць у Дніпропетровську.

До нових типів громадських споруд належать палаци одруження. Одним з найбільших є Палац одруження в Києві. Він розміщений у центрі великого скверика і його трикутна в плані форма привертає увагу саме несподіваністю об'ємно-просторової композиції. Палаци одруження збудовано також у Луцьку, Запоріжжі, Полтаві та інших містах.

У 70-80-х роках в Україні зведено велику кількість музеїв. Великого розголосу дістало проектування і будівництво Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років. Велетенський кубоподібний об'єм з розмірами 56,4 x 56,4 м, увінчаний циліндром діаметром 25 м □ такою є проста композиція київського філіалу музею Леніна (нині □ культурний центр «Український дім»). З тильної сторони до споруди музею примикає зала для глядачів на 600 місць.

Значний музейний комплекс зведено в Краснодоні. Присвячений він героям підпільної організації «Молода гвардія». До складу комплексу входять: дві рівновеликі музейні споруди, скульптурний пам'ятник «Клятва молодогвардійців», могила і стела «Скорботна мати», вхід у парк, школа, де вчилися молодогвардійці. Комплекс «Молода гвардія» в Краснодоні – приклад органічного синтезу архітектури і монументального мистецтва.

У зв'язку з поживленням зарубіжного туризму майже в усіх обласних центрах акціонерне товариство «Інтурист» почало зводити готельні комплекси заввишки 16 □ 22 поверхи. Це □ «Либідь», «Русь» у Києві, «Запоріжжя» у Запоріжжі, «Інтурист» у Харкові. Першим готелем міжнародного рівня став готель «Шахтар» на 820 місць в Донецьку. Він має конференц-зал на 300 місць, три ресторани, більйардні зали та кегельбан, басейн, магазин і весь набір обслуговуючих приміщень. Вперше металевий каркас застосовано для будівництва готелю «Київ» у столиці. Споруда готелю прикрасила центр, а планування номерів зроблено в такий спосіб, щоб з кожного можна було побачити дивної краси задніпровські далі.

У 70-80-ті рр. здійснено широкомасштабні роботи з реконструкції та розбудови вищих навчальних закладів □ Київського та Львівського політехнічних інститутів, Київського університету ім. Т.Шевченка, який спорудив по проспекту Академіка Глушкова ціле студентське містечко: 12 факультетський корпусів, численні гуртожитки.

4. Образотворче мистецтво.

Народницький реалізм за доби постімпресіонізму. Художники народницького реалізму прагнули зображати реальне життя України кінця XIX □ початку XX ст. в усьому розмаїтті його явищ. Найбільш характерною щодо цього є картина Сергія Васильківського (1854-1917) «Козак і дівчина. Побачення». Сюжет із козаком і дівчиною Миколи Пимоненка (1862-1912) вирішує по-іншому. Його картина «Суперниці. Біля криниці» значною мірою вирішена у жанрово-побутовому ключі. Однак у ній досить відчутно виявлене національно-фольклорне начало.

Впливом модерну позначені картини художника з Галичини Івана Труша (1869-1941) «Травнева ніч», «Гайліки», «Кримський мотив». У мистецтві художників народницького реалізму знайшла своє відображення й історична тематика. Микола Івасюк (1865-1937) 1912 р. закінчив велике за розміром історичне полотно «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ». Художник свідомо надав зображуваній події урочисто-парадного вигляду. Історичному минулому України також присвячені численні батальні картини М.Самокиша.

Постімпресіонізм. Перші два неповні десятиліття (аж до революційних подій 1917 р.) в Україні відзначені інтенсивною художньою діяльністю в галузі образотворчого мистецтва, де стилі і напрями виникали і формувалися особливо швидко.

Петро Левченко (1856-1917) □ художник тонких інтимно-ліричних нюансів: «Фонтан біля Золотої брами. Київ», «Матильда біля роялю», «У садку за столом». Сільські краєвиди Левченка майже зовсім позбавлені етнографізму «Водяний млин», «Краєвид Харківщини», «Вигін край села».

В своїх творах Олександр Мурашко (1875-1919) демонструє нові погляди на життя, природу, людину: «Жінка у чорному», «Селянська родина», «Праля». Абрам Маневич (1881-1942) швидко здобув визнання художників і критиків. Його живопис тягє до імпресіонізму: «Міський пейзаж», «Весна на Куренівці», «Симфонія весни».

Модерн. Проникнення модерну в різні сфери української культури на початку XX ст. було явищем закономірним. Творчість Михайла Жука (1883-1964), зокрема його головний твір □

велике акварельне панно «Чорне і біле» за композиційними та кольоровими ознаками тяжіє до європейського модерну. Акварелі Костянтина Піскорського (1892-1922) здебільшого мають лінійно-графічний характер: «Спокій», «Блаженство», «Торжество».

Георгій Нарбут (1886-1920) □ одна з найпомітніших постатей у художньому житті України початку ХХ ст. Перебуваючи в Мюнхені, він створює декілька станкових робіт в стилі модерн: «Пейзаж із кометою», «Орган». В українському стилі виконано ілюстрації до «Енеїди» І.Котляревського «Еней та його військо». Бездоганні взірці українського стилю демонструє ілюстративне оформлення журналу «Мистецтво».

Василь Кричевський (1872-1952) □ архітектор, графік, ілюстратор, майстер книги, живописець □ прагнув створити український стиль на основі використання та переробки народних орнаментальних мотивів.

Основа творчості Федора Кричевського (1879-1947) □ академічний реалізм, який уживався з модерном, конструктивізмом. Триптих «Життя» □ один із найбільших характерних взірців українського стилю. Це вершина творчості Ф.Кричевського. Інші роботи художника □ «Наречена», «Три віки», «Хлопчик з пташкою».

Примітив – примітивізм – авангард. Авангард і примітивізм характерні для українського професійного мистецтва цього періоду, тоді як народному мистецтву властивий розвиток фольклорно-традиційних елементів. Святковість традиційного народного мистецтва органічна і циклічна. У традиційному селянському середовищі праця, відпочинок, свято становили єдине буттєве життя. Примітивізм належить до авангарду, а примітив □ до фольклору. «Наївний» художник творить світ, у якому сам перебуває, часткою якого є. Натомість художник-авангардист, у тому числі і примітивіст, насамперед дивиться на життя ззовні, підходить до нього ззовні.

Сприймання творів авангарду вимагає певних зусиль, активізації інтелектуально-асоціативних начал людини, використання її здатності до інтуїції та домислювання. Художники-авангардисти, на відміну від реалістів і насамперед від академістів, були багатограними особистостями. Це здебільшого інтелектуали-філософи, знавці народної творчості, поети, педагоги, автори новаторських трактатів про мистецтво. Серед українських художників теоретиками мистецтва, письменниками були К.Малевиц, О.Архипенко, О.Богомазов, О.Екстер, М.Бойчук, К.Редько, В.Пальмов, Д.Бурлюк.

Давид Бурлюк (1882-1967) протягом життя в різних ситуаціях підкреслював свою причетність до українсько-козацького світу. В картинах Бурлюка колорит кольорово насичений, гарячий: картина «Святослав», «Жнива», «Карусель».

Елементи примітивізму є в творчості Михайла Бойчука (1882-1939), його однодумців, учнів і послідовників. Його твори «Плач Ярославни», «Урожай», «Молочниця» позначені глибоким знанням сучасних живописно-пластичних напрямів і течій. Звідси інтелектуальна та емоційна напруга цих творів.

Має відношення до примітивізму і мистецтво Олександра Архипенка (1887-1964), яке набуло значного розголосу в світі, вплинуло і нині продовжує впливати на світовий авангард. Як скульптор він створив чимало масивних фігур зі слабо розчленованими формами □ «Жінка», «Мати і дитя», «Жінка в купелі», «Бесіда», «Королева» та ін. Архипенкові скульптури жінок, які сидять, стоять. Танцюють – це певні явища і водночас їх символи, образи реальних об'єктів, культурно-історичні події.

Казимир Малевич (1879-1935) своє місце у світовому мистецтві зайняв, уже досягши цілком зрілого віку. Малевич найбільш фольклорний, найбільш близький до народного примітиву представник українського авангарду. Чорний квадрат Малевича є, мабуть, найбільш значущим символом мистецтва ХХ ст. У ньому поєднана логіка та алогізм, гранична лаконічність і безмежна багатозначність. Вже кілька поколінь мистецтвознавців та художників намагаються розгадати секрет цього феноменального явища. Однак сам Малевич, імовірно, вважав чорний квадрат елементом системи архетипів. Яку в поєднанні з ним утворюють чорне коло і чорний хрест.

Особливо виразний зв'язок Малевича з народним мистецтвом у роботах перехідного періоду □ від кубізму до супрематизму. Це твори «Дроворуб», «У церкві», «Село взимку», «Селянка» та ін. Малевич за життя був визнаний як видатний художник, один із законодавців світового авангарду. Його супрематизм □ одне із найвищих досягнень абстрактного мистецтва ХХ ст.

Творчість Олександра Богомазова (1880-1930) є унікальним явищем в українському і світовому авангарді. Кубізм та експресіонізм подаються у нього в естетизованому вигляді, від чого

набувають довершено гармонійного характеру. Це такі живописні твори: «Потяг», «Кавказ», «Композиція динамічна».

Тетяна Пата (1884-1976) розпочинала з настінного малювання □ розпису хат, печей. Вона □ неперевершений майстер традиційного петриківського орнаменту, який саме у її творах набув класичних традиційних ознак. Птах серед квітів □ один з головних ліричних образів. Квітка у творах Пати завжди чітко виділена на світлому тлі: «Жоржини», «Павич», «Птах на калині».

Офіційне й неофіційне мистецтво доби тоталітаризму. Серед організаційних заходів найбільше значення для затвердження станково-реалістичних принципів в образотворчому мистецтві мала постанова ЦК ВКП(б) 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій». Цей документ знаменував вирішальний зсув радянського мистецтва до консолідації на позиціях реалізму.

Стиль керівництва, заснований на вказівках, ідеологізація всіх сфер життя на партійно-класовій основі вимагали і еталонного, уніфікованого методу в літературі та образотворчому мистецтві. Ним став соціалістичний реалізм. Він засновувався на реалістичних традиціях, однак мав відповідати нормативно-ідеологічним вимогам, серед яких головні □ це прагнення до революційної героїки, дух революційної романтики, суцільне життєлюбство і оптимізм. Соцреалізм був способом звуження та обмеження творчих прав художників і мистецтвознавців.

Вимогам цього методу у 30-ті роки якнайкраще відповідала творчість Ф.Кричевського. Це виявляється в таких картинах, як «Свати», «Мати», «Довбуш», «Шахтарська любов», «Веселі доярки», «Квітуча Україна». Ці картини так і лишилися неперевершеними взірцями українського мистецтва соціалістичного реалізму. Тема колгоспного соціалістичного села була провідної у творчості Ф.Кричевського.

У 30-х роках починають працювати К.Білокур та М.Приймаченко □ видатні художниці, народні майстри, чия творчість була найвагомим мистецьким явищем цих років. Катерина Білокур (1900-1961) як художниця-самоук досить швидко досягла рівня високого професіоналізму, але при цьому не позбулася образних основ фольклорного мислення. Її картини «Квіти і березоньки увечері», «Квіти на блакитному тлі», «Цар-кокос» □ головний мотив творів Білокур.

Марія Приймаченко (1909-1997) □ видатніший представник плеяди українських народних майстрів із яскравим індивідуальними творчими рисами. Усе розмаїте сюжетне та образне надбання художниці можна поділити на три групи: звірі, птахи; «вазони», квіти; сюжетні твори, близькі до народної картини. Серед сюжетних композицій найбільш вдалі роботи □ «Роман і Оксана», «Свата Іван Галю», «Під сонцем на морі чайка годує своїх дітей».

У полоні офіційної безконфліктності. У 40-50-ті роки українське образотворче мистецтво повертається до жанрової картини. Найвідомішим художником напряму жанрової картини був Сергій Григор'єв (1910-1988). Його полотна «Воротар», «Знову двійка», «Повернувся» мали значну популярність. Більшість картин, присвячених Великій вітчизняній війні мали ілюстративний характер. На цьому тлі вигідно вирізняється композиція К.Костецького «Повернення» □ цей пронизливий твір по-справжньому хвилює своєю художньою правдою.

Відомим і популярним на початку 50-х років було велике історичне полотно М.Хмелька «Навіки разом», створене до 300-річчя возз'єднання України з Росією.

Однак найвизначнішим художнім явищем мистецтва 40-х років та ще трьох наступних десятиріч є творчість Тетяни Яблонської (1917-2005). Найвідомішою є її картина «Хліб». Радість колективної праці □ в трудових ритмах і положеннях постатей жінок-селянок: центральна постать стрункої молодиці розігнута, її голова піднесена. Постать жінки втілює кульмінаційний момент перемоги, торжества.

Шістдесятництво та доба постмодернізму. Наприкінці 50-на початку 60-х років художнє життя в Україні значно поживалюється. Після XX з'їзду КПРС змінилася сама творча атмосфера, мистецтво зрушило з мертвої точки. Образотворче мистецтво поповнилося новими іменами живописців, графіків, скульпторів, народних майстрів. Зазнала певних змін і творчість художників старшого покоління, зокрема Т.Яблонської. Її картини другої половини 60-х років □ «Заручені», «Наречена», «Мати і дитина», «Колиска» □ стали своєрідним взірцем творчого неспокою та художнього пошуку.

Віктор Зарецький (1925-1990), знавець і шанувальник народного мистецтва, української національної культури, зумів подолати зовнішній етнографізм. Творчість Григорія Гавриленка (1927-1984) заснована на поєднанні елементів національної фольклорної культури із загальнолюдськими інтелектуально-культурними цінностями. Феномен творчості Анатолія

Лимарєва (1929-1985) в тому, що він є майстром краєвидів його рідного сільського степового Донбасу.

Скульптура. Єдиною постаттю в скульптурі першої чверті ХХ ст. залишається Іван Кавалерідзе (1887-1978). Він талановито об'єднав у своїй монументальній творчості традиції професійної школи, авангардні ідеї Родена у поєднанні з романтичним переосмислення формотворення кубізму. Його монументи Артему в Слов'яногорську, Шевченко у Полтаві, «Героям революції» у Ромнах дожили до наших днів. Незалежна Україна відновила у 1996 р. пам'ятник княгині Ользі у Києві. За ескізом Кавалерідзе зроблено монументальну фігуру Ярослава Мудрого біля Золотих воріт у Києві.

Харківська скульптурна школа трималася на авторитеті двох видатних педагогів – Леонори Блох (1881-1943) й Івана Севери (1891-1971). Блох мала унікальний досвід спілкування з великим Роденом, працювала під його наглядом. Після 1917 р. вона стала викладачем Харківського художнього інституту. Севера навчався у трьох академіях (у Петербурзі, Празі, Римі) і тому став безсумнівним авторитетом для студентства.

У Харкові також склалася унікальна співдружність Михайла Лисенка (1906-1972) та Льва Муравіна (1906-1974). Їхні імена звучали на рівні з іменами провідних майстрів радянської скульптури – В.Мухіної, І Шадра, М.Манізера, С.Меркулова. Легендарний харківський дует створив у Миколаєві пам'ятник «61 комунарові», а для Всесвітньої виставки 1939 р. у Нью-Йорку було споруджено дві монументальні п'ятифігурні композиції «Героїка громадянської війни» та «Героїка соціалістичного будівництва». Лисенко створив також двофігурну групу «Вірність», що зображає обійми оголених фронтовика-інваліда та його вірної подруги – парафраз відомої композиції Родена «Поцілунок». Остання його робота □ дванадцяти фігурний пам'ятник у Бабиному Яру у Києві.

У межах реалістичних традицій в другій половині 60-х рр. в особі учня Лисенка □ Василя Бородея сформувалася певна опозиція реалістичній пластиці учителя. Це спрацювало в пам'ятниках чекістам в Києві, пам'ятному знаку засновникам Києва.

5. Музичне мистецтво.

Провідну тенденцію розвитку української музики кінця ХІХ □ початку ХХ ст. продовжує визначати започатковане М.Лисенком утвердження професіоналізму. Бурхливо розвивалась професійна хорова культура. У хорових. обробках М.Лисенко прагне до мелодичної виразності кожного голосу, до жанрово-тематичного єднання циклів. Його цикли «Веснянки», «Купальська справа», «Колядки і щедрівки» та «Весілля» □ це пісенні сюїти, що об'єднують обрядовий фольклор на засадах сценічної драматургії.

Жанр хорової обробки прославив на весь світ ім'я М.Леонтовича. Його аранжування народних пісень – це справжні перлини української національної культури: «Щедрик», «Дударик».

Важливими осередками розвитку професійних засад музичної культури стають засновані у великих центрах України музичні освітні заклади – консерваторії у Києві, в Одесі, у Харкові, вищий музичний інститут у Львові. Однією із вершинних творів української музики цього періоду стає кантата-симфонія «Кавказ» С.Людкевича за поемою Т.Шевченка.

Велика Жовтнева революція 1917 р. і громадянська війна, зміна суспільних формацій та державних структур визначили подальші етапи музичного життя країни. Активізації музичного життя в Україні сприяло Музичне товариство ім. М.Леонтовича, яке протягом 1922-1928 рр. очолювало всю концертно-театральну роботу. За короткий час на державних засадах організуються Республіканський симфонічний оркестр, камерно-інструментальні колективи, понад 10 кобзарських капел тощо. У 1920 р. з ініціативи К.Стеценка та М.Леонтовича створюється державна українська мандрівна капела □ «Думка».

У 1919 р. організується Республіканська хорова капела на чолі із О.Кошицем, а її гастрольні подорожі за кордоном (1919-1926) стали справжнім тріумфом української пісні й хорового виконавства.

Інтерес до розвитку національної культури спрямовує увагу композиторів до оперного жанру. У 1929 р. Б.Лятошинський пише оперу «Золотий обруч» за повістю І.Франка «Захар Беркут». В оперній тематиці провідне місце в цей час відводиться класовій боротьбі, пафосу соціалістичного будівництва: опери Б.Лятошинського «Щорс», Ю.Мейтуса «Перекоп», К.Данькевича «Трагедійна ніч». Балети – «Лісова пісня» М.Скорульського, «Лілея» К.Данькевича.

Загальними здобутками позначена українська симфонічна музика. На арену виходять два молодих композитора, які надалі утвердили провідні традиції українського симфонізму □

Л.Ревуцький та Б.Лятошинський, які представили свої Перші симфонії. Прозвучали концерти для фортепіано з оркестром В.Барвинського, В.Косенка та ін. Найпопулярнішими формами симфонічної музики цих років стають програмні поеми, увертюри, сюїти □ поеми «Кармалюк» В.Борисова, «Каменярь» та «Галицька рапсодія» С.Людкевича, сюїти «Веснянка» М.Вериківського, «Козак Голота» П.Козицького.

Друга світова війна безжалісно руйнує усталений ритм суспільного життя. Україна опиняється в окупації. Найзначніша частина української інтелігенції встигла евакуюватися за Урал та до Середньої Азії, молодші за віком пішли добровольцями на фронт або вели концертне обслуговування у прифронтових зонах та госпіталях. Найменша група залишилася в окупованій німцями Україні.

Перебування українських композиторів в евакуації □ незвичайно складний етап їхнього життєвого та творчого шляху. Воєнна тематика сприяла появі гостро актуальних вокальних («Дума про матір Україну»), вокально-симфонічних творів (кантата «Гнів слов'ян») М.Вериківського, кантата «Клятва» Ю.Мейтуса. Перебуваючи під час війни в евакуації в Саратові і працюючи на Українській радіостанції ім.Т.Шевченка, Б.Лятошинський опрацював понад 100 українських народних пісень для хору а capella і голосу з фортепіано.

Мистецько-культурне життя в окупованій Україні є незвичайний етап в житті народу. У листопаді 1941р. відкрився сезон в Київській великій опері □ директор і художній керівник німець В.Брюкнер. Не зазнає змін увесь довоєнний традиційний репертуар західноєвропейських та російських класиків. Німецькою мовою було поставлено опери Р.Вагнера «Лоенгрін» і «Тангейзер».

В окупованому Харкові продовжували працювати Консерваторія ім. М.Лисенка, Оперний театр, Міський драматичний театр ім. Т.Шевченка, діяли Національна хорова капела, оркестр народних інструментів, ансамбль бандуристів. Своєрідну сторінку музично-культурного життя Львова у цей час становить діяльність оперного театру. За три неповних сезони у львівській опері відбулося 40 оперних і балетних прем'єр. Гастрольні вистави німецької опери могли відвідувати лише німці.

Життєві та культурні реалії у перші повоєнні роки □ не менш складний суперечливий етап в історії України, аніж у довоєнний період. У 50-60-ті роки пісні П.Майбороди, написані у співдружності з А.Малишком («Рідна мати моя», «Київський вальс» та «Білі каштани») принесли авторові всенародне визнання. 300-річчю возз'єднання України з Росією присвячено оперу «Богдан Хмельницький» К.Данькевича. Її героїко-епічний стиль демонстрував торжество провідної ідеї. Монументальний стиль опери реалізувався через зіставлення величних хорових сцен з епічно зосередженими аріями.

Виникає цілий ряд творів, навіяних образами національної та світової класики: сюїти «Пам'яті Лесі Українки» А.Штогаренка, «Тарас Шевченко» та «Ромео і Джульєтта» Б.Лятошинського та ін. У повоєнний період з'явився ряд концертів для народних інструментів – концерт для баяна з оркестром К.Чайкіна, два концерти для балалайки з оркестром Т.Шутенко, концерти для домри з оркестром Д.Клебанова та К.Домінчена.

Значні досягнення в розвитку української музичної культури пов'язані з виконавством і музичною освітою. Після війни в обласних центрах виникає цілий ряд колективів: Буковинський ансамбль пісні і танцю (1944), Закарпатський народний хор (1945), Черкаський український народний хор (1957).

На початку 60-х років Україна починає входити в нову фазу свого розвитку. Суспільно-політичне потепління визначили нові шляхи та тенденції розвитку музичної культури. Блискучу виконавську майстерність у цей період і наступні десятиліття демонструють співаки Є.Мірошниченко, Б.Руденко, Ю.Гуляєв, А.Мокренко, А.Солов'яненко, М.Стеф'юк, О.Басистюк та інші. Виконавству надається особлива роль у державній політиці, оскільки престиж на світових сценах відповідав державним амбіціям.

Для композиторів-авангардистів визначальною ознакою став раціоналізм мислення, експериментальний дух пошуку, перебільшена увага до сучасних видів композиторської техніки. Найпошлюбніше застосували різні види композиторської техніки В.Сильвестров («Містерія»), «Монодія для фортепіано з оркестром»; В.Загорцев (симфонія «Градації») та інші.

Самобутнє явище української музики становить фольклоризм творчості М.Скорика. Робота над музикою до кінофільму «Тіні забутих предків», внаслідок якого з'являється «Гуцульський триптих». На відміну від М.Скорика, Л.Колодуб в «Українській карпатській рапсодії» та «Гуцульських картинках» представляє тип сучасного картинного симфонізму. Фольклорна лінія

творчості Є.Станковича реалізувалася в сценічних творах композитора – фолк-опері «Цвіт папороті», балеті-легенді «Ольга» та фолк-балеті «Майська ніч».

У іншій емоціональній площині виступає фольклорна лінія в ораторії Л.Дичко «І нарекоша ім'я Київ», написаній до 1500-річчя Києва. Тут композиторка звернулася до образів «Повісті временних літ» та «Слова о полку Ігоревім».

Останніми симфоніями Б.Лятошинського на початку 60-х років завершується історично складний період у розвитку української музики. Однак сам процес не зупиняється. Естафету підхоплює когорта молодих і талановитих композиторів – його учнів та сучасників. За 50 років в українську музику увійшло понад 150 симфоній. Їх авторами є Є.Станкович (15 симфоній), В.Бібік (12), Б.Буєвський (10), В.Кірейко (9), В.Сильвестров (7) та ін.

В атмосфері пошуків та експериментів 60-80-х років яскраво новаторськими у контексті всієї української музики стають концерти М.Скорика: скрипковий, віолончельний та для оркестру «Карпатський». В них митцеві вдалося досягти органічного злиття фольклорних елементів із найновішими засобами музичної виразності.

Оперна, як і симфонічна музика □ показники зрілості будь-якої національної культури. Процес творення опери в українській музиці не припинявся ніколи. 60-80-ті роки в цьому не виняток. Це опери □ «Арсенал» Г.Майбороди, «Загибель ескадри» Д.Клебанова, «Пробудження» Л.Колодуба, «Украдене щастя» Ю.Мейтуса та ін.

Балети на сюжети з класичної літератури □ «Тіні забутих предків» В.Кірейка, «Княгиня Волконська» Ю.Знатоква, «Каменярі» М.Скорика, «Досвітні вогні» Л.Дичко. Вершинним явищем балетного мистецтва цих років стає «Камінний господар» В.Губаренка за однойменною драмою Л.Українки. До резонансних сценічних творів, присвячених 1500-річчю Києва, належить балет Є.Станковича «Ольга».

Нові тенденції виразно проступають у 60-80-ті роки також у пісенному жанрі. Бурхливо виникають вокально-інструментальні ансамблі, з'являється нова когорта композиторів-пісенників. Особливу популярність набувають пісні: «Києве мій» І.Шамо, «На долині туман» Б.Буєвського, «Кохана» І.Поклада, «Два кольори» О.Білаша та багато інших.

Виняткову популярність в другій половині 60-х років здобувають пісні В.Івасюка на його ж тексти: «Червона рута», «Водограй», «Пісня буде поміж нас». Поруч з піснями В.Івасюка поширюються мелодійно красиві пісні І.Поклада «Дикі гуси», «Тиха вода», «Чарівна скрипка». Т.Петриненко як керівник ВІА «Гроно» виступив на першому фестивалі «Червона рута» з піснями «Народний Рух» і «Лівобережна-Правобережна». Невдовзі ним було написано пісні «Україна» та «Господи, помилуй нас» на власні тексти, які не лише надовго зберегли свою популярність, але й стали музичними символами незалежної України.

6. Музично-концертне життя.

На початку ХХ ст. систематичне проведення симфонічних концертів вітчизняними та іноземними музикантами, влаштування гастролей визначних колективів, піаністів, скрипалів та співаків, як і здійснення концертних турне містами України силами українських музикантів варті якнайвищого пошанування.

На початок ХХ ст. винятково цінними стають хорові виступи М.Лисенка. Виступали в Полтаві, Миргороді, Катеринославі, Черкасах та багатьох інших містах. На цих концертах М.Лисенко виконував виключно свої фортепіанні твори (Друга українська рапсодія, Українська сюїта у формі старовинних танців на основі народних пісень). Проте домінуючими були вокальні та хорові твори. Подією великого культурного значення було відкриття 1903 р. пам'ятника І.Котляревському і проведення з цієї нагоди святкових заходів. Силами хору, солістів, симфонічного оркестру з Києва під керівництвом М.Лисенка виконувалася його кантата «На вічну пам'ять І.Котляревському».

Концертно-просвітницька діяльність М.Лисенка, як і загалом його музична творчість, мали колосальний вплив на формування музично-культурного життя всієї України. Це підготувало плеяду талановитих наступників, серед яких К.Стеценко, М.Леонтович, О.Кошиць та ін.

Харків у роки громадянської війни представляв музичну культуру радянської України. Концертне життя нова влада формувала навколо революційних подій. На потреби Червоної армії утворювалися пересувні фронтіві концертні бригади. До непересічних подій 1919 р. належить організація Республіканської хорової капели, з якою О.Кошиць виїхав за кордон для представлення світові української хорової музики (1919-1926).

Двадцять років ХХ ст. – це нова сторінка в історії музично-концертного життя в Україні. За умов нової пролетарської дійсності здійснюється ламання старих художньо-естетичних канонів, ревізія класичної спадщини, у протиставленні до них формується нова класова ідеологія. За усієї суперечливості цього десятиліття все ж воно увійшло в історію України як доба українізації.

Визначну роль у цьому процесі відіграло Музичне товариство ім. М.Леонтовича – керівник і організатор концертного життя. Товариство було зацікавлено у пропаганді насамперед української музики. Протягом 1922-1929 рр. у Києві та багатьох його філіях у великих та маленьких містах України зосередилися значні виконавські сили. Це – хор ім. К.Стеценка, симфонічний оркестр, кобзарські капели. Варто зауважити що перед війною в Україні активну концертну діяльність вело близько 300 ансамблів бандуристів.

Хоровий спів у цей час представляють – капела «Думка», Державний український хор, хор музично-драматичного інституту ім. М.Лисенка, вже не кажучи про безліч аматорських хорів. Загальну картину концертного життя доповнюють виступи окремих музикантів різного профілю: піаністи Г.Нейгауз, К.Гумнов, В.Горовиць; скрипалі М.Ерденко, П.Коханський та ін.

Період 30-х рр. – новий етап у культурному будівництві України. За постановою ЦК ВКП(б) 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій» замість численних творчих об'єднань були створені Спілка радянських письменників, Спілка композиторів, Спілка художників тощо. Єдиним законним концертним плануючим центром стає Українська філармонія у Харкові. До кінця 1930-х років державні філармонії створюються у всіх обласних центрах України. Саме філармоніям підпорядковуються раніше створені музичні колективи, під їх егідою народжуються нові, акумулюються виконавські сили.

1934 р. організовано Українське гастрольне бюро, покликане навести лад у концертно-гастрольній діяльності в Україні. Особливою помпезністю відзначалися святкування річниці Жовтневої революції. У програмах відповідно підбрано твори сучасних українських композиторів: Комсомольська героїчна увертюра М.Тіца, «Свято Жовтня» з хором П.Сениці та подібні. Час виставив оцінки цим творам, відправив більшість із них у забуття.

З метою подальшого розвитку радянської професійної музичної культури стали проводити конкурси виконавців, факт безперечно позитивний. Переможцями першого конкурсу стали скрипаль Д.Ойстрах, піаніст Е.Гілельс. 1939 р. було проведено I Всесоюзний огляд виконавців на народних інструментах. 1936 р. відбулася Перша декада українського мистецтва в Москві з виїздом української опери, концертами українських митців. Велику кількість українських виконавців було відзначено урядовими нагородами та званнями.

Важливим популяризатором академічної музики у 30-х рр. стало радіо, всі області центри мали комітети радіомовлення. У багатьох з них було організовано симфонічні оркестри (зокрема, симфонічний оркестр Українського радіо, нині – Заслужений симфонічний оркестр національної радіокомпанії України).

У 30-х роках репресій зазнала велика кількість українських музикантів-виконавців, пік яких припав на 1937-1938 рр. Були заарештовані і розстріляні співак і педагог Я.Дюмін, хорові диригенти О.Горілий, О.Брижаха, В.Верховинець, піаніст К.Регаме, солісти Київської опери Ю.Лисянський, І.Макаренко, композитор К.Богуславський, бандурист М.Верес.

Просвітницька робота силами філармоній і Спілки композиторів України велась у лавах Червоної армії. Особливо популяризувалися масові пісні, що мали піднімати бойовий дух. Цикл концертів організувала Київська філармонія до 20-річчя Червоної армії за участю симфонічного оркестру хорової капели, ансамблю танцю УРСР, солістів.

Під час війни 1941-1945 рр. українське театральне-концертне життя розгорталося паралельно у декількох площинах:

- у Середній Азії та на Далекому Сході, куди було евакуйовані музичні колективи і театри;
- безпосередньо на фронтах, куди виїздили з концертами;
- на території України, окупованої німецько-фашистськими військами.

Ансамблі пісні і танцю військових округів було перетворено на армійські й фронтові. Так, Ансамбль Київського військового округу (під керівництвом І. Шейніна і П.Вірського) за роки війни прошов шлях від Києва до Сталінграда, а потім до Берліна, виступав на шести фронтах, щороку давав понад 500 концертів. Широкою популярністю користувався Державний український ансамбль пісні і танцю, створений восени 1941 р. За перші три роки він дав понад 2000 концертів.

Для підняття бойового духу бійців влаштовувалися огляди армійської художньої самодіяльності. Велика фронтова олімпіада відбулася влітку 1944 р. на Першому Українському фронті (17 колективів, ансамблів, солістів).

На окупованих територіях України діяльність музичних колективів перебувала в прямій залежності від політики фашистської адміністрації, віддалення від лінії фронту, наявності артистичних сил. Вже наприкінці червня 1941 р. у Львові підготовкою симфонічних концертів і музичних радіопередач відала Спілка українських музик (голова □ С.Людкевич). З перших днів окупації запрацювали українські музично-співочі товариства у різних містах і селах.

Проте з наближенням лінії фронту музичне життя почало згортатися. Частина виконавців евакуювалися на Захід і згодом розсіялася по різних країнах світу. Колишній диригент «Думки» Н.Городовенко після капітуляції Німеччини створив з українських співаків хор «Україна», в упродовж 1949-1963 рр. керував хором під тією ж назвою у Монреалі (Канада).

В евакуації українські артисти виступали із шефськими концертами на підприємствах, колгоспах, а також регулярно виїжджали в діючі армійські частини.

Значною подією в культурному житті стало заснування у вересні 1943 р. Державного українського народного хору (організатор і керівник Г.Верьовка; 134 виконавці – 84 співаків, 34 артисти оркестру народних інструментів, 16 танцюристів). 6 листопада 1944 р. хор дав перший святковий концерт для відбудовників Києва. З 1944 р. відновили роботу Українська філармонія, різні концертно-театральні заклади. Артисти Київського театру опери та балету часто виступали в госпіталах та військових частинах Червоної армії.

Активну діяльність розгорнули українські мистецькі організації в повоєнні роки. На початку 1948 р. в Україні вже працювало 5 оперних театрів та 26 філармоній, функціонувало близько 70 різножанрових музичних колективів. Хорове мистецтво в республіці представляла насамперед хорова капела «Думка», перший повоєнний концерт якої відбувся у грудні 1945 р. Всесвітнє визнання здобув Державний ансамбль народного танцю УРСР під керівництвом П.Вірського.

Велику роль у популяризації музичного мистецтва відіграла Українська студія телебачення, відкрита у 50-ті рр. Музичні редактори студії намагалися донести до глядачів найцікавіші явища мистецького життя України. У 1963 р. музична Україна святкувала 100-ліття заснування Київської філармонії. До цієї дати було приурочено Фестиваль радянської музики.

Діяльність С.Турчака в Україні – це ціла епоха в історії нашої культури. В його особі поєднався талановитий диригент і геніальний інтерпретатор вітчизняної і світової музики. У віці 25 років С.Турчак стає головним диригентом Державного симфонічного оркестру України, а в 29 – ще й Театру опери і балету України.

У 60-70-ті рр. було засновано ряд інструментальних колективів, серед яких – Державний оркестр народних інструментів, Київський камерний оркестр, Державний естрадно-симфонічний оркестр України та Державний духовий оркестр. До важливих художньо-мистецьких подій в Україні слід віднести відзначення у 1970 р. 200-літнього ювілею Бетховена. Усі філармонії України провели цикли симфонічних і камерних концертів з творів композитора.

1961 р. створено Музично-хорове товариство України, що відкрило нові цікаві перспективи хорового мистецтва. З ініціативи цього товариства відбуваються загальноукраїнські музичні заходи, які залишають значний слід у хоровій культурі республіки. Щодо цього визначальним виявився Республіканський конкурс хорових колективів ім. М.Леонтовича, що відбувся 1988 р. У його рамках було відкрито цілий ряд винятково перспективних хорових колективів. З поміж них Камерний хор із Харкова в 1990 р. одержав статус «Державного» (керівник В.Палкін). Неповторною є діяльність Хору ім. Г.Верьовки (з 1966 р. на чолі колективу стає А.Авдієвський). Йому аплодували по всьому світу – у Канаді, Іспанії, Німеччині, Мексиці тощо. У 1970 р. було створено Київський оркестр українських народних інструментів (нині □керівник В.Гуцал).

Із початком 80-х рр. в Україні розпочинається розбудова нової для її культури галузі – органного виконавства. У 1981 р. відкрито Республіканський будинок органної і камерної музики. Довкола нього концентрується кадровий склад органістів, вокалістів, налагоджується систематичне проведення концертів, конкурсів, звучить музика минулого і сучасності – зарубіжна та українська (цикли абонементних концертів «З історії світової органної культури», «Органна спадщина Й.-С.Баха»).

7.Музичний театр: опера, балет, оперета.

Музичний театр в Україні як самостійне мистецьке явище сформувався і утвердився саме в ХХ столітті, вбираючи досвід оперно-балетного мистецтва Європи і Росії. Саме оперний театр став тим феноменом. Де перетиналися і взаємодіяли європейська, російська й українська культури.

Визначним явищем стала київська постановка української опери «Різдвяна ніч» М.Лисенка (у грудні 1903 р.). Тріумфальний успіх опери, показаної при повних аншлагах п'ять разів, перелякав українофобів з Російського музичного товариства. Побоюючись підвищення інтересу до яскраво національної творчості М.Лисенка, керівники театру відмовилися від подальшої співпраці з композитором. Оперу М.Лисенка поряд із творами С.Гулака-Артемівського, М.Аркаса, Д.Січинського були в діючому репертуарі галицької «Руської бесіди» та першого стаціонарного українського театру М.Садовського, відкритого в Києві у 1907 р., що працював аж до 1919 р.

Визначною подією стає перша музично-сценічна інтерпретація героїко-патріотичної опери М.Лисенка «Тарас Бульба», здійснена у жовтні 1924 р. на харківській сцені. Після цієї постановки зволікати з організацією українського оперного театру вже було неможливо.

Перший такий театр було створено в Харкові. Його відкриття відбулося 3 жовтня 1925 р в урочистій обстановці. Першою постановою новоствореного театру була постановка опери М.Мусоргського «Сорочинський ярмарок». А першою виставою молоді балетної трупі стало «Лебедине озеро» П.Чайковського.

Київська опера, що розпочала свою діяльність у жовтні 1926 р. постановкою «Аїди» Верді, швидко збагачує свій репертуар. На афіші молодого колективу з'являються «Кармен», «Паяци», «Фауст», «Князь Ігор» та ін. Своєрідною передачею естафети класичного театру молодій українській опері стають «Наталка-Полтавка» та «Запорожець за Дунаєм», показані на київській сцені в сезоні 1926/27 років.

Найвизначніший твір тогочасної української оперної музики □ «Золотий обруч» Б.Лятошинського за повістю І.Франка «Захар Беркут» уже в сезоні 1930/31 р. дістає яскраве сценічне втілення у виставі Харківського оперного театру.

Із середини 20-х рр. разом із оперою починає розвиватися українське балетне мистецтво. Оволодінню законами класичного балету сприяють діячі російської хореографії. 1926 р. із Ленінградського хореографічного училища в республіку приїжджає випуск А.Ваганової. Для керівництва українськими колективами запрошуються досвідчені хореографи і артисти балету з Москви та Ленінграда.

Значною мистецькою перемогою була постановка першого українського балету «Пан Каньовський» М.Вериківського (Харків, 1931), що накреслив контури національного героїчного балету і оригінальної танцювальної лексики. Вперше в балеті з'явилися герої українських народних історичних пісень.

Створювати український театр оперети випала честь акторам і режисерам театру «Березіль». Першою постановкою була оперета Ж.Оффенбаха «Орфей у пеклі». Крім цього на афіші з'явилися оперета «Дружня гірка», реву «Самозваний принц».

На початку 1934 р. у зв'язку з перенесенням столиці УРСР з Харкова до Києва розпочалося перетворення Київської опери в Державний український академічний театр опери та балету. Відкриття театру відбулося 1 вересня 1934 р. прем'єрою опери Ж.Бізе «Кармен». Слідом за «Кармен» на київській сцені з'являється опера «Запорожець за Дунаєм», «Снігуронька» М.Римського-Корсакова. Балетний колектив після «Лебединого озера» та «Дон Кіхота» показав виставу «Червоний мак».

Велику роль у подальшому творчому піднесенні діяльності музичних театрів республіки відіграла Декада українського мистецтва в Москві (1936), що стало справжнім святом національної оперно-балетної культури. Вистави «Запорожець за Дунаєм», «Снігуронька», пройшли з справжнім тріумфом. Постановка опер І.Дзержинського «Тихий Дон» та «Піднята цілина» в оперних театрах України стала новим етапом втілення сучасної тематики.

Свідченням великого розквіту вокально-сценічного виконавства республіки став Український оперний фестиваль, що проходив у Києві на початку 1941 р. Поряд з киянами в цьому взяли участь провідні майстри театрів Харкова, Одеси та Дніпропетровська. Значною творчою перемогою української хореографії був балет К.Данькевича «Лілея» за мотивами поезії Т.Шевченка.

Харківський театр музичної комедії перейшов до оволодіння сучасною тематикою. Колоритні сценічні барви національного театру заіскрилися у виставі О.Рябова «Сорочинський ярмарок» (1936). В наступній опереті О.Рябова «Майська ніч» на сцені знов ожили колоритні гоголівські персонажі. Значною подією в житті всіх театрів музичної комедії республіки стали

постановки оперети О.Рябова, Л.Юхвіда на героїко-революційну тему – «Весілля в Малинівці» (1937). У новій роботі все було незвичним для оперети: і сюжет, і образи персонажів у солдатських шинелях з гвинтівками і шаблями в руках.

Велика Вітчизняна війна перешкодила здійсненню творчих планів музичних театрів республіки. Колективи було евакуйовано на схід країни. Київський театр опери та балету переїхав до Уфи, Харківський – до Чити. Одеський і Дніпропетровський оперні театри, об'єднавшись, працювали у Красноярську. Київський і Харківський театри музичної комедії гастролювали по Казахстану та Узбекистану. Скрізь українські артисти зустрічали теплий прийом і в тісній співдружності працювали з митцями братніх республік, виступали з концертами у військових частинах, госпіталах.

У роки війни під час тимчасової німецько-фашистської окупації Києва, яка тривала 778 днів, у приміщенні столичного оперного театру функціонувала Київська Велика опера. Ця оперно-балетна трупа працювала з 19 вересня 1941 р. до листопада 1943 року. 6 листопада 1943 р. столицю України було звільнено від гітлерівців, і артисти Київського оперного театру взяли участь у багатотисячному урочистому мітингу киян, на якому щиросердно вітали героїчних визволителів рідного міста.

Повоєнне музично-театральне життя республіки відновлювалося швидкими темпами, двері музичних театрів знову відкрилися перед глядачем. Уже 28 жовтня 1944 р. оперою М.Вериківського «Наймичка» розпочав свою діяльність у рідному місті Київський театр опери та балету. Ця лірико-драматична опера стала також однією з перших післявоєнних постановок в оперних театрах Харкова та Львова.

Опера «Молода гвардія» Ю.Мейтуса на лібрето А.Малишка за однойменним романом О.Фадєєва стала першою значною перемогою у відображенні подій сучасності. Перший варіант цієї опери про красу людського подвигу, про героїв-краснодонців поставив Київський оперний театр. Опера українського композитора була поставлена на сценах близько 30 театрів країни і за кордоном. Постановка опери К.Данькевича «Богдан Хмельницький» стала творчою перемогою ведучих оперних театрів України у 50-ті рр.

Балетні колективи республіки у повоєнні роки звертаються до героїчної теми, працюють над новими сучасними виставами. Широкого розповсюдження набув балет «Лілея» К.Данькевича, постановку якого здійснили всі балетні колективи республіки. Щедрий талант балетмейстера С.Сергєєва розкрився в балеті «Лісова пісня» М.Скорульського за драмою-феєрією Лесі Українки, вперше поставлено у 1946 р. на київській сцені. Чимало балетмейстерських знахідок було також у героїчній виставі «Маруся Богуславка» А.Свечнікова. Синтез класичного і українського народного танцю особливо цікаво утверджувався у балеті «Хустка Довбуша» А.Кос-Анатольського. У виставі вперше своєрідні візерунки гуцульських народних танців оригінально сплелися з класичними рухами, утворивши якісно нову хореографічну лексику.

Відродження українських театрів музичної комедії проходило з великими труднощами і досить повільно. Відверто розважальні твори низької художньої якості заповнили стени театрів республіки. Кращі постановки, серед яких «Вільний вітер» І.Дунаєвського та «Трембіта» Ю.Мілютіна були поодиноким явищем у великому потоці примітивних музичних вистав.

Поверненням до кращих традицій минулого стала героїко-романтична оперета «Червона калина» О.Рябова, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. Постановка цієї оперети на київській сцені, з успіхом показана на гастролях у Москві влітку 1954 р., відзначалася акторською майстерністю.

На початку 60-х років композитори і театри активно включилися в процес оновлення оперних форм, спираючись на класичні традиції та багаторічний власний мистецький досвід. Початок цьому поклала «Милана» Г.Майбороди – вдалий дебют видатного композитора-симфоніста в оперному жанрі. Опера присвячена боротьбі синів Закарпаття за щастя народу, за возз'єднання з Україною. Наступні його опери «Арсенал» і «Тарас Шевченко» свідчили про те, що композитор став справжнім новатором національного музичного театру.

Нові опери приносять до театрів А.Кос-Анатольський, Д.Клебанов, Є.Юцевич, В.Губаренко. Поява талановитих оперних партитур зумовила нове піднесення і яскравий розквіт оригінальних засобів у режисурі, виконавстві та художньо-декораційному мистецтві українського музичного театру.

Поступовим збагаченням художнього змісту, освоєнням нових тем і сюжетів, оновленням самої природи хореографічного мистецтва позначена творчість балетних колективів республіки.

По-справжньому художньо досконалою стала київська постановка «Лісової пісні» М.Скорульського за драмою-феєрією Лесі Українки. Усі балетні колективи поставили балет А.Хачатуряна «Спартак». Мистецтво театрів музичної комедії республіки набуває дедалі більшої популярності і визнання. У Києві були поставлені оперети К.Лістова «Севастопольський вальс», О.Сандлера «На світанку». Одеський театр музичної комедії швидко завойовував всесоюзне визнання оперетами І.Дунаєвського «Біла акація», О.Сандлера «Даруйте коханим тюльпани» та ін.

Романтично піднесеною постановкою музичної драми О.Холмінова «Оптимістична трагедія» в грудні 1974 р. розпочав своє мистецьке життя новостворений, шостий в Україні оперно-балетний колектив Дніпропетровська. Помітне місце в діючому репертуарі театрів посідали оригінальні хореографічні версії балету азербайджанського композитора Ф.Амірова «Тисяча і одна ніч». На одеській сцені народився балет А.Хачатуряна «Маскарад» за драмою М.Лермонтова. На львівській сцені побачив світло рампи комедійний балет «Створення світу» А.Петрова. Київська трактовка балету С.Прокоф'єва «Ромео і Джульєтта» одержала золоту медаль ЮНЕСКО і у 1989 р. визнана найвизначнішою в Європі. Визначною подією стала монументальна постановка історико-патріотичної опери Г.Майбороди «Ярослав Мудрий» (за мотивами драми І.Кочерги) на київській сцені).

Розширенню палітри національного хореографічного мистецтва сприяло також втілення нових партитур українських композиторів. Це насамперед балети видатного майстра-симфоніста Є.Станковича «Ольга», «Прометей», «Вікінги». Останній балет став міжнародним мистецьким проектом за участю посольств Норвегії, Данії, Швеції і Фінляндії. В балеті розповідається про кохання норвезького короля Гаральда й дочки київського князя Ярослава Мудрого Єлизавети, яка стала його дружиною.

Новими художніми акціями стали також засновані театрами міжнародні балетні конкурси та фестивалі – Міжнародний конкурс балету ім. Сержа Лифаря у Києві, фестивалю «Зірки світового балету» в Донецьку.

8. Драматичний театр.

Український театр: 1900-ті-1941 рік. Етапна сторінка в діяльності українського театру – відкриття першого стаціонарного Театру М.Садовського, що з весни 1907 р. осів у Києві, орендуючи приміщення Троїцького народного дому для постійної роботи. Значну частку назва становили апробовані твори («Наталка-Полтавка» І.Котляревського, «Хазяїн» І.Карпенко-Карого, «Маруся Богуславка» М.Старицького). М.Садовський як режисер-постановник включає до репертуару класичні й сучасні п'єси перекладної драматургії («Ревізор» М.Гоголя, «Тепленьке місце» О.Островського та ін.). Особлива увага приділялася постановкам нової української драматургії. М.Садовський на сцені свого театру постійно ставив оперні вистави, серед них: «Продана наречена» Б.Сметани, «Галька» С.Монюшка.

Працюючи в театрі М.Садовського, Лесь Курбас познайомився з групою молодих випускників Музично-драматичної школи ім. М.Лисенка, створив разом з ними Театральну студію і очолив її. З цієї стадії і виріс Молодий театр. «Європеїзація» репертуару новоутвореного сценічного колективу, як і тяжіння до нових імен у національній драматургії, доводили непорушність зв'язків з європейською культурою.

Публічні виступи Молодого театру розпочалися виставою «Базар» В.Винниченка у травні 1917 р. Це був початок відліку постановницької режисури в Україні. Останньою виставою Молодого театру (у квітні 1919 р. його було об'єднано із Театром ім. Т.Шевченка) став створений до березневих шевченківських свят вечір інсценізацій за творами Кобзаря. За три сезони свого існування Молодий театр спромігся реалізувати давно омріяну ідею європеїзації української сцени (у всіх складниках мистецької системи: режисерській, акторській, сценографічній).

У серпні 1917 р. (при пануванні Центральної Ради) було засновано у Києві Український національний театр, який був не приватним, а першим державним театром України. Трупа була сформована на базі «Товариства українських артистів під орудою І.О.Мар'яненка». Цей театр першу свою виставу зіграв у вересні 1917 р., це були «Пригвожені» В.Винниченка.

Різка зміна політичних орієнтирів в Україні визначила долю її сценічних колективів, взагалі політизацію національної культури. Виставою, що плідно й органічно об'єднала здобутки старого національного театру і нові мистецькі ідеї, стали «Гайдамаки» за Т.Шевченком, поставлені Л.Курбасом у власній інсценізації у березні 1920 р. на сцені Київської опери. Сміслові паралелі, які Курбас проводив між подіями історичного минулого і громадянською війною в Україні, були очевидними.

Середовищем найінтенсивніших експериментальних пошуків стало починаючи з 1922 р. Мистецьке об'єднання «Березіль» на чолі з Л.Курбасом. Театр «Березіль» 1926 р. було переведено у Харків, нову столицю України. П'єси одного з найвідоміших драматургів українського авангарду 1920-х років М.Куліша «Народний Малахій», «Мина Мазайло» □ не тільки найбільш програмні вистави «Березоля», це ще й найзначніші мистецькі явища доби українського відродження. Середина 20-х років □ рубіж якісних змін у театральному процесі України. Їх визначила насамперед поява драматургії, яка розкривала реалії нової історичної формації, нові суспільні взаємини.

Звільнення Л.Курбаса з посади керівника «Березоля» означало реальну політику моно партійної влади щодо діячів театру. Вимагалось політично заангажоване мистецтво, яке б у простій формі вкладало у голови мас ідеологічні догми. Незабаром Л.Курбаса і М.Куліша, як і багатьох інших діячів національної культури, було репресовано, Доля діячів «розстріляного українського відродження» не минула й їх.

Історична тематика є провідною в творчості одного з найбільш цікавих українських драматургів ХХ ст. – Івана Кочерги. Вершиною його драматургічної творчості стала п'єса «Пісня про Свічку» □ драматична поема, що продовжила кращі традиції цього жанру в національній культурі. Найрепертуарнішим українським драматургом починаючи з 1930-х років стає О.Корнійчук. Популярними були його п'єси «Загибель ескадри» та «Платон Кречет».

Першою сценою України стає Театр ім. І.Франка, який після ліквідації «Березоля» (на базі цього колективу був створений Харківський театр ім. Т.Шевченка) акумулює кращі акторські сили України – А.Бучму, Н.Ужвій, Ю.Шумського, Г. Юру та ін. Епохою в історії українського театру стало втілення драми І.Франка «Украдене щастя» (1940, постановка Г.Юри).

Український театр під час Другої світової війни.

Театр в евакуації і тилу. Друга світова війна, яку розпочали фашистські орди 1939 р., увійшла в Україну 22 червня 1941 р. Разом із цим настав час випробувань і для народу, і для українського театру. Більшість театрів як раз у ці дні полишили стаціонарні приміщення і виїхали на гастрольні виступи. Частина театрів негайно повернулася до своїх місць, по можливості зібрали потрібне майно і вирушили в евакуацію, куди вже переміщалися підприємства, наукові та культурні установи, навчальні заклади. Усього було переміщено 46 театрів у Сибір, Середню Азію та на Далекий Схід.

Протягом 1941-1945 рр. театри відчували нестачу п'єс на злободенну тематику, бракувало матеріалів для пошиття одягу, взуття, оформлення декорацій. Однією з вдалих п'єс для української сцени стала драма О.Корнійчука «Фронт», що з'явилась у вересні 1942 р. У ній вперше з'ясувалися причини поразок першого року війни, невдачі у бойових операціях на фронтах, зв'язок з тилом. Перша постановка відбулася 5 листопада 1942 р. у Семипалатинську (поставив її Гнат Юра у Театрі ім. І.Франка). П'єса згодом йшла у театрах Росії, Молдавії, а ще пізніше – в Болгарії, Чехії, США, Канаді та інших країнах. Її поставили майже всі театри України в евакуації.

Серед тогочасних кращих п'єс, а відтак і вистав, були драми І.Чабаненка «На Україні милій», В.Суходольського «У дні війни»; понад 20 театрів поставили драми Ю.Яновського «Син династії», І.Кочерги «Нічна тривога» та ін. Усього за роки війни театрами показано понад дві тисячі вистав.

Із вересня 1943 р. почалась поступова реевакуація театрів □ першим повернувся Харківський театр ім. Т.Г.Шевченка із Узбекистану, а в січні 1944 р. він відкрив свій перший повоєнний сезон. Почали повертатися і фронтові театральні бригади, які виступали у Будапешті, Празі, Відні, Берліні, Варшаві та інших європейських містах. З кінця 1944 р. почало налагоджуватися функціонування театральних колективів.

Сценічне мистецтво в Україні під час німецько-фашистської окупації (1941-1944).

Історія театру окупованої України розгорталася на драматичному тлі Другої світової війни. Знехтувавши державницькими інтересами українців, гітлерівці діли їм обмежену культурну автономію. Правовим підґрунтям діяльності театрів окупованої України стає санкціонована Гітлером легітимність сценічного мистецтва на окупованих територіях з метою використання місцевих артистів для обслуговування війська нацистів. Контакти німців з театрами здійснювалися в режимі дисципліни воєнного часу через військову адміністрацію, міські управи та керівництво театрами.

Німці орієнтували театри виключно на розважальний репертуар, без політико-ідеологічного спрямування. Основні форми мистецького обслуговування німців полягали у

планових концертах колективного відвідування для військових частин у тилу і на лінії фронту; святкових сценічних програмах під німецьких політичних подій (інколи разом з артистами із рейху); театральних виставах закритого типу для військових. Синтетичність труп часто стає наслідком необхідності забезпечити роботою акторів різних жанрів. На цьому принципі було побудовано у Києві колектив малих форм «Кляйнкунсттеатр», що об'єднав вокалістів, танцюристів, артистів естрадного жанру, цирку та відомих спортсменів.

Театр повоєнних десятиліть (кінець 1940-х-1960-ті роки). Завершення війни поклато початок повоєнному відродженню театральної культури. Після жахливих років війни, тяжких поневірянь в умовах евакуації й окупації народ чекав перепочинку, люди потяглися до театру – вистави проходили при переповнених залах.

На афішах театрів України, поряд зі створеними від час війни драмами «Російські люди» К.Симонова, «Навала» Л.Леонова, з'явилися нові п'єси, які також відображали боротьбу радянського народу з фашистськими загарбниками. В Одеському театрі народилася героїко-патріотична вистава Г.Плоткіна «Одеса»; у Полтаві □ драма П.Лубенського «Нескорена полтавчанка»; у Харкові – драма Л.Дмитерка «Генерал Ватутін».

Протягом першого повоєнного десятиліття О.Корнійчук написав 4 п'єси: «Приїздить у Дзвонкове», «Макар Діброва», «Калиновий Гай» та «Крила». Вони увійшли до багатьох театрів країни. Були з успіхом поставлені на сценах Болгарії, Польщі й Англії.

Наприкінці 1960-х років у мистецькій діяльності багатьох театрів республіки намітилися якісні зміни. Поряд з оригінальними постановками нових п'єс М.Зарудного «Вірність», О.Коломійця «Горлиця», на сценах республіки з'явилися масштабні, яскраві трактування української драматургічної класики. Зокрема творів М.Куліша «Патетична соната», О.Довженка «Потомки запорожців», драми І.Микитенка «Як сходило сонце».

Пошуки нової сценічної образності у 70-ті роки. У репертуарі театрів, який формувався за затвердженими керівництвом позиціями, єдиними для всього СРСР, була така рубрика, як драматургія братніх республік, що входять до складу СРСР. Різноманітні твори цих авторів яскраво передають національний колорит. П'єси білоруського драматурга А.Макайонка «Трибунал», молдаванина І.Друце «Птахи нашої молодості», грузина Н.Думбадзе «Я, бабуся, Іліко і Іларіон» збагачують естетичну палітру театрального мистецтва в Україні.

На сцені з'являється так звана виробнича тематика, що відображала героя сучасності – людину праці. Це «Сталевари» Г.Бокарева у Запорізькому театрі, «Людина зі сторони» І.Дворецького у Львові. Справжній тривалий успіх випав на долю «Голубих оленів» О.Коломійця, поставлених у театрі ім. І.Франка. Реальні й повнокровні герої Оленка і Кравцов у виконанні молодих акторів Л.Хоролець та О.Шаварського викликали емоційний відгук різних поколінь глядачів. Тривалий успіх і творче життя випало й іншій п'єсі О.Коломійця, понад 20 років у репертуарі театру ім. Франка залишалася його комедія «Фараони».

Серед режисерів 60-70-х років яскравою і оригінальною творчою манерою вирізняється В.Грипич, режисер Запорізького драматичного театру. Вистави В.Грипича «Зачарований вітряк», «Дума про тебе», «Безсмертя» □ це інсценізовані багатолюдні епопеї. Усі вони повною мірою присвячені долі України і мають виражений національний колорит.

Основні тенденції театрального процесу (кінець 70-х-80-ті роки).

У другій половині 80-х років український театр змужнів, тут позначилися суспільні події. □ нова політична орієнтація, перебудові процеси, загальне підвищення театральної культури. У Києві відкрилося п'ять нових театрів: Театр драми і комедії, Молодіжний, Театр естради, Музичний дитячий театр, Театр історичного портрета. Їхні експерименти і пошуки, зробили Київ справжньою театральною столицею, активізували театральне життя всієї республіки.

Нова хвиля «воєнних» вистав до 40-річчя перемоги у Великій Вітчизняній війні починалася з інтересу до історії: «Аджимушкой» Б.Сермана і Є.Черткова, «Вони були акторами» В.Орлова та Г.Натансона в Кримському театрі. Увага переключилася на переживання людини-бійця, партизана, підпільника. Особливе місце у «воєнних» виставах належить «Повісті полум'яних літ» О.Довженка.

Наростанням громадянської занепокоєності позначені п'єси на морально-етичні теми. У п'єсі О.Галіна «Ретро» автор показав тему самотності як проблему індивідуалізму та моральної деградації. У соціально-критичному ключі ставляться різні за матеріалом вистави з життя наукової інтелігенції. Як новий, чесний матеріал пройшла на сценах України п'єса О.Врублевської «Кафедра». Одна з найкращих – вистава Київського театру ім. Лесі Українки.

Значним театральним доробком була інтерпретація Запорізьким театром «Енеїди» І.Котляревського. У виставі поєднуються естетичні принципи Б.Брехта і К.Станіславського, які не входять у протиріччя. Їм відповідають два плани спектаклю. Один втілює зовнішню дію – пригоди троянців. З цим планом пов'язана стихія народного гумору. Другий план □ (це так званий театр Б.Брехта) □ композиційний монтаж, наявність декламаційного хору, сценарний характер інсценізації. Вистава «Енеїда» виховує почуття патріотизму, оспівує мир на землі.

9. Кінематограф в Україні.

Першим українським кінематографістом вважається харків'янин А.Федецький, який зняв кінострічку «Вид Харківського вокзалу в момент відходу поїзда». Першим кіносеансом вітчизняного кіно продукту став показ Федецьким програми коротких стрічок 2 грудня 1896 р. в оперному театрі Харкова. Після «Севільського цирюльника» глядачі переглянули програму, яка тривала півгодини і викликала захоплення і у публіки, і у преси. Та спершу вітчизняний кіноринок заповнює здебільшого продукція західноєвропейських та американських фірм. Далеко не одразу потрапляє на екран матеріал з життя українців. На початку це були екранізації популярних п'єс □ «Наталки-Полтавки», «Наймички», «Москаля-чарівника».

У 1911 р. в Україні створюється «Південне російське акціонерне товариство Сахненка і компанії», що й стало початком кінопромисловості як такої. Це зумовило активізацію роботи над фільмами, значна частина яких була присвячена історії України. У 1918 р. при владі гетьмана П.Скоропадського знімаються документальні фільми «Проголошення незалежності України», «Київ звільнений» та ін.

Власне українське кіно як таке починає формуватися уже в 20-ті роки. Після заснування у 1922 р. Всеукраїнського фото кіноуправління поступово склалася державна політика у сфері кіно в Україні. До кінця 20-х рр. було збудовано кіностудії (тоді вони називалися кінофабриками), закуплено за кордоном новітню кінотехніку. У кіно закликано багатьох літераторів, фотографів, художників, акторів.

За час роботи на Одеській кінофабриці Петро Чардинін (1878-1934) зняв 16 фільмів. Кращим із них вважається «Україзія» (1925) – картина пригодницького жанру із вдалими акторськими роботами, професійною режисурою. Фільм на багато років уперед визначив традицію оповіді про радянського розвідника, якому доводиться діяти у ворожому оточенні. Інший фільм Чардиніна □ «Тарас Шевченко» (1926). У великій двосерійній картині оживають події його життя. Роль Шевченка виконав кращий на той час актор А.Бучма.

Олександр Довженко своїми трьома фільмами відтворив сходження до національного міфу. Вінець його □ знаменита «Земля», знята після попередніх фільмів «Звенигора» та «Арсенал».

Скульптор і кінорежисер Іван Кавалерідзе (1887-1978) зняв в 30-ті роки фільми «Перекоп», «Коліївщина», «Штурмові ночі». В останньому фільмі розгортається масштабний образ Дніпрогесу □ символу новітніх часів і звичаїв. На початку 30-х років формується уявлення про кіно мову як універсальну мову часу. Насамперед це стосується творчості видатного режисера Дзиги Вертова (1896-1954). В Україні Вертов зняв три фільми □ «Одинадцятий», «Людина з кіноапаратом», «Симфонія Донбасу». У роботі «Людина з кіноапаратом» було поставлено за мету «повне очищення» кіномови, її відокремлення від мови театру і літератури. В авторській заявці до фільму Вертов характеризував його як досвід кінопередачі зорових явищ без допомоги написів, сценарію, театру. Головний персонаж фільму □ кінооператор, саме його очима ми бачимо життя великого міста.

У фільмі «Щорс» (зробленому за спеціальним замовленням Й.Сталіна) Довженко розвиває тему становлення братства людей, залюблених у мрію про світле комуністичне майбутнє. Командир червоної дивізії Щорс уособлює ясність розуму й мети нового покоління, що закладає основи майбутньої держави. Картина мала повноцінний успіх у широкої глядацької аудиторії.

У роки війни кіновиробництво не зупинялось. Більшість кіностудій було перебазовано до Середньої Азії. Перший український ігровий фільм воєнної доби «Партизани в степах України» поставив І.Савченко за п'єсою О.Корнійчука. Кращою картиною тих років справедливо вважається «Райдуга» Марка Донського (1901-1981), поставлена за повістю В.Василевської.

Окрім «Райдуги» Донської екранізував також першу частину роману М.Островського «Як гартувалася сталь» та повість Б.Горбатова «Нескорені». Разом ці фільми склали своєрідну трилогію про випробування війною, про народ, котрий ствердився у війні як незборима духовна цілісність.

Довженко також зняв документальні фільми «Битва за нашу Радянську Україну» та «Перемога на Правобережній Україні». У них відтворено правдиві сторінки людських страждань, жахливої народної трагедії.

Літературністю й театральністю позначені фільми початку 50-х років. Не випадково, що саме у ці роки одним із основних жанрів є фільми-вистави □ «Украдене щастя», «Калиновий гай». Крім того, екранізуються класичні літературні твори □ «Земля» О.Кобилянської, «Мати» М.Горького.

Від середини 50-х років починається новий етап у розвитку кінематографа. Різко збільшуються обсяги кіновиробництва, в режисуру приходять нові імена. «Весна на Зарічній вулиці» (1965) обдарувала глядачів історією про кохання молодих людей, про весну і надію на краще. Цією надією жили тоді мільйони людей □ настали часи «відлиги».

Поява фільму «Тіні забутих предків» С.Параджанова здійснила революційний вплив на українське кіно. У «Тінях...» запропоновано не просто новий текст, а й нову модель творчого процесу. До мистецького осмислення національного минулого приєднувалися кращі стрічки 60-80-х років: «Захар Беркут», «Білий птах з чорною ознакою», «Хліб і сіль», «Ати-бати, йшли солдати», «В бій ідуть тільки «старики», «Вавилон ХХ».

У 80-ті роки постала проблема залучення глядача до кінотеатрів – розвиток телевізійного мовлення, поява на телеекранах популярних серіалів спричинилась до певного дефіциту публіки в кінозалах. Жорсткіше орієнтування на потреби масової аудиторії зумовило появу таких постановочних колосів, як «Ярослав Мудрий», «Легенда про княгиню Ольгу». Великим був успіх у глядачів телесеріалів «Народжена революцією», «Овід».

Кіра Муратова з часів перебудови знімає постійно фільми, щоразу демонструють блискучу творчу форму. Її картини – «Астенічний синдром», «Захоплення».

90-ті роки висунули новий для вітчизняного кіно оцінювальний критерій: цікаво чи не цікаво дивитися фільм? До цього спонукала стрімка комерціалізація кіно і телебачення, диктат американських кіно моделей на національному кіноринку. Під цим кутом зору варто відзначити такі картини, як «Останній бункер», «Викуп», «Декілька любовних історій», Автори цих фільмів звернулись до популярних жанрів і досягли значного успіху у глядачів.

Фільми режисура Л.Янчука «Атентат. Осіннє вбивство у Мюнхені, «Нескорений», «Залізна сотня» присвячені сторінкам історії українського національного опору в роки Другої світової війни.

Тема 3.9. Культура України в умовах незалежності

План

1. Культура в незалежній Україні.
2. Доба незалежності: 1990-ті – 2000-ні роки.
3. Основні тенденції сучасного розвитку культури України.

Література

1. Історія української культури. У 5 т. Т.5. Кн.1. Українська культура ХХ □ початку ХХІ століть. Київ, 2011.
2. Історія української культури. У 5 т. Т.5. Кн.2. Українська культура ХХ □ початку ХХІ століть. Київ, 2011.
3. Шейко, В.М., Білоцерківський, В.Я. Історія української культури. Київ, 2010.

1. Культура в незалежній Україні.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Акт незалежності України. 7-8 грудня президенти Росії Б.Єльцин, України Л.Кравчук та Білорусі С.Шушкевич на зустрічі в Біловезькій Пущі заявили про те, що СРСР припиняє своє існування, та про створення так званої Співдружності незалежних держав. Головним підсумком цих подій стало здобуття Україною державної незалежності. Досить швидко молода держава здобула міжнародне визнання. Але в Україні криза призвела до особливо тяжких і тривалих наслідків. Знизився життєвий рівень населення, занепадало виробництво. Почалося масове безробіття, а разом з тим тривала руйнація інфраструктури національної культури. Почався масовий відтік з України мистецьких і наукових кадрів.

Проголошення політичної незалежності України відкрило нові можливості для національної культури і визначило її нову роль у суспільстві. Створено було юридичне підґрунтя існування недержавних культурних інституцій, однак не розроблена законодавча база для

заохочення спонсорства, меценатства та інших форм приватних ініціатив у сфері культури. 19 лютого Верховна Рада України ухвалила «Основи законодавства України про культуру». Вони містили низку важливих положень: про пріоритети розвитку культури, права громадян у сфері культури, свободу творчості, механізми фінансування та матеріально-технічного забезпечення культури.

Тим часом у різних галузях української культури тривають процеси інтеграції окремих творчих масивів і здобутків, пошуки нових якостей, визрівання нових тенденцій.

Україна багата своїми музичними традиціями. На початку 90-х років в Україні працювали 24 обласні філармонії. 9 симфонічних оркестрів, кілька десятків професійних художніх колективів, 11 будинків органної та камерної музики, 6 театрів опери та балету, 3 театри музичної комедії. За складних економічних умов вдалося не тільки зберегти всі театри й творчі колективи, а й створити новий Одеський державний філармоній оркестр. Яскраво заявили про себе Київський квартет саксофоністів, ансамбль ударних інструментів «Парад віртуозів» тощо. Театри активно працювали над новими постановками творів української та світової класики, сучасних композиторів. З'явилися нові твори для музичних театрів: опери Ю.Іващенка «Водевіль», О.Костіна «Оргія» (за поемою Л.Українки); М.Скорик здійснив редакцію опери Д.Січинського «Роксолана написав музику до балету «Повернення Баттерфляй».

Саме в ці роки відбулося як ніколи багато яскравих культурних подій: фестиваль оперного мистецтва «Золота корона» в Одесі, античної драми «Боспорські агонії» в Керчі, «Різдвяні містерії» у Луцьку. У різних містах України побував пісенний фестиваль «Червона рута».

Це також творення нових мистецьких цінностей, які ввійшли в історію української культури: балет Є.Станковича «Ніч перед Різдом», його ж «Реквієм» жертвам голодомору 1933 р., ораторія «Святий Дніпро» В.Кікти, кантата-симфонія «Хресна дорога» В.Камінського, «Літургія» Л.Дичко та інші. Свідченням великого творчого потенціалу нашого мистецтва були гастролі професійних та народних художніх колективів в багатьох країнах світу. Молоді талановиті виконавці здобували перемоги на найпрестижніших міжнародних конкурсах: диригент Вікторія Жадько, піаніст Вадим Гладко, скрипаль Олександр Семчук та багато інших. Камерний хор «Київ» здобув Гран-прі та дві золоті нагороди на всесвітньому конкурсі хорових колективів у місті Слайго (Ірландія).

Відбувся справжній прорив у міжнародних культурних зв'язках. В Україні відбулися Дні культури Данії, Ірану, Франції, Білорусі, Росії, Казахстану, Болгарії, Молдови та ін. Україні в свою чергу провела Дні культури в Німеччині, Франції, Росії, Грузії та ін. Культурний обмін триває і далі. І на Заході, і на Сході здебільшого саме завдяки цьому починає формуватися позитивний імідж України, наші гастрольні колективи часто мають фантастичний успіх. Дедалі ширше коло фахівців з інших країн зацікавлюється нашою культурою. Водночас Україна запрошує дедалі більше діячів культури і мистецтва з інших країн на свої численні міжнародні фестивалі та конкурси.

Одеса традиційно проводить свято музичного авангарду «Два дні й дві ночі нової музики», на якому виступали музичні колективи та окремі виконавці з Словаччини, Австрії, Росії, Німеччини, Швейцарії.

Світового авторитету набув міжнародний конкурс артистів балету ім. Сержа Лифаря, що проводиться в Києві в Національному театрі опери і балету. Знаменною подією став бенедіс у тому ж театрі у 1996 р. танцівника з Донецька Вадима Писарева в балеті «Пер Гюнт» на музику Е.Гріга. Він гармонійно поєднав класичний і модерний танець, норвезький фольклорний танець.

Однак ми ще далекі від того, щоб українська культура і мистецтво стали помітним і постійним чинником світового життя; як і далекі від того, щоб повною мірою черпати зі світової культури. Аби досягти такого рівня взаємодії, потрібні ще й десятиліття енергійної зовнішньої політичної та зовнішньої культурної діяльності держави. Далеко не все гаразд і з репрезентацією в Україні мистецтва інших народів. Обсяг цієї репрезентації ще дуже недостатній, до того ж на фестивалі і виставки часом запрошуються не першорядні мистецькі колективи.

Міністерству культури України вдалося привернути увагу до таких унікальних явищ національної культури, як кобзарство, писанкарство, народна інструментальна музика та хореографія, народна творчість іноетнічних груп України тощо. Традиційними стали Міжнародний фестиваль українського фольклору «Берегиня», народні свята «Лесині джерела», «Сорочинський ярмарок», фольклорно-етнографічна експедиція «Чумацькими шляхами».

Українська держава взяла на себе обов'язок захищати етнічну, культурну, мовну і релігійну самобутність національних меншин. Прийнято Закон України «Про національні

меншини» (1997). В Україні діють понад 800 національно-культурних товариств. Найчисленніші з них □ російські, єврейські, польські, угорські, грецькі, болгарські. У багатьох областях розроблені та здійснюються програми задоволення культурних потреб національних меншин. У Сімферополі працюють Кримськотатарський музично-драматичний театр та ансамбль пісні і танцю «Хайтарма». Обласні національно культурні товариства проводять фестивалі «Всі ми діти твої, Україно». Нині в Україні діють понад дві тисячі самодіяльних художніх колективів національних меншин.

Перші кроки незалежності стали нелегкими для бібліотечної сфери України. Загальна кількість бібліотек зменшилася з 26 тис. у 1985 р. до 20,7 тис. у 2000. Їхній книжковий фонд у розрахунку на одну особу зменшився відповідно з 8,2 до 6,9 примірника. Порушення системи книго постачання поставило під загрозу оновлення книжкових фондів. Кількість нових надходжень катастрофічно зменшилася.

Однак є і позитивні зрушення. Більшість великих бібліотек дістали можливість упроваджувати сучасні інформаційні технології, користуватися послугами Інтернету, розширити спектр послуг населенню. Поліпшується централізоване книгопостачання, зокрема, за рахунок безкоштовного надання бібліотекам книг, що вийшли за Державною програмою соціально значущих видань. Визначено бібліотеки, які одержують обов'язковий примірник документів, що видаються в Україні.

Роль бібліотек у сучасному світі стала значно вагомішою, ніж раніше. Бібліотеки тепер □ важливі центри акумуляції та розповсюдження інформації загального і регіонального значення. Вони обслуговують широке коло користувачів з найрізноманітнішими інтересами. Сприяють розвитку громадянського суспільства, самоврядування, політичної культури населення. На досягнення такого рівня функціонування бібліотек України спрямовано чимало урядових заходів та зусиль самих працівників цієї справи.

У сфері культури особливу роль відіграють музеї, які зберігають культурно-історичні цінності, є сховищем колективної пам'яті народу, сполучною ланкою між поколіннями та народами. Україна має мережу різноманітних за профілем музейних закладів: близько 500 державних і 6 тисяч громадських музеїв.

Мережа музеїв значно розширилася за роки незалежності. Створено шість нових історико-культурних заповідників □ у Батурині, Дубні, Глухові, Галичі, Збаражі, Корсунь-шевченківську. Українські музеї успішно виставляють свої колекції в Німеччині, Канаді, США, Японії, Ізраїлі, Австрії, Франції. Нині спектр музеїв поповнюється приватними, які функціонують на основі спеціально розробленої законодавчої бази.

Тільки тепер музеї України дістали можливість об'єктивно розкривати історичні явища і процеси, правдиво висвітлювати історію України, зокрема, період визвольних змагань 1918-1920 рр., голодомор 1932-1933 рр. тощо. Однак обмеженість експозиційних площ не дозволяє сповна використовувати свої колекції, переважна більшість їх не експонується, вона знаходиться у сховищах. Матеріальна база та інформаційне забезпечення незадовільні; відвідуваність музеїв, навіть тих, що мають унікальні скарби, низька.

Найуразливішою ланкою української національної культури був і залишається кінематограф. До руйнації українського кінематографа спричинилася постанова Ради Міністрів СРСР 1989 р., згідно з якою кінопромисловість, кінопрокат, кімережа були вилучені з галузі мистецтва і перетворені на самостійні фінансово-економічні структури. Таким чином, кошти, витрачені на виробництво фільмів, уже не поверталися в творчу сферу; потужна система кінопрокату стала працювати на комерційні структури, переважно в інтересах зарубіжного бізнесу.

На кіноекранах України залишилося менше 1% українських фільмів. І це при тому, що в Україні ще залишалася п'ять державних кіностудій □ Київська, Одеська, Національна кінематика, Анімафільм, Укркінохроніка, виробництво на яких майже припинилося. Щоправда після ухвалення Закону України про кінематографію (1998) ситуація трохи поліпшилася.

Практично безконтрольне ввезення в Україну дешевих в усіх вимірах зарубіжних фільмокопій сприяє поглибленню культурної кризи, вивезенню з України значних коштів, які б могли поповнити бюджет країни. Для порятунку і підтримки українського кіномистецтва професіонали пропонують об'єднати в цілісну систему кіновиробництво, кінопрокат, кімережу і кінопромисловість; перейти на продюсерський принцип організації кіновиробництва; збільшити випуск художніх фільмів державними кіностудіями.

Найважливішим із того, що незалежна Україна дістала у спадок від радянських часів у сфері культури є система мистецької освіти. Вона в основному збережена. Діють 1,5 тис. музичних, художніх, хореографічних, хорових шкіл; 4 середні спеціальні музичні школи-інтернати; понад 60 коледжів, училищ мистецтв і культури; 13 вищих навчальних закладів, серед них такі уславлені, як Львівська, Київська, Одеська державні музичні академії, Харківський інститут мистецтв та ін.

Україна має потужні науково-дослідні центри, які розробляють питання культурології та культурної стратегії: Інститут культурології Національної академії мистецтв, Український центр культурних досліджень, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. Останніми роками до питань культурології звертаються філософи та соціологи інститутів НАН та університетів. Поважним здобутком став «Нарис історії культури України» М.Поповича.

Нині стан української культури залишається суперечливим і загрозливим. Зберігається розрив між професійними досягненнями в літературі, образотворчому мистецтві, музиці, театрі і мірою їх присутності в побуті різних шарів суспільства. Таке становище викликає глибоку стурбованість наукової та культурної громадськості України. Пропонуються шляхи виходу з кризової ситуації. Національна рада з питань культури і духовності при Президентові України ухвалила «Концепцію стратегії культури України». Міністерство культури і туризму розробило «Концепцію загальнодержавної програми розвитку культури і духовності українського суспільства», Національний інститут стратегічних досліджень – «Концепцію гуманітарного розвитку України». Всі ці документи дають об'єктивний аналіз стану української культури.

Нові загрози створює неминучість входження у світові глобалізаційні процеси, неоднозначними за наслідками для національних культур. Об'єктивні умови висувують на порядок денний завдання глибшого розроблення проблем випереджального розвитку України у сучасному світі. Нині запропоновано конкретні шляхи осучаснення національної моделі культурної політики, що має забезпечити динамічний розвиток української культури.

2. Доба незалежності: 1990-ті – 2000-і роки. Декларація про державний суверенітет та Акт проголошення незалежності України відкрили нову сторінку в історії незалежної держави, а з нею – і її літератури. Найважливішими чинниками літературного процесу стали три явища: вільне спілкування з практично закритими культурами Заходу; зняття заборон на вилучені з культурного процесу явища української культури «розстріляного відродження»; падіння мурів між Україною та її численними представниками в еміграції.

Сьогодні важко уявити українського письменника-професіонала, тобто автора, який би міг жити зі своєї літературної праці. Сучасний письменник мусить враховувати не лише суто художні чинники, а й необхідність менеджменту, піар-кампаній, презентацій своїх творів тощо. Поставлена в комерційні рамки, сучасна література змушена підкорятися законам ринку, що призводить до істотних змін у самих підвалинах літературного процесу.

Постмодерні субкультури 90-х породили літературу, зорієнтовану на масового читача: молодіжний роман С.Пиркалоо «Зелена Маргарита», еротичний жіночий роман Н.Сняданко «Коллекція пристрастей», псевдетективний роман Є.Кононенко «Імітація», роман-екшн В.Шкляра «Елементал», поетичний кітч В.Цибулька «Майн кайф» та багато інших творів.

У поезії працюють декілька поколінь українських письменників, і кожне з них привносить свій неповторний колорит у її художній світ. Майстерністю і зрілістю відзначаються твори представників старшого покоління – Л.Костенко, Б.Олійника, І.Драча, П.Мовчана та ін. Не менш творчо виявилися творчі доробки молодшого покоління (Віктор Неборак, Володимир Цибулько, Наталка Фурса, Олександр Брагинець, Петро Мідянка, Роман Скиба та ін.).

У прозі відбувається драматичний процес зміни орієнтирів художньої творчості, трактування людини, її свободи, що супроводжується виникненням нових цікавих, суперечливих мистецьких явищ. Вимога до правдивості виразно позначилася на історичному романі, хоча жанрово йому не обов'язково притаманна правдоподібність чи документальність («Берестечко» Л.Костенко, «Око прірви» В.Шевчука, «Северин Наливайко» М.Вінграновського).

Найяскравішим явищем феміністської літератури є твори О.Забужко. Безпрецедентна популярність роману О.Забужко закономірно обумовлюється тим, що у прозових творах письменниці («Інопланетянка», «Дівчатка», «Я, Мілена», «Казка про калинову сопілку», «Інструктор з тенісу», «Музей покинутих секретів») проявляє своє непросте обличчя «нова героїня» – гранично суб'єктивна, сексуальна, інтелектуальна. Вона шукає свою справжню ідентичність – творчу, жіночу і власне людську. Нова героїня Забужко – бунтівниця без кохання, яка прагне свободи.

Яскравою постаттю сучасної української прози є Марія Матіос. Вона має широкий жанровий діапазон: дебютувала в ліриці («З трави та листя»), не полишає її впродовж усього свого творчого шляху («Сад нетерпіння», «Жіночий аркан у саду нетерпіння»). Їй належить психологічна драма «Життя коротке», а також драма «Солодка Даруся».

Сучасна українська проза □ явище багатогранне й неоднозначне. У ньому співіснують і борються за читача література серйозна і популярна, елітарна і масова тощо. Попри складнощі, які змушено долати мистецтво слова, воно існує, розвивається, живе повнокровним, багатим на нові таланти і твори життям.

Архітектура 1991-2010 років. Пройшло понад 20 років незалежності України і вже можна підвести перші підсумки. Ринкова свобода знайшла своє віддзеркалення і в архітектурі. З'явився новий приватний замовник. Тепер вже не автор-архітектор, а замовник-інвестор визначає містобудівну політику □ де, що і як будувати. Це наші реалії. Які ж тенденції характерні для розвитку архітектури незалежної України?

Найважливішим програмним містобудівним проектом стала «Зведена схема районного планування України». Головне її завдання □ розробити архітектурно-містобудівну основу створення сприятливого середовища життєдіяльності людини з урахуванням соціальних, екологічних, економічних, історичних архітектурно-планувальних, демографічних та інших критеріїв. Для вирішення цього завдання було проведено всебічний містобудівний аналіз території України, її регіонів і населених пунктів. У 1994 р. автори «Зведеної схеми...» архітектор Ю.Білоконь та інші були відзначені Державною премією України у галузі архітектури.

Помітними явищами в містобудівному розвитку Києва стали забудова Дніпровської набережної Оболоні і комплексна реконструкція площі Льва Толстого.

Незалежній Україні притаманний підвищений інтерес до історико-архітектурної спадщини і ціла низка історичних центрів малих і середніх міст України зазнала широкомасштабних реконструктивних заходів. Це реставрація й відтворення пам'яток архітектури, а також комплексне впорядкування території. У першій гетьманській столиці Чигирині Черкаської області було відтворено фрагмент історичного центру, в родовій резиденції Б.Хмельницького в с. Суботіві реставровано Іллінську церкву □ усипальницю гетьмана. На високому професійному рівні проведено комплекс реставраційних робіт історичного центру Глухова Сумської області. В свій час Глухів був столицею гетьманів Івана Скоропадського, Данила апостола, Кирила Розумовського. У 2000 р. здійснено комплексну реконструкцію історичного центру Полтави, реставровано будови знаменитої Круглої площі, фасади будинків усіх вулиць, що примикають до центру.

Новацією в розвитку вітчизняного містобудування стало спорудження міжнародного автомобільного пункту-пропуску через західний кордон «Краковець-Корчава» (Львівська обл.). Він став елементом транспортного коридору Берлін-Краків-Львів-Київ. Складається з автовокзалу, боксу ретельного огляду, приміщення служби міжнародних автоперевезень, павільйонів транспортно-митного контролю і численних технічних споруд.

Значною містобудівною роботою стала реконструкція майдану Незалежності в Києві. У Карпатах було споруджено величний меморіал на честь Січових стрільців. Відкрито пам'ятники визначним діячам України М.Грушевському у Києві; гетьманам Б.Хмельницькому в с. Суботіві і П.Сагайдачному в Києві на Подолі, де він з усім Військом запорізьким вступив до Богоявленського православного братства. Пам'ятник герою наших днів спортсменові С.Бубці □ українцю, відзначеному почесним титулом ООН «Людина сторіччя», зведено у Донецьку. На площах і скверах наших міст уперше з'явилися численні пам'ятники літературним героям: відомому персонажеві анекдотів Абрамовичу в Одесі, героєві творів Ільфа і Петрова кишеньковому злодію Паніковському у Києві, героям водевілю «За двома зайцями» □ Проні Прокопівні і Свириду Петровичу біля Андріївської церкви в Києві.

У роки незалежності з'явилися споруди, притаманні лише суверенній державі. Це передусім комплекс Монетного двору, побудований в Києві на Троєщині, який складається із власне корпусів Монетного двору і Державного сховища. При комплексі є спеціально обладнані приміщення, серед яких найбільше вражає виставка «Історія і сучасність грошового обігу».

Найразючіші зміни сталися в житловому будівництві. Один з кращих нових житлових будинків споруджено у Києві на вул. Бульварно-Кудрявській (архітектор М.Коломієць, інженер Г.Маринкова □ Державна премія України в галузі архітектури за 2000 р.).

Як і на початку ХХ ст. найпоширенішою спорудою став банк. Архітектура їх немовби ілюструє багатство і непорушну фінансову стабільність. Заслуговує на увагу архітектура

Державного експортно-імпортного банку України на вул. Б.Антоновича в Києві. Найбільше запам'ятовується інтер'єр операційного залу. Помітним явищем сучасної архітектури став напрочуд пластичний об'єм Укрсиббанку в Донецьку. Цей перелік можна продовжувати.

В Україні збудовано понад 2700 церков. Тут є багато мистецьких здобутків. Чи не найкращим твором церковного зодчества став п'ятибаневий храм Святої Трійці на Троєщині у Києві. Трикупольний храм Різдва Христового в Донецьку. П'ятибаневий Спасо-Преображенський собор в Кузнецовську Рівненської області. Храм Святої Софії у Львові.

До кращих споруд доби незалежності можна віднести будинок митниці в Борисполі Київської області. Митниця має гранично прості геометричні форми, які водночас дали авторам змогу створити винятково пластичну споруду.

Увагу громадськості України викликав комплекс Палацу мистецтв □ новий виставковий зал Львівського відділення Спілки художників. Він складається з 14 експозиційних залів площею понад 1000 кв. м., які розмістилися в чотириповерховому об'ємі. Це мистецький комплекс європейського рівня, який об'єднав колишній палац Потоцьких, Львівську картинну галерею та новий виставковий зал.

Значною культурно-освітньою спорудою загальноміського значення, зведеною в сучасних архітектурних формах, став міський Дитячий палац культури у Харкові. До десятиріччя незалежності здійснено широкомасштабну реконструкцію залізничного вокзалу столиці. Автори змогли об'єднати в єдиний транспортний комплекс реставрований старий вокзал і новий сучасний корпус залізничного вокзалу, який представляє архітектурну естетику сьогодення.

Охорона і реставрація пам'яток архітектури. Головним і наочним здобутком нашої незалежності стало відродження зруйнованих комуністичним режимом визначних пам'яток історії та культури, що потребували першочергового відтворення. На це був спрямований Указ Президента України 1995 р. «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури».

Уже відроджено комплекс Михайлівського Золотоверхого монастиря XII-XIX ст., зруйнованого у 1935-1936 рр. для спорудження тут Урядового центру УРСР і відтвореного в 1998-1999 рр. Повстав з руїн Успенський собор Києво-Печерської лаври, висаджений у повітря 3 листопада 1941 р. і відтворений у 2002 р. У Севастополі (Херсонес) відроджено Володимирський собор, побудований у 1891 р., а зруйнований у 1942 р. Відбудовується Спасо-Преображенський собор в Одесі, зруйнований 1936 р. Така інтенсивна реалізація програми щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури свідчить про своєчасність її створення.

Архітектура незалежної України □ це не лише інтерес до історико-архітектурної спадщини. Тут багато найрізноманітніших новацій у реконструкції центрів історичних міст, архітектурі житла, а особливо громадських споруд. З'являтимуться нові типи споруд. Викликані до життя потребами суспільства. Громадськість очікує від архітекторів підвищення професійної майстерності й культури при забудові наших міст і сіл.

Образотворче мистецтво. Для творчості художників, які увійшли в мистецтво протягом 80-90-х років, або тих, котрі в цей період почали працювати по-новому, характерна небувала розмаїтість манер, течій, стилів. Після того, як Спілка художників і Міністерство культури втратили монополію на виставкову діяльність і перестали фінансово підтримувати певне коло художників, творча діяльність концентрується навколо приватних галерей.

Неможливо досягнути мистецтво і дати йому об'єктивну оцінку без певної часової відстані. Тому досягнути все українське образотворче мистецтво ХХ ст. і визначити його місце та роль в європейській і світовій культурі є справою майбутнього.

Але яскраві постаті з'явилися у скульптурі. Так, темою мистецтва В'ячеслава Клокова (1928-2007) став зв'язок між людиною і природою. Їй присвячені кращі роботи майстра: «Ранок. Дівчина з риссю», «Хлопчик і лось», «Візьми з собою коня».

Талановитою постаттю в історії української скульптури ХХ ст. стала творчість Інни Коломієць (1921-2005). Вона багато подорожувала світом □ бувала у Єгипті, Італії, Франції, Іспанії, Скандинавії та Японії. Завжди привозила безліч малюнків, а особливо цікаві враження перекладала на скульптурну мову циклів «Єгипет», «Японія», «Іспанія». Нещадна пам'ять війни вибухнула у незабутньому образі пам'ятника спаленому селу в Корюківці Чернігівської області. Вже за часів незалежної України І.Коломієць вдалося реалізувати один з найкращих своїх монументальних задумів □ пам'ятник двом музичним геніям, уродженцям міста Глухів □ Максимові Березовському та Дмитрові Бортнянському. Ця скульптурна композиція складається з

трех роз'єднаних елементів: постатей композиторів і свічника, який об'єднує всю композицію світлом і постаттю ангела-охоронця з розкритими крилами.

Абсолютним лідером четвертої Всеукраїнської триєнале скульптури 2008 р. став Володимир Кочмар (народився у 1970 р.). Його скульптура «Адам і Єва» отримала Гран-прі виставки. Бронзові оголені фігури наших давніх предків магнетично притягують живою тілесністю. Вони схожі одне на одного наївним, трохи здивованим виразом голів з довгим волоссям, грубуватою грацією молодих тіл. Їхні розкриті долоні з розведеними пальцями □ жест чистоти і відкритості намірів. Вони теплі, природні істоти. Висока професійна якість скульптури Кочмара викликає спогади про бронзові статуї давніх греків, адже саме з ними продовжує харківський майстер свій діалог.

Музичне мистецтво. Проголошення незалежності України започаткувало новий етап у мистецько-культурному житті. На цьому етапі українська музика звільняється від ідеологізованих догм і політичних обмежень доби тоталітаризму. Традиційно високу позицію посідає хорова музика, в якій виокремлюється великий самостійний пласт □ духовна музика. Увагу українських митців привернули теми, події, постаті давньої та новітньої історії: симфонія №5 «Про меморію» пам'яті жертв страшних лихоліть України, кантата-симфонія «Україна. Хресна дорога» В. Камінського. Виділяється одноактна хорова опера на народні вірші дохристиянської доби «Золотослов» Л.Дичко.

У 90-ті роки набуває інтенсивного розвитку українська церковна музична традиція. Українське сакральне мистецтво сучасної доби збагатили Літургія Л.Дичко, Меса М.Скорика, реквієм «Стражденна мати» А.Гайденка.

Сценічно-театральне мистецтво збагатили опери «Поет» Л.Колодуба, «Сулейман і Роксолана» О.Костіна, «Мойсей» М.Скорика; а також балети «Демон» О.Костіна, «Вікінги» С.Станковича.

Прорив у розвитку української популярної музики співпав із початком 90-х років і пов'язаний він з діяльністю фестивалю «Червона рута». Пісні А.Панчишина «Брехунець», «Табу» вдало пародіювали явища політичного і соціального спрямування. Не меншу популярність заслужили пісні А.Миколайчука з наївними образами його пісень «Піду втоплюся», «Підпільник Кіндрат» на власні тексти.

Гурт «Кому вниз» виявив схильність до соціально загостреної тематики, до національно-історичної проблематики. Гурт «Воплі Водоплясова» апелює до панк-музики і започатковує її український варіант. Сьогоднішня діяльність лідера гурту О.Скрипки виходить за межі концертних виступів. Він організатор щорічного міжнародного фестивалю «Країна мрій».

Гурт «Брати Гадюкіни» зі Львова розвинули сталь панк, з'єднавши його з ритм-енд-блюзом, гуцульською коломишкою, що разом із мовним жаргоном вилилось у неповторний артефакт. Особливу популярність у 90ті роки здобуває рок-гурт «Плач Єремії» (соліст □ Т.Чубай). Його візитною карткою стала пісня «Вона», яка змушує молодь замислюватися над нашою дійсністю та дає справжню естетичну насолоду. У рангу українських рок-гуртів високе місце посідає також «Океан Ельзи» (лідер – С.Вакарчук).

За умов існування певних негативних тенденцій □ недостатнього державного фінансування мистецької галузі, відсутнього відтоку кадрів за кордон, музично-культурне життя в Україні все ж продовжує розвиватися. Цьому сприяють Всеукраїнські та Міжнародні фестивалі імені М.Лисенка, С.Турчака, В.Горовиця, С.Лифаря, С.Крушельницької тощо. Значні досягнення, на які спромоглася українська композиторська школа протягом ХХ ст., безумовно вкладаються в європейський контекст.

Однією з важливих складових концертного життя України 90-х років минулого століття став фестивальний рух – явище абсолютно нове у порівнянні з попередніми роками. Першою фестивальною ластівкою став Kyiv Music Fest (1990, засновники – Міністерство культури України та Національно спілка композиторів України). Концепцією фестивалю стала презентація української музики у світовому контексті. У рамках Kyiv Music Fest були започатковані творчі зустрічі, майстер-класи, лекції і семінари за участю закордонних гостей, які відтоді стали обов'язковими атрибутами фестивального життя.

До позитивних рис музичного життя України належить народження численних музичних колективів. Насамперед це стосується хорового жанру. Тільки у Києві засновано камерні хори «Київ», «Хрещатик», «Київські фрески», «Благовіст» та ін. Отже концертне життя минулого століття пережило суттєве поживлення, ознаменувалося низкою позитивних процесів, хоча й не позбавлене проблем організаційно-фінансового характеру.

Театр пострадянської доби. Мистецтво пострадянського періоду є відгомонам зламу, який відбувається у всіх сферах життя. Театри поступово комерціалізуються, виникають приватні заклади, театри-кафе. Триває процес утворення нових театрів, набуттям приватними і студійними колективами статусу державних.

Театр заповнює історичні і культурні прогалини, повертаючи у свідомість сучасника відсутні там доти постаті. Серед кращих вистав □ «Павло Полуботок» К.Буревія, трилогія «Мазепа» Б.Лепкого, «Гетьман Дорошенко» Л.Старицького. Перше місце серед заборонених і фактично невідомих авторів, що повертаються у ці десятиліття на сцену, посідає В.Винниченко. Його п'єси ставить переважна більшість театрів.

Серед заборонених тем, до яких повертається мистецтво, □ релігія, зокрема християнство. Тому при першій можливості мистецтво звернулося до релігійної проблематики та євангельських сюжетів. Заявляються вистави «Ісус, син Бога живого» В.Борисовича, «Пророк» В.Винниченка, «Антихрист» Д.Мережковського. Вистави не лише з євангельських, а й зі старозавітних сюжетів стають приводом для роздумів над цими питаннями і театрів, і глядачів.

У театрі кінця ХХ □ початку ХХІ ст. увиразнюються три нові домінуючі теми, які є наслідком зняття існуючих у СРСР заборон. Перша □ переоцінка і переосмислення історичного минулого, не тільки українського, а й всього СРСР. Друга □ релігійна, переважно із християнськими сюжетами. Третя □ «жіноча тема», що ж поміж іншого відображає перетворення інституту шлюбу на широкий спектр гендерних питань. У світлі цих перетворень українська класична драматургія набуває нового змісту й нової актуальності. До репертуару повертаються «Огненний змії» Л.Яновської, «Фея гіркого мигдалю» І.Кочерги, «Воскресіння мертвих» Г.Кониського та ін.

Театри активно звертаються до українських водевілів □ цієї малознаної сторінки вітчизняного сценічного мистецтва, жанру розважального і тому не шанованого в радянський період. Неодноразово втілюються «По ревізії» М.Кропивницького, «На перші гулі» С.Васильченка», «Бой-жінка» Г.Квітки-Основ'яненки.

В Україні після проголошення незалежності виникають нові національні театри. Одними з перших виникли □ єврейський театр «Мзалтов», угорський драматичний театр у м. Берегово, циганський театр «Романс».

Кіномистецтво у незалежній Україні. Із настанням доби державної незалежності зростає кількість фільмів, присвячених національному минулому. На початку 90-х років Національною кінематикою України було реалізовано проєкт «Невідома Україна. Нариси нашої історії», яку склали 108 короткометражних стрічок. Чималий глядацький успіх мав 26-серійний телефільм «Роксолана», присвячений легендарній українці, що стала дружиною турецького султана.

Однак в середині 90-х років ситуація у кінематографії різко змінилася. Головною причиною цього є загальна криза вітчизняної економіки. Що набагато скоротило інвестиції у фільмовиробництво. Майже занепав кінопрокат, відвідуваність кінотеатрів скоротилася до катастрофічного мінімуму. Після розпаду СРСР Україна випала з інфраструктури колишньої кіно держави. Певна динаміка розвитку у сфері екранної культури в 90ті роки спостерігалася тільки на телебаченні.

Кінофільми отримують виключно телевізійну «прописку», чимало телеканалів роблять головну ставку на демонстрування кінострічок, абсолютна більшість яких належить зарубіжним виробникам. Особливої популярності зажили телесеріали, або так звані мильні опери.

Практично втрачену виховну функцію кіно частково виконують кінофестивалі, кількість яких в Україні впродовж 90-х років збільшується. Це – міжнародний кінофестиваль «Молодість», міжнародний фестиваль анімаційного кіно «Крок», акторський фестиваль «Стожари» та ін.

Нині розвиток кіно процесу стимулюються й радикальними змінами у кінопрокаті. Упродовж останніх років в Україні спостерігається послідовне збільшення кількості кінотеатрів, що мають нове сучасне технічне обладнання, зали яких облаштовано за світовими стандартами. На кінець 2005 р. у Києві таких залів було вже 50, схожа ситуація спостерігається і в великих містах країни. Це зумовило приплив публіки до кінотеатрів, а відтак і зацікавленості в інформації щодо прокатних фільмів. Виникають і спеціальні сайти в мережі Інтернет. Найповажніший серед них – кіно портал «Kinokolo», який подає велику кількість інформації щодо подій у світовій та національній екранній культурі.

Попри доволі жалюгідний стан вітчизняної кіноіндустрії дедалі посилюється увага громадськості до українського кіно. Своєрідним тестом цього була поява фільму Ю.Ілленка «Молитва за гетьмана Мазепу». Загалом рубіж двох століть позначився посиленням інтересу до

історичного минулого України. З'являються фільми «Богдан Хмельницький. Збараж», «Чорна рада», «Мамай».

Принциповими для вітчизняного кіно стали нові роботи К.Муратової. Її фільми «Три історії», «Другорядні люди», «Чеховські мотиви», «Настроювач», «Кукла» означили пошук духовних орієнтирів у доволі здача вилому суспільстві, а разом і спробу віднайти засоби нової кінематографічної мови.

Неігрове кіно впродовж останніх років продукує чималу кількість фільмів. Які не завжди знаходять свого глядача. Переважним матеріалом є історичне минуле України та біографії її духовних постатей. Серед очевидних здобутків □ фільми «Війна. Український рахунок», «Пасажири з минулого століття», «Ще як були ми козаками. В крузі першим», «Небезпечно вільна людина». Короткометражна стрічка «Подорожня» І.Стрембицького першою з українських фільмів виграла конкурс кінофестивалю у Каннах.

Доволі сильна школа української анімації продовжує утримувати свої позиції. Про це свідчить величезна популярність фільму С.Ковалю «Йшов трамвай №9», який отримав велику кількість нагород найбільших світових фестивалів. Іронічний, грайливий і водночас філософський фільм про наше сьогоднішнє життя-буття.

Загалом можна констатувати, що в умовах нового глобалізованого світу вітчизняному кіно і телебаченню доводиться складати нелегкий іспит, вступаючи у змагання з кращими кінематографіями світу. Багато що залежить від упровадження справді масштабних стратегій культурної політики □ як у державній, так і поза державній сфері.

3. Основні тенденції сучасного розвитку культури України.

Кризова ситуація, в якій опинилася на сучасному етапі Україна, вимагає пошуку шляхів подолання негативних тенденцій соціально-економічного та духовного розвитку. Сьогодні культурний розвиток України визначається такими головними чинниками:

1. Інфраструктура культури в Україні є досить розвиненою, як за східноєвропейськими стандартами, але водночас досить закоснілою, технічно та морально застарілою. Сильний відбиток на неї наклали колишній суспільний лад та притаманна йому культурна політика; наслідком цього є орієнтованість на централізоване управління та пряме бюджетне утримання.

2. 90-ті роки (горбачовська «перебудова» та перші часи української незалежності) характеризувалися, з одного боку, застоєм і навіть симптомами розкладу традиційно централізованої, одержавленої галузі культури, спричиненими глибокою економічною кризою. З іншого боку, демократизація суспільного та господарського життя спричинила появу перших пагонів нової, недержавної культурної інфраструктури, яка, охоплює поки що лише окремі її ділянки (образотворче мистецтво, шоу-бізнес, частково театр) і в найближчому майбутньому не зможе, вочевидь, замінити собою державно-комунальну інфраструктуру

3. Поглибився інтерес до джерел історії та культури України, розвивається потяг до традиційної народної культури, до найкращих зразків фольклору; на цьому ґрунті виникає концептуальний «неофольклоризм» у поезії, живописі, музиці, як свідоме втілення в художній творчості народного етичного та естетичного ідеалу. Повернуто до української культури примусово вилучені з неї імена видатних діячів: В. Винниченка, М. Грушевського, М. Хвильового, М. Куліша, В. Підмогильного, М. Бойчука, П. Холодного, творчість яких стає важливим фактором сучасного духовного життя. До культурного обігу увійшли твори наших сучасників, які були під забороною, писалися «до шухляди», □ О. Гончара, І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Стуса, М. Руденка та ін.

4. Відроджено або створено громадські організації та установи, покликані вести просвітницьку роботу, пропагувати, вивчати історію і сьогодення української культури: Товариство української мови ім. Т.Шевченка, «Просвіта», культурологічне товариство «Спадщина», Наукове товариство ім. Т.Шевченка, Міжнародну асоціацію українців тощо. Виникають нові форми культурно-освітньої і бібліотечно-інформаційної справи, пов'язані з зацікавленістю людей у відродженні народних свят, обрядів, звичаїв.

5. Розвиваються краєзнавчі та народознавчі дослідження, які допомагають конкретніше усвідомити регіональні та етнографічні особливості національної культури українців та культур інших народів, що мешкають на території України. Актуальними стають проблеми підвищення культури міжнародних відносин та міжнародного спілкування, розвивається прагнення інших народів до утворення власних культурницьких організацій.

6. Поглиблюються зв'язки української культури з культурою діаспори, розпочинається процес плідного обміну збереженими цінностями та власними унікально-неповторними досягненнями, розгортається глобалізація духовної сфери.

7. Зростає роль церкви в процесах соціального та духовного розвитку: відроджено Українську греко-католицьку (уніатську) церкву, заборонену після Другої світової війни, та Українську автокефальну православну церкву. Але водночас міжконфесійна ворожнеча загрожує стати дестабілізуючим фактором громадського життя, може негативно вплинути на процеси культурного розвитку.

Все це свідчить про необхідність реформ у культурній сфері, стрижнем якої має стати реформування культурної політики. Водночас зрозуміло, що за будь-яких реформ повинні зберегтися державне фінансування як головне джерело підтримки культури (незалежно від форм власності та господарювання), а також переважна частина матеріально-технічної інфраструктури культури.

Процес реформування культурної сфери мав би включати такі головні складові:

- формування нової законодавчої бази для культури, мистецтва, яка б відповідала сучасним світовим вимогам та українським особливостям і узгоджувалась із законодавством про «неприбуткові» організації;

- реорганізацію державних та регіональних інституцій, які донині «керували культурою», аби спрямувати їхню діяльність на рейки підтримки культури як такої, незалежно від підпорядкування та форми власності;

- заохочення недержавних, незалежних культурно-мистецьких організацій (спілок, професійних гільдій, творчих колективів), які забезпечуватимуть здоровий розвиток культури через різноманітність творчих, господарських, форм її існування;

- створення режиму здорового протекціонізму щодо вітчизняної культури, національної культурно-мистецької продукції, аби забезпечити їх конкурентоспроможність, не допустити нової «культурної колонізації» України.

Отже, ми стоїмо сьогодні на порозі великих зрушень у розвитку української культури. Багатовіковий досвід її розвитку, в якому були часи піднесення і занепаду, розквіту і згасання, свідчить, що наша культура має сили та резерви для виходу з кризового стану, але це потребуватиме максимально зосереджених зусиль всього народу, державної та міжнародної підтримки, докорінних змін у сучасній культурній сфері. Стає зрозумілим, що глибинна структурна перебудова усіх сфер життя українського народу, включення в загальноєвропейську та загальносвітову цивілізацію неможливі без концентрації громадської уваги на культурній роботі, без визнання пріоритетності вирішення завдань духовного оновлення країни. Письменник Р. Іваничук влучно зазначив: «24 серпня 1991 року Україна раптово перемістилася з Азії в Європу, і хоч Європа вважається світовою модницею, все ж вона оцінюватиме нас за нашим розумом. Що ми бідні □ всі бачать, що ми потенційно багаті — теж усі знають, але шануватимуть нас європейські народи не за наші скарги на злидні, не за наш традиційний український мазохізм і навіть не за матеріальний достаток, що є річчю набутою, а передусім за рівень освіченості наших громадян».

Незважаючи на серйозні проблеми і згадані вище негаразди, культура України була й залишається яскравим явищем світової культури, становить ще невикористаний резерв у загальнолюдській цивілізації.